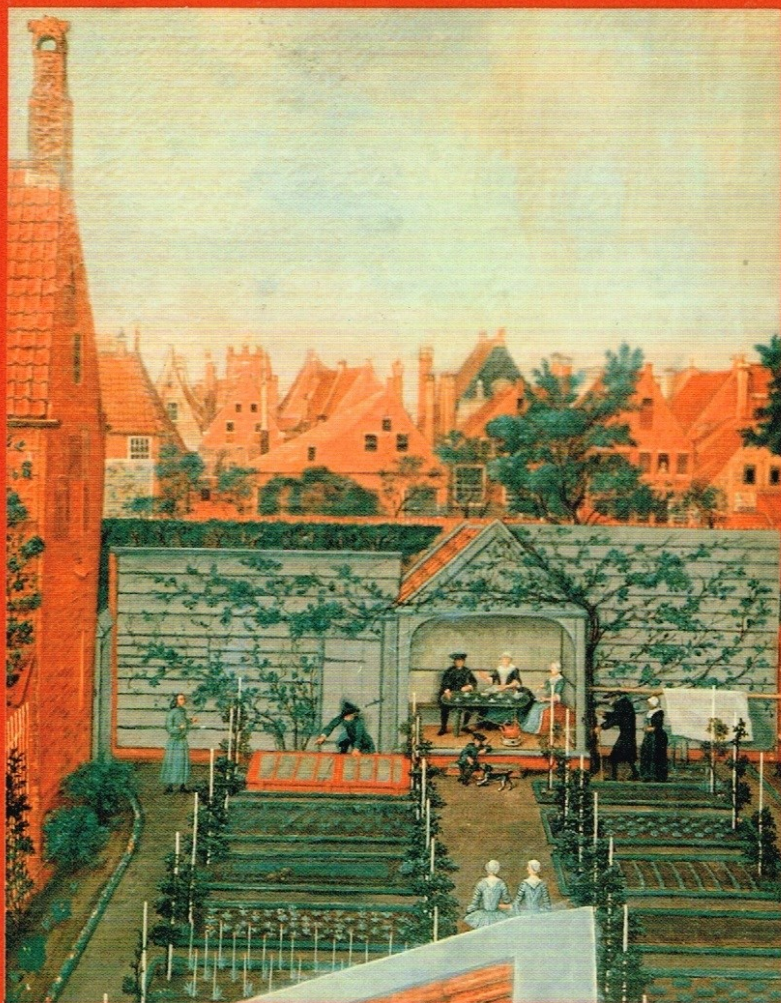

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 18 (1992)

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 18

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.J.J. van Hiele

B. Rademaker – Helfferich

D. Visser

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 18

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1992

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 18 (1992)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-114-2

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 1992 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Alexanderlaan 14, 1213 XS Hilversum

Eindredactie: S. Voolstra

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
S. Zijlstra	<i>De bestrijding van de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw</i>	11
M. Sprunger	<i>Hoe rijke mennisten de hemel verdienden. Een eerste verkenning van de betrokkenheid van aanzienlijke doopsgezinden bij het Amsterdamse zakenleven in de Gouden Eeuw</i>	39
H.C. Hulshoff	<i>Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendz Hulshoff</i>	53
L. Laurensen	<i>Ds Jan de Liefde, een doperse radicaal in Zutphen</i>	83
B. Rademaker-Helfferich	<i>'Een stille plaats aan de Brink.' Honderd jaar geleden (in 1892) betrok de doopsgezinde gemeente van Deventer een nieuw kerkgebouw</i>	101
Verslagen van lopend onderzoek	J.W. Lowry, <i>Stierf Anna van Rotterdam als volgeling van David Joris?</i>	113
	P. Valkema Blouw, <i>De drukker van Menno's eerste Banboek</i>	119
Bibliografie	<i>Doopsgezinde zending 1940-heden: een bibliografisch overzicht</i> (samengesteld en ingeleid door A.G. Hoekema)	123
Tekstuitgave	<i>Ubbo Emmius' relaas van de buitenechtelijke kinderen van David Joris en hun nageslacht</i> (ingeleid en geannoteerd door S. Zijlstra)	141
Recensies	<i>The Writings of Dirk Philips (1504-1568)</i> , translated and edited by C.J. Dyck, W.E. Keeney and A.J. Beachy. Classics of the Radical Reformation 6. (door S. Voolstra)	145

A. Th. van Deursen, <i>Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw</i> (door J. Spaans)	149
H. Peschar, <i>Inventaris van de archieven van de Doopsgezinde Gemeenten Lam, Toren, Lam en Toren en de Verenigde Gemeente 1593-1955</i> B.M. van den Bosch-Vervoort, <i>Inventaris van het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem, 1784-1984 (1989) en van de gedeponeerde archieven van voor 1784</i> (door J. Brüsewitz)	150
Signalementen	154
Mededelingen	168
Verenigingsnieuws	173
Adressen auteurs	176

Redactioneel

Tot ver in deze eeuw heeft de Nederlandse doperse historiografie sterk apologetische trekken vertoond. Niet alleen in de geloofsleer, maar ook in de geschiedschrijving, hebben Menno's nazaten sinds de zeventiende eeuw de gereformeerde aantijgingen proberen te weerleggen dat hun inmiddels respectabel geworden geloofsgemeenschap intieme relaties onderhouden zou hebben met Müntzer, Munster en David Joris, om de belangrijkste zwarte schapen te noemen. Nu de eertijdse polemiek tussen de denominaties is opgelost in een moeizaam op gang komend gezamenlijk defensief tegen ontkerkelijking en secularisatie, is de behoefte om zich voor een roerig verleden te excuseren afgenomen. De profane geschiedschrijving heeft inmiddels de kerkelijke geschiedschrijving ontegenzeggelijk grote diensten bewezen, door confessionele vooroordelen aan de kaak te stellen en door het ontwerpen van een geschiedsbeeld, bijv. van de Reformatie, dat meer recht doet aan de complexe verwevenheid van godsdienst en kerk met de sociale, politieke en culturele werkelijkheid.

Met betrekking tot de anabaptistische historiografie heeft dit inmiddels geleid tot een eerherstel van de 'revolutionaire' oorsprongen van de doperse reformatie (Boerenoorlog, Munster); ook op dit onderzoeksterrein heeft men meer oog gekregen voor het complexe, pluriforme en polygenetische karakter van de vroege Reformatie, waarvan het doperdom een exponent is. Het gevolg is dat 'ideologische' interpretaties van de doperse traditie onder kritiek worden gesteld, zoals de vrijkerkelijke in Noord-Amerika (de Bender-school) en de liberale in Nederland.

Langzaam groeit het besef dat door de negentiende-eeuwse fixatie op de zogenaamde spiritualistische, Waterlandse stroming – die diende vooral om de toeneemende assimilatie van de doopsgezinden in de samenleving op een dogmatisch-vrijzinnige wijze te rechtvaardigen en het pad voor een liberale volkskerk te effenen –, zowel historisch als theologisch beschouwd, niet voldoende recht gedaan kan worden aan de intentie en ontwikkeling van het geheel der doperse beweging vanaf haar ontstaan tot aan het einde van de achttiende eeuw. De vrijzinnige, doopsgezinde historiografie ging echter in haar voorliefde voor het zog. spiritualisme nogmaals uiterst selectief te werk; de geestverwantschap met het excessieve davidjorisme werd nauwelijks herkend, laat staan erkend. Thans wordt het belang van David Joris en zijn geestelijke invloed en nalatenschap alom ontdekt. Deze aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen* geeft daar mede blijk van.

S. Zijlstra die sinds zijn proefschrift over Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk rond het geheim van het davidjorisme cirkelt, geeft een uitvoerig overzicht van de bestrijding van deze beweging aan het eind van de zestiende eeuw. Hij behandelt tevens in een geannoteerde tekstuitgave de ingewikkelde familierelaties van David Joris. J.W. Lowry bestrijdt in zijn korte bijdrage de opvatting dat Anneken Jans, de bekende Rotterdamse martelares en David-Joris-adept, deze leider van het eerste tot het laatste uur is trouw gebleven. In de rubriek 'signalementen' kan de lezer constateren dat ook de Canadese onderzoeker G.K. Waite uitermate productief

is op het onderzoeksgebied van het davidjorisme. Zodoende worden gestaag de bouwstenen voor een nieuwe bibliografie en biografie verzameld. P. Valkema Blouw geeft enige aanvullingen op de resultaten van zijn onderzoek naar de drukgeschiedenis van de werken van Menno Simons, met name diens eerste boekje over de ban. Zie verder zijn eerdere baanbrekende publicaties op dit terrein in de *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) en 17 (1991).

Mevr. M. Sprunger komt de eer toe een aanvang gemaakt te hebben met de sociaal-historische bestudering van de doopsgezinden in Amsterdam in de Gouden Eeuw. In haar ter publicatie in dit nummer gereedgemaakte lezing die gehouden werd op de voorjaarsvergadering van de Doopsgezinde Historische Kring te Amsterdam, 20 april 1991, geeft ze een eerste verkenning van de economische betrokkenheid van aanzienlijke Amsterdamse doopsgezinden. Niet de Amsterdamse Waterlanders echter, maar de Oude Vlamingen mogen gerekend worden tot de meest authentieke representanten van het mennisme. Het is niet te gewaagd te pomen, dat met het uitsterven of oplossen van deze richting een einde is gekomen aan een geloofsrichting die nog duidelijk haar wortels had in de oorspronkelijk menniste traditie. H.C. Hulshoff combineert zijn schets van de Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw met interessante gegevens over zijn voorgeslacht. Hoewel de Doopsgezinde Historische Kring genealogisch onderzoek niet hoog in haar vaandel voert, blijkt uit Hulshoffs bijdrage tot welke nuttige resultaten deze nieuwsgierigheid naar en respect voor het voorgeslacht kan leiden.

De negentiende eeuw mag niet stiefkinderlijk behandeld worden. Want in deze periode hebben de doopsgezinden als gelijkberechtigd kerkgenootschap hun identiteit in het geestelijke driestromenland (liberalisme, gereformeerd confessionalisme en rooms-katholieke emancipatie) als vrijzinnige geloofsgemeenschap in continuïteit met de Verlichting bepaald. Dat het oorspronkelijke mennisme in deze eeuw van Restauratie en Modernisme nog niet geheel en al verdwenen was, blijkt uit de affiniteit van een doopsgezinde minderheid met de motieven van het Reveil, de Afscheiding en de neo-orthodoxie in de ruimste zin van het woord. Een van de bekendste figuren is ds Jan de Liefde, de zoon van de koster van de Amsterdamse Singelkerk die niet moede werd dit 'plutocratische Rome' van de doopsgezinde broederschap aan evangelisch bewogen kritiek te onderwerpen. L. Laurence beschrijft hoe de breuk tussen deze 'doperse radicaal' en de doopsgezinde gemeente te Zutphen zich voltrok en hoe zijn eigen 'apostolisch-christelijke afscheiding' gestalte kreeg. Hoezeer aan het eind van dezelfde eeuw de eertijds Groninger Oude Vlamingen te Deventer de traditionele soberheid vaarwel hadden gezegd, blijkt goed uit de bouwgeschiedenis van de doopsgezinde kerk aan de Penninckshoek in deze IJsselstad. Mevr. B. Rademaker-Helfferich geeft in haar bijdrage nog enige aanvullingen op het door haar en H.D. van der Staak geschreven gedenkboek *Een stille plaats aan de Brink. De geschiedenis van Penninckshuis en Doopsgezinde kerk in Deventer*

1588-1992 (Deventer, 1992). Het is de enige 'vredeskerk' met een granaat die op het punt van ontploffen staat op de geveltop. Maar dit architecturale ornament is zo ongevaarlijk dat het zelfs de vreedzame cohabitatie van doopsgezinden en remonstranten in dit gebouw niet vermag te verstoren.

P. Vissers *Selectieve bibliografie van publicaties met betrekking tot de geschiedenis van het doperdom in de Nederlanden verschenen tussen 1975 en 1990* (aanhangsel bij *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991)) heeft reeds bewezen een nuttig instrument te zijn bij de bestudering van de doperse traditie. We zijn daarom A.G. Hoekema bijzonder erkentelijk voor zijn bibliografisch overzicht van de doopsgezinde zending, 1940 tot heden. Uit dit overzicht komt naar voren dat het met de 'verloren openheid' der doopsgezinden, in geschrifte althans, nog wel wat meevalt. Het ware wenselijk dat soortgelijke bibliografieën worden samengesteld over andere doopsgezinde broederschapstaken, zoals bijv. het vredesgetuigenis en de gemeenteopbouw (Gemeentedagbeweging). Boekaankondigingen en -besprekingen vormen zoals gebruikelijk het sluitstuk van deze bundel. Vergeet u echter niet kennis te nemen van enige mededelingen over het belang van een goed beheer van doopsgezinde archieven en over de viering van Menno Simons' 500ste geboortjaar in 1996. Veel leesgenot toegewenst!

S. Voolstra

De bestrijding van de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw

Over de lotgevallen van de joristen na ca. 1560 is weinig bekend. Alleen Nippold heeft systematisch gepoogd de sporen van de joristen te volgen¹. Dit is des te lastiger daar de joristen niet de gewoonte hadden aan de weg te timmeren, maar hun geloof liever in stilte beleden en gezien de vervolgingen waaraan zij blootstonden was dit alleen maar verstandig. Toch hebben zij wel hun sporen nagelaten in archieven en boeken. Exacte aantallen zijn niet bekend, maar men krijgt de indruk dat de joristen in bepaalde gebieden vrij frequent voorkwamen. Zij werden ook zeer actief als zij zich bedreigd voelden.

De beweging van David Joris² was niet, zoals veel bewegingen met een sterk dominerende leider, na diens dood ingestort. Zij bleef bestaan en kende zelfs aan het eind van de zestiende eeuw een opleving. Deze opleving moeten wij in verband brengen met de opleving die allerlei mystieke en spiritualistische sectes, zoals het Huis der Liefde van Hendrick Niclaes toentertijd doormaakten. Ook de ideeën van de Duitse spiritualist en historieschrijver Sebastiaan Franck (1499-1541) waren in deze tijd erg populair. De aanhangers vormden kringen, waarin de werken van genoemde personen werden bestudeerd. Een aanwijzing voor deze populariteit is ook de herdruk van de *Theologia Deutsch*, het bekende mystieke traktaat³. Voor mystiek aangelegde geesten was er dus voldoende geestelijk voedsel. Alle genoemde auteurs hadden ideeën die in meerdere of mindere mate met die van David Joris overeenkwamen. Dit wil echter niet zeggen dat allen die voorstander waren van een mystiek-spiritualistische benadering van het geloof ook bewonderaars waren van Joris. Dit was wel het geval met Hermannus Herberts, de gereformeerde predikant van Dordrecht, die het *Wonderboek* opnieuw liet drukken. Een man als Dirck Volckertsz Coornhert daarentegen bestreed de ideeën van Joris hevig.

De joristen vormden na de dood van de leider geen beweging meer, maar waren een verzameling van individuen die ieder voor zich of soms in groepsverband de werken van David Joris en diens verdedigers bestudeerden. Eens had David Joris

1 F. Nippold, 'David Joris von Delft', *Zeitschrift für die historische Theologie* 34 (1864) 603-673.

2 Over David Joris: G.K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism 1524-1543* (Waterloo, 1990); S. Zijlstra, Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. *Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983).

3 H. de la Fontaine Verwey, 'Trois hérésiarques dans les Pays-Bas', *Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance* XXVI (1954) 312-330.

in heel Europa aanhangers gehad en stuurde hij brieven naar uiteenlopende oorden als Parijs, Engeland en Lijfland⁴, maar in de jaren '80 en '90 van de zestiende eeuw zijn er drie belangrijke centra aan te wijzen, namelijk Holland (vooral het gebied rond Gouda en Delft), Oostfriesland en Holstein.

Oostfriesland was al in de jaren '40 een belangrijk joristisch centrum. Tekenend in dit verband is dat een Oostfriesse predikant, Gerardus Nicolai de inlassingen vervaardigde, die hij toevoegde aan zijn vertaling van de Latijnse editie van Bullingers boek tegen de wederdopers uit 1560⁵. Deze inlassingen vormden voor de zestiende-eeuwse auteurs een belangrijke bron van kennis aangaande het jorisme. Bullinger zelf had David Joris en Hendrik Nicolaes slechts summier behandeld. Misschien is hij van mening geweest dat de 'Bazeler Historie', de beschrijving van Joris' leven en leer, opgesteld door de universiteit van Bazel, voldoende was voor de bestrijding van David Joris⁶. Hij was wel op de hoogte van de ideeën van David Joris, getuige zijn meeleven met de discussie tussen Johannes a Lasco, de superintendent van Oostfriesland en David Joris in 1544⁷.

Niet alleen het platteland van Oostfriesland, ook de stad Emden was besmet met het Davidjorisme. In Emden woonden verschillende familieleden van Joris, zoals zijn dochter Clara, zijn schoonzoon Bernardus Kirchen en diens stiefzoon Gabriel. Deze familieleden van Joris ontvingen bezoek van verwanten en kennissen uit Holland, zoals Emmery van Lier, de zoon van Cornelis van Lier. De laatste was in 1544 met David Joris vanuit Antwerpen naar Bazel gevlucht. Zijn zoon was in Nederlandse overheidsdienst getreden en diplomatieke missies voerden hem soms naar Emden, waar hij de daar woonachtige joristen bezocht⁸.

Er was dus een groep familieleden van David Joris gevestigd in Emden. Verschillenden van hen waren uit Bazel hierheen getrokken⁹. Hun aantal was groot genoeg om de gereformeerde predikanten te verontrusten. De Ommelander kroniekschrijver Abel Eppens tho Equart, die als balling in Oostfriesland leefde, deelt mee dat de Emdener predikanten herhaaldelijk preekten tegen 'wederdoperen, Daviden und andere swarmerijen'. De Daviden zijn de aanhangers van David Joris. De overheid deed niet veel tegen deze dissidenten, als we Eppens mogen geloven: 'Alles

4 Nippold (1864) 567.

5 G. Nicolai, 'Inlasschingen in Bullingers Teghens de Wederdoopers' in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* VII (Den Haag, 1910) 269-487.

6 *David Joris wt Hollant des Ertzketters waerachtighe Historie* (1559).

7 H. Fast, *Heinrich Bullinger und die Täufer* (Weierhof, 1959) 50, 130.

8 H. Brugmans, F. Wachter, eds., *Briefwechsel des Ubbo Emmius*, 2 dln (Aurich/Den Haag, 1911-1923), brief aan Johann Witten, april 1597, in I, 117.

9 Ubbo Emmius, *Den Davidjorischen Gheest in Leven ende Leer breeder ende wydt-loopigher ontdeckt* (Den Haag, 1603) 304.

was um gelt vrijgelaten'¹⁰. Een enkele keer greep de overheid in: toen een schoolmeester van Emden, die ervan verdacht werd davidjoristische gevoelens te koesteren, eens in een dronken bui de predikanten en de magistraten beledigde werd hij aan een verhoor onderworpen. Dit verhoor leverde niets op, een huiszoeking des te meer, want er kwam een hele stapel joristische boeken tevoorschijn. De schoolmeester kreeg zijn congé, maar van verdere maatregelen tegen hem is niets bekend¹¹.

Menso Alting, gereformeerd predikant van Emden, waarschuwde de raad van Emden herhaaldelijk voor de 'conventiculen und opentlycken exercitia' van de joristen, overigens zonder veel succes, want de joristen bleven openlijk hun ideeën verkondigen¹². De joristen uit Leer schaamden zich niet voor hun geloof, schreef Ubbo Emmius in zijn *Bericht* en soms beklaagden de joristen zich bij de overheid over de vervolging door de calvinisten. De joristen werden met rust gelaten vanwege de politieke toestand in Oostfriesland: het graafschap was van 1566 tot 1591 verdeeld tussen twee met elkaar in onmin levende broers, Edzard en Johan. De eerste was luthers, de tweede calvinist. Edzard verkeerde voorts nog op voet van oorlog met de door de calvinisten beheerste stad Emden¹³. Al deze problemen zorgden ervoor dat het bestuur van stad en land wel iets beters te doen had dan het opsporen van 'swarmerijen'. Een bevestiging hiervan vinden we in het door Emmius beschreven proces tegen Anthonie van Deventer: toen tenslotte na afloop van het onderzoek de zaak was overgegeven aan de drost van Leer verhinderden 'dringende politieke zaken en andere inconvenienten' een snelle afhandeling van de zaak¹⁴.

Overigens schijnen de joristen beter met de lutheranen dan met de calvinisten overweg te hebben gekund. Anthonie van Deventer beklagde zich bij de lutherse autoriteiten en in 1608 weigerden de joristen (en andere dopersen) de oorlogsverklaring aan de graaf van Oostfriesland te ondertekenen¹⁵.

Oostfriesland was dus het belangrijkste centrum van het Davidjorisme in deze jaren. Nergens genoten zij zoveel vrijheid. Vanuit dit gebied liepen verbindingslijnen naar Holstein en Holland. Holland was een belangrijk centrum voor het drukken van joristische boeken, waarover de synodes diverse malen hun ongerustheid

10 J. A. Feith, H. Brugmans eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart II* (Amsterdam, 1911) 153, 186.

11 H. Klugkist Hesse, *Menso Alting. Eine Gestalt aus der Kampfzeit der calvinistischen Kirche* (Berlijn, 1928) 255.

12 *Ibidem*.

13 Voor een overzicht van de politieke gebeurtenissen: M. Smid, 'Kirche zwischen Burg und Rathaus' in: *Res Frisicae* (Aurich/Leer, 1978) 131-150.

14 Emmius, *Bericht* (voorrede).

15 Hesse, *Alting*, 254.

uitspraken¹⁶. Het meest besmet was de streek rond Gouda en Dordrecht. Een predikant uit de laatstgenoemde stad, Herman Herberts, had bijzonder veel belangstelling voor de denkwereld van David Joris en liet zelfs in 1580 het *Wonderboek* herdrukken bij drukker Jan Canin te Gouda¹⁷. Het bleef niet bij deze ene uitgaven: de Rotterdamse drukker Dierck Mullem liet in 1582 of 1583 eveneens een nieuwe editie van het *Wonderboek* van de persen rollen en wel in de vrijstad Vianen. De oplage was bestemd voor Oostfriesland¹⁸.

Dit alles ontging de kerkelijke autoriteiten niet, al wisten zij aanvankelijk niet precies hoe de vork in de steel zat. Enkele predikanten meenden dat men Herberts een verhoor zou moeten afnemen, maar hiervan is het nooit gekomen¹⁹. Dierck Mullem werd pas veel later over deze kwestie verhoord. Hij verklaarde in 1596 voor het Hof van Holland dat hij inderdaad het *Wonderboek* gedrukt had. Hijzelf had een zestal exemplaren gehouden, de rest was gekocht door Hendrick Jacobsz, koopman te Emden²⁰. Dezelfde Dierck Mullem had in 1584 het *Tegenbericht op een Laster- en Scheldt-boecxken geintituleerd David Georis wt Hollandt, des Ertzketter waerachtige Historie* gedrukt. Dit boekje dat reeds in 1559 geschreven was²¹, bevatte de kritiek die de joristen hadden op de 'Bazeler Historie', de beschrijving van het leven en de leer van David Joris door de universiteit van Bazel uit 1559.

Dierck Mullem schijnt zonder nadelige gevolgen gebleven te zijn, Herberts had minder geluk. Om diverse redenen, waaronder de beschuldiging davidjoristische gevoelens te koesteren werd hij door de synode afgezet. De magistraat van Gouda, waar hij toen predikant was hield hem echter de hand boven het hoofd, zodat het niet tot een definitieve afzetting kwam van deze onorthodoxe calvinist, die meende dat men best ketterse boeken mocht lezen: er stond toch geschreven: 'proeft het al en dat goede behoudet'²².

Herberts was een van de prominentsten die van joristische sympathieën werd verdacht. Maar ook onder het gewone volk werden joristische gevoelens gesignaleerd en de synodes van Holland bogen zich regelmatig over dit probleem, zoals

16 F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden in de zestiende eeuw* (Utrecht, 1889) 140.

17 C.A. Tukker, *De classis Dordrecht van 1573-1609* (Leiden, 1965) 52-96; Nippold (1864) 626; G.K. Waite, 'The Longevity of Spiritualistic Anabaptism: The literary Legacy of David Joris', *Canadian Journal of History* XXVI (1991) 183-185; A.J. van den Berg, 'Herman Herberts (ca 1540-1607) in conflict met de gereformeerde kerk', in: *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan Prof. Dr. J. van den Berg* (Kampen, 1987) 20-29.

18 J. Smit, 'Nogmaals Dierck Mullem', *Het Boek* XXV (1938-1939) 65-66.

19 *Werken der Marnix-vereeniging*, 3e serie II (1878) 220-247.

20 Smit, 'Dierck Mullem', 66.

21 Nippold (1863) 11.

22 C. Kramer, *Emmery de lyere et Marnix de Sainte Aldegonde. Un admirateur de Sébastien Franck et de Montaigne au prises avec le champion des calvinistes néerlandais* (Den Haag, 1971) 49.

uit de acta blijkt. Het ging meestal om uitlatingen 'streckende tot faveur ende prijs van Davidt Jorisz'²³. Ook kwam herhaaldelijk de vraag aan de orde of gereformeerden en joristen met elkaar mochten trouwen.

Naast Gouda was Delft een belangrijk centrum van het davidjorisme. Hier was in 1536 de beweging van David Joris ontstaan, maar enkele jaren later bloedig onderdrukt. In de jaren '90 leefde de beweging weer op en de ongeruste kerkeraad van Delft besloot in 1596 contact op te nemen met Menso Alting en met de predikanten van Bazel om te vragen hoe de joristen zich in Emden en Bazel gedroegen. Bazel antwoordde dat de joristen zich daar rustig hielden, maar dat zij de 'Bazeler Historie' opnieuw zou uitgeven, hetgeen ook geschiedde. In de Nederlanden werd de Nederlandse editie herdrukt²⁴. Menso Alting schreef een brief aan een van de predikanten van Delft. De brief bevat vooral gegevens over de verwanten van Joris, die in Emden woonden.

Naast het uitdelen van waarschuwingen en het afnemen van verhoren wenste de gereformeerde kerk ook dat er een schriftelijk offensief tegen de diverse spiritualistische stromingen ontketend werd. Op verschillende synodes werd naar een geschikte auteur gezocht. Zo deed de nationale synode van Middelburg in 1581 via de predikant Jean Taffin aan Marnix van St. Aldegonde het verzoek om zijn al in 1566 geschreven, maar nooit gepubliceerde werk tegen de 'geestdrijvers' te herschrijven en na keuring door enkele predikanten uit te geven²⁵. Het kwam er echter (nog) niet van. Eenzelfde lot onderging het verzoek dat de synode van Overijssel in 1587 deed aan de predikant van Bremen, Pezelius. Deze zou een boekje tegen het jorisme moeten schrijven. Wel informeerde deze Pezelius in 1595 nog bij Em-mius naar de werkzaamheden op dit gebied²⁶.

De bestrijding in geschrifte van het jorisme stond er rond 1590 niet florissant voor. De belangrijkste bronnen voor de bestrijders van het jorisme waren nog altijd de 'Bazeler Historie' en in mindere mate de 'Inlassingen' van Nicolai. Sommige auteurs konden nog gebruik maken van een afschrift, dat in 1581 gemaakt was van het handschrift van Joris' schoonzoon Blesdijk, de *Historia vitae, doctrinae ac rerum gestarum Davidis Georgii haeresiarchae*. Omdat dit niet gedrukt was, was het slechts in beperkte mate voorhanden. In de jaren '90 kwam echter een vloed van publicaties los, vooral over de joristen, die zich op hun beurt ook niet onbetuigd lieten.

De rij publicaties werd geopend door Dirck Volkertsz. Coornhert. Hij publiceer-

23 J. Reitsma, S.D. van Veen, eds., *Acta van de provinciale en particuliere synoden* III (Groningen, 1894) 169, 202, 217, 296, 281.

24 P. Burckhardt, 'David Joris und seine Gemeinde in Basel', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* (1949) 103.

25 Rutgers, *Acta*, 433.

26 *Acta* V, 219; Brugmans, *Briefwechsel* I, 77.

de in 1590 zijn *Kleyn Munster. Des groot-roemigen David Jorissen roemryke en wonderbare Schriften elekerlyck tot een proeve voorghestelt*. Het is merkwaardig dat juist Coornhert de aanval op het jorisme opende: men zou eerder het offensief uit gereformeerde hoek verwacht hebben. Bovendien stond Coornhert wat opvattingen betreft niet ver van Joris af en werd hij door tegenstanders vaak op een lijn geplaatst met David Joris en Sebastiaan Franck. Coornhert signaleerde bij Joris grove misvattingen, zoals diens ideeën over de rol van Christus, die over zijn eigen positie en die over de betekenis van het bijbelwoord, ideeën die volgens Coornhert terug te voeren waren op Joris' eigendunk²⁷.

Het belang van het boekje ligt vooral in het feit dat Coornhert veel citaten uit het werk van Joris aanhaalt. Coornhert heeft meer dan vijftig boeken en boekjes van Joris geraadpleegd, wat voor zijn tijd een unieke prestatie was: Nicolai had voor zijn 'Inlassingen' slechts een tiental gebruikt. Coornherts manier van discussievoeren is zakelijk en mild. Hij bracht op rustige toon zijn bezwaren te berde en onderbouwde alles met gegevens uit de boeken van David Joris. Ook hoedde hij zich voor schampere opmerkingen over de persoon van Joris en diens karakter. Deze nuchtere houding behoedde Coornhert voor blunders of het trekken van veel te vergaande conclusies. Sympathiek doet eveneens het feit aan dat Coornhert, alvorens tot publicatie over te gaan, het manuscript ter inzage gaf aan enkele joristen, die er overigens zonder zijn toestemming een afschrift van maakten²⁸. Op het boek van Coornhert verschenen twee verweerschriften van de zijde van de joristen, o.a. de *Sendbrief aan Dierck Volckertsz Coornhert* van de hand van J. Theophilus. Wie zich achter dit pseudoniem verschool is niet bekend, maar Ubbo Emmius noemde hem een van de bekwaamste verdedigers van Joris²⁹.

Een andere anti-joristische schrijver was Marnix van St. Aldegonde. Hij bestreed in zijn polemieken overigens niet uitsluitend de joristen, maar allerlei mystieke en spiritualistische stromingen, zoals de volgelingen van Sebastiaan Franck en die van Hendrick Niclaes' Huis der Liefde. Vooral Franck moest het ontgelden, daar Aldegonde de andere ketters als Francks volgelingen zag³⁰. In 1595 verscheen zijn *Ondersoeckinge ende grondelijcke Wederlegginghe der geestdrijvische Leere*. Marnix had dit

27 H. Bongers, *Leven en werken van Dirk Volckertsz Coornhert* (Amsterdam, 1978) 267-298; G. Güldner, *Das Toleranzproblem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts* (Lübeck/Hamburg, 1968) 139; D.V. Coornhert, *Wercken* III, fol. XLV verso.

28 Coornhert, *Wercken* III, fol. XXVII; B. Becker ed., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van Dirk Volckertszoon Coornhert* (Den Haag, 1928) 214-216.

29 Titels bij A. van der Linde, *David Joris. Bibliografie* (Den Haag, 1867) nrs 252 en 253; Emmius, *Gheest*, 373.

30 Ph. Marnix van St. Aldegonde, 'Ondersoeckinge ende grondelijcke Wederlegginge der gheestdrijvers' in: J.J. van Toorenenbergen, ed., *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* II (Den Haag, 1873) 7.

werk reeds in 1566 geschreven en velen hadden er reeds bij hem op aangedrongen het werk te publiceren. Ook dit werk riep enige reacties op. Anoniem, – getekend met ‘un gentilhomme allemand’ – verscheen in 1597 een pamflet getiteld *Antidote ou contrepoison contre les conseils sanguinaires et envenimez de Philippe de Marnix, sieur de Sainte Aldegonde*. Aldegonde had in zijn boek nogal krasse maatregelen, onder andere lichamelijke straffen geëist tegen de door hem beschreven dissidente groepen.

Lang bleef de auteur niet onbekend. Het bleek Emmery van Lier te zijn, de zoon van Cornelis van Lier, die in 1544 met David Joris en een andere adellijke familie uit Brabant, de Van Berchems, naar Bazel vertrokken was. Cornelis bleef niet lang in Bazel, maar verhuisde spoedig naar Straatsburg. Hij verbrak echter de contacten met de joristen niet. Zijn zoon Emmery maakte carrière in dienst van Willem van Oranje. Hij bracht het tot stalmeester en werd later gouverneur van Willemstad. Diplomatieke missies brachten hem soms naar Emden, waar hij dan tevens de daar wonende joristen bezocht.

In zijn pamflet vermeed Van Lier om begrijpelijke redenen toespelingen op Joris en diens leer, maar verschillende passages doen joristisch aan, zoals die over de ignorantia sacra, de drie stadia van geestelijke groei, de vergoddelijking van de mens en de rol van Christus³¹. Marnix beantwoordde dit pamflet met zijn *Response apologétique* uit 1598, waarin hij ook dieper op de beweging van David Joris inging.

De arbeid van alle de genoemde auteurs valt in het niet bij die van Ubbo Emmius. Emmius was geboren in Greetsiel in Oostfriesland en was een tijdlang schoolmeester te Weener. Later werd hij rector van de latijnse school te Leer en vervolgens oefende hij dezelfde functie in Groningen uit. Hij was tevens de eerste rector van de in 1614 opgerichte Groninger universiteit. In 1597, toen Emmius rector van de latijnse school te Groningen was, publiceerde hij zijn *Ein grundtlick Bericht van der Lere und dem Geist des Ertzketters Davidt Joris uth synen Schrifften und Wercken flytich unde getrouwlick vorvatet tho waerschouwinge aller christgelovigen Herten*. Het telt 142 bladzijden, het is geschreven in het oosters, de taal waarvan Emmius zich het liefst bediende als hij geen latijn schreef en het is waarschijnlijk in Emden gedrukt. In 1599 verscheen een Nederlandse vertaling, uitgegeven te Middelburg met een voorwoord van de predikant Seu. Ook in Holland werd weer in een boekje, gericht tegen de dopersen een plaatsje ingeruimd voor de joristen en wel in het *Grondelyc Bericht van den Doope ende Wederdoope, in twee tractaten cort begrepen* van de hand van de Rotterdamse predikant Caspar Grevinchoven.

Zowel het boek van Emmius als dat van Grevinchoven werd gekritiseerd door een jorist. D(oc)tor Andreas Huygelmumzoon vervaardigde zijn *Wederlegginghe van de grove onbeschaemde unde tastelicke Logenen van Ubbo Emmen, rector der schole tot Groeningen, bij hem in druck uthgegeven tegen het leven unde leere van David Jorisson*. Aanvankelijk

keurde Emmius deze *Wederlegginghe* geen weerwoord waardig, maar vrienden drongen er bij hem op aan dit toch te doen en in 1603 verscheen Emmius' *Den Davidjorischen Gheest in leven ende Leere breeder ende wijdt-loopigher ontdeckt ende grondelicken verklaert tegens den vermomden D. Andreas Huygelmumzoon, door Ubbo Emmen, der schole thoe Greningen rectoris gedaen*. Op dit boek verschenen enkele reacties van joristische zijde, die echter spoorloos verdwenen zijn³².

We mogen dus wel stellen dat, gezien de hevige polemieken het davidjorisme rond 1600 nog lang niet uitgestorven was. Een verder bewijs hiervoor is de onge-rustheid van diverse predikanten. In Delft werd in 1601 in preken nog gewaar-schuwed tegen het jorisme, wat een hele discussie over Joris' pretenties uitlokte. Ook Huygelmumzoon klaagde erover dat de predikanten van Emden nog dagelijks laster over Joris verspreidden en allerlei lieden aanzetten tot het schrijven van boe-ken tegen diens leer³³.

De bestrijding in geschrifte hield na de verschijning van Emmius' boeken niet op: in 1602 ageerde Halsbergius in zijn *Bijbel der Natuere*, een vertaling van Du Plessis-Mornay's *De la vérité de la Religion chrétienne*, die betemd was om de dienaren van de Oost-Indische Compagnie te stichten, tegen de leerstellingen van Hendrick Niclaes en David Joris en in 1603 verscheen de *Successio Anabaptistica*, die enkele pagina's met gegevens over David Joris bevatte, gegevens die niet erg vleidend waren voor de aanhangers van de 'affgrijselicke sect van David Jorissoon'. Het bevat echter weinig nieuws en is een parafrase van de 'Inlassingen' van Nicolai. In hetzelfde jaar verscheen Herman Modeds *Grondelick Bericht van den eersten beghinselen der weder-doopsche secten*. Moded citeerde enige passages uit de geschriften van David Joris³⁴.

In 1608 werden er weer werken van David Joris gedrukt en wel te Gouda. Drukker was waarschijnlijk Jasper Tournay, de specialist in het drukken van ketterse boeken³⁵. In Oostfriesland bleven de joristen zelfs uitermate actief en de predikan-ten bleven klagen over hun activiteiten, bijvoorbeeld Matthias Martinus die in 1609 aan Emmius schreef:

Nunc stupeo, quam considero eam non modum multis etiam hic persuaderi, sed neque deesse qui impurissimi magistrati suspiciant patrocinium³⁶.

Helemaal ongegrond waren deze jammerklachten niet, want in september 1611 werd de predikant van Jemgum, Theodoricus of Didericus Nicolai beschuldigd

32 Nippold (1863) 17.

33 Nippold (1864) 644; Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 164.

34 Fontaine Verwey, 'Trois hérésiarques', 323; S. Walraven, 'Successio Anabaptistica' in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* VII, 47-49.

35 Fontaine Verwey, 'Trois hérésiarques', 320.

36 Emmius, *Briefwechsel* II, 87.

van joristische sympathieën en na velen verleid te hebben door de synode van Emden afgezet³⁷.

In Holland bleven de synodes waarschuwen tegen het jorisme, terwijl Heinsius hen nog een plaats gaf in zijn bespreking van het godsdienstig leven omtrent 1617. In de pennestrijd rond Arminius en Gomarus werd Joris gebruikt om de tegenstander zwart te maken³⁸. Maar lang hoefden de kerkelijke autoriteiten zich niet meer ongerust te maken, want na 1626, het jaar waarin voor het laatst boeken van Joris zijn gedrukt, horen we niets meer van hen. De beweging moet dus tussen 1620 en 1630 snel in elkaar gestort zijn, misschien mede omdat de verwanten van Joris, die de belangrijkste propagandisten van zijn ideeën waren, toen gestorven waren.

De secte mocht dan in Holland en Oostfriesland verdwenen zijn, Joris bleef voor velen een berucht schrijver. Polemici plaatsten hem bij voorkeur naast hun tegenstanders. Veel langer hielden de joristen in Holstein stand: tot 1750 waren hier sporen van het jorisme te vinden en het *Wonderboek* van David Joris bleef nog lang vrome lectuur voor het gewone volk³⁹.

Het ontstaan van de geschriften van Emmius tegen David Joris

Op vier plaatsen in zijn oeuvre heeft Emmius zich bezig gehouden met het jorisme. In 1593 schreef hij een korte schets van de geschiedenis van het doperdom, *De sectae anabaptistae initio ac progressu*. Het werkje is pas in 1969 gepubliceerd⁴⁰. In deze schets behandelde Emmius de vroegste geschiedenis van de dopers en hun herkomst, die hij zocht in de kringen van Thomas Müntzer en de Zwickauer profeten. Het werkje eindigt met een beschrijving van het convent van Bocholt en de rol die Joris hier speelde. Emmius' bron is Blesdijks *Historia vitae*. De tweede en derde keer dat David Joris ter sprake komt is in de al genoemde boeken, het *Grundtlick Bericht* en de *Den Davidjorischen Gheest*. Ten vierden male hield Emmius zich in zijn *Rerum Frisicarum Historia* bezig met het jorisme.

In het voorwoord van het *Bericht* beschrijft Emmius uitvoerig hoe hij kwam tot het schrijven van het boekje dat is opgedragen aan de 'Edlen Erentfesten Erbaren

37 E. Meiners, *Oostvrieschlands kerkelycke geschiedenissen* II (Emden, 1739) 335-336.

38 J.H. Maronier, *Het inwendige Woord* (Amsterdam, 1890) 303; Güldner, *Toleranzproblem*, 140.

39 Fontaine Verwey, 'Trois hérésiarques', 318; S. Goettsch, 'Für einen Holländer gescholten.. Wiedertäufer in Eiderstedt im 17. Jahrhundert', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 16 (1986) 5-29; O.S. Knottnerus, 'Deicharbeit und Unternehmertätigkeit in den Nordseemarschen um 1600' (verschijnt in 1992); J.I. Harkenroht, *Oostfriesche Oorspronkelykheden* (Groningen, 1731) 359, vermeldt dat nog in 1708 een Oostfriesse piëtist de naam van David Joris met achting noemde.

40 R. Stupperich, 'Anfang und Fortschritt des Täufern nach Ubbo Emmius', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* L (1969) 43-55.

Hoogwysen vorsichtigen heren borgemeisteren und Radt der stad Grönnin-gen'⁴¹; namelijk de verwikkelingen rond Anthonie van Deventer, de predikant van Uttermoor in Oostfriesland. Al baseerde Emmius zich op de acta publica over deze zaak, zodat hij wel betrouwbaar genoemd kan worden, men houde wel in het oog dat Emmius een verslag geeft als zeer nauw bij de zaak betrokkene. De joristen interpreteerden de zaak dan ook anders, zoals men kan opmaken uit een opmerking van Huygelmunzoon over deze kwestie: '...welcken handel nicht so christelick en is als du wel vorgeefste'⁴².

Het begon allemaal op 25 mei 1590, toen Emmius nog schoolmeester in Leer was. Toen hielden de dienaren des woords op de coetus, de classicale bijeenkomst te Leer⁴³ hun jaarlijkse censura morum en hierbij bleek dat er ernstige bedenkingen waren gerezen tegen een van de predikanten, Anthonie van Deventer. Hij werd er trouwens al jaren van verdacht davidjoristische gevoelens te koesteren, maar nu eiste de coetus dat hij een verklaring zou afleggen omtrent zijn gevoelens, temeer omdat hij zich van vorige waarschuwingen niets had aangetrokken. Weigerde hij deze verklaring af te leggen, dan zou hij worden afgezet.

Anthonie ontkende aanvankelijk iets van het jorisme of van David Joris af te weten, maar de synode was hiermee niet tevreden. Tenslotte zag Anthonie van Deventer zich gedwongen toe te geven dat hij onder andere het *Wonderboek*⁴⁴ in zijn bezit had en er regelmatig in las. Maar, zei hij, hij had in dit boek niets gevonden dat strijdig was met Gods woord. Toen door een van de aanwezigen opgemerkt werd dat Joris' leer reeds lang geleden veroordeeld was door Bullinger en de universiteit van Bazel noemde hij hun beweringen leugens.

Op de volgende vergadering, die op 15 juni gehouden werd, werd Anthonie opnieuw ondervraagd over deze kwestie. Weer ontkende hij dat Joris zaken geschreven had die in strijd waren met Gods woord, integendeel, het was een gebrek aan wijsheid van de kant van de bestrijders van Joris, die de wijsheid die in diens werken lag opgetast niet konden appreciëren. Men zou zeggen dat dit op een bekentenis van Anthonie van Deventer neerkwam, maar toch werden geen maatregelen tegen hem genomen. Wel eiste de coetus dat hij het *Wonderboek* zou overleveren. Dit stond Anthonie niet erg aan, maar tenslotte leverde hij het boek in bij ds Brummelkamp van Weener, de praeses van de coetus, op voorwaarde dat hij het terug

41 Emmius was toen rector van de latijnse school te Groningen. Ook in de stad Groningen waren joristen, al traden zij hier niet op de voorgrond. Een van de aanhangers van Joris was Gerlacus Verrutius, die rond 1560 rector van de Der A school was geweest: W. Bergsma, *De Wereld volgens Abel Eppens* (Groningen, 1988) 168-169.

42 Emmius, *Bericht* (voorrede); Huygelmunzoon, *Wederlegginghe*, 12.

43 De coetus werd sinds 1583 te Leer gehouden, nadat graaf Edzard verboden had deze te Emden te houden; J.J. Boer; *Ubbo Emmius en Oostfriesland* (Groningen, 1937) 17.

44 Bedoeld is de editie, die in 1582 of 1583 gedrukt werd.

zou krijgen nadat het onderzoek, dat de synode wenste in te stellen naar het *Wonderboek*, afgesloten zou zijn.

Acht dagen hierna stelde de coetus een commissie van vier man in om het *Wonderboek* te onderzoeken. De leden van deze commissie waren de predikanten Brummelkamp van Weener, Petrus Gellus en Johannes Mercator van Leer⁴⁵ en Ubbo Emmius. Het meeste werk kwam neer op de schouders van Emmius: hij zou het *Wonderboek* moeten doornemen en de dwalingen opsporen. Emmius deed dit graag, omdat hij nu de kans schoon zag om de geheimen van de secte der joristen, die hem allang geïntrigeerd hadden te ontraadselen. Hij liet hiervoor zijn 'caeteris privatis studiis' rusten.

Ondanks het feit dat Joris langdradig was en in slechte stijl schreef had Emmius slechts een maand nodig om het *Wonderboek* door te nemen. Als leidraad gebruikte hij het boek van Bullinger en de 'Bazeler Historie'⁴⁶. Hij spoorde talloze dwalingen op en nadat zijn collegae zijn verrichtingen hadden goedgekeurd verscheen het *Wonderboek*, met de dwalingen daarin geannoteerd, op 27 juli weer ter vergadering. Anthonie die ook aanwezig was, erkende dat er dwalingen in het *Wonderboek* stonden, maar veinsde ze nu pas te zien. De synode geloofde hiervan niet veel, daar Anthonie dit boek al meer dan twintig jaar⁴⁷ in zijn bezit gehad zou hebben en de houding van de joristen tijdens vervolgingen, hun 'metter werelt veynsen', ook bij de coetus maar al te goed bekend was⁴⁸. Toch ging de vergadering opnieuw uiteen zonder in deze kwestie een besluit te nemen.

Nu de coetus ingewerkt was in de problematiek begonnen zich de meningen uit te kristalliseren: een deel van de synodeleden was van mening dat het duidelijk was dat Anthonie van Deventer davidjoristische gevoelens koesterde, een ander deel was geneigd geloof te schenken aan diens bewering dat alles was voortgekomen 'uth onverstandt und suchticheit'. Petrus Gellus behoorde tot de eerste groep. Hij was overtuigd van Anthonie's schuld en mocht hij onschuldig zijn, dan was hij volgens hem de bediening des woords onwaardig, aangezien hij de waarheid niet van de dwaling kon onderscheiden. Weer anderen meenden dat het eenvoudig zou zijn om zekerheid te krijgen omtrent Anthonie's gevoelens: de vergadering zou van hem moeten eisen dat hij in het openbaar de joristische beginselen afzwoer en het *Wonderboek* in het vuur wierp. Deed hij dit dan was hij van alle blaam gezuiverd, weigerde hij dit te doen, dan was hij schuldig. Maar weer ging de coetus uiteen zonder een besluit te nemen.

⁴⁵ Emmius, *Briefwechsel* I, 134.

⁴⁶ Emmius, *Gheest*, 13.

⁴⁷ Onmogelijk; zie noot 42.

⁴⁸ Het 'metter werelt veynsen' hield in dat joristen in geval van vervolging zich mochten voordoen als aanhangers van de gevestigde kerken.

Op 10 augustus werd een in het latijn gestelde schriftelijke aanklacht tegen Anthonie van Deventer opgesteld, maar nu kon de vergadering niet tot stemming overgaan 'omme invloeyen des waters', waardoor niet alle synodeleden aanwezig konden zijn. Wel werden de belangrijkste passages uit de aanklacht in het duits vertaald. Op de volgende vergadering kwam de kwestie weer ter sprake. Anthonie van Deventer kreeg de gelegenheid zich te verweren tegen de tegen hem ingebrachte beschuldigingen; deed hij dit niet dan zou zijn schuld vaststaan en de consequenties zouden voor zijn eigen rekening zijn. Anthonie reageerde middels een scedula, een kort briefje en poogde de zaak te sussen: uit onenigheid zou niets dan kwaad voortkomen, dus waarom zou men de zaak niet laten rusten? Hij had reeds eerder schriftelijk aan Petrus Gellus het aanbod gedaan om de zaak onder vier ogen uit te praten, maar deze had dit van de hand gewezen.

Wegens dringende zaken werd de kwestie opnieuw door de coetus aangehouden, maar nu begonnen Anthonie van Deventer en andere joristen erop te pochen dat de synode niets durfde te ondernemen⁴⁹. Dit ging de predikanten te ver en Anthonie kreeg de aanzegging om op 14 september voor de synode zijn verweer te doen; deed hij dit niet, dan zou hij als 'contumacem et tanta de haeresis infamen' bij de overheid aangegeven worden. Anthonie merkte nu dat het menens werd en ging in de aanval. Hij beschuldigde Emmius ervan valsheid in geschrifte gepleegd te hebben door dwalingen op te sporen, die helemaal niet in het *Wonderboek* stonden. Bovendien, stelde hij, was het blootstaan aan vervolging juist een kenmerk van het ware geloof: ook Jezus werd door de Farizeeërs vervolgd. Tenslotte haalde hij de raad van Gamaliël aan, die meende dat God wel zou uitmaken wie een waar gelovige was en wie niet. Het waren dezelfde punten die ook David Joris gebruikte bij zijn pleidooien voor tolerantie⁵⁰.

Op 23 september herhaalde Anthonie deze punten in een open brief aan de coetus. Bovendien, schreef hij, had hij uit kringen van het grafelijk hof vernomen dat men daar meende dat het debat gesloten moest worden. Tevens eiste hij zijn *Wonderboek* op. Dit was voor de synode aanleiding om stappen te ondernemen: op 15 oktober 1590 werd de zaak overgedragen aan de 'edlen und Strengen Drost des Huses Lehrord'⁵¹, de lokale autoriteit, met het verzoek het geval te zijner tijd onder de aandacht van de graaf van Oostfriesland te brengen. Anthonie kreeg het *Wonderboek* nog niet terug: de synode vreesde zonder dit boek zijn beschuldiging van vervalsing niet te kunnen weerleggen. Maar na afloop van de zaak zou hij het terug bekomen.

49 Emmius, *Briefwechsel* I, 38.

50 S. Zijlstra, *Nicolaas Meynderts. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983) 105-110.

51 Drost van Lehrort en tevens secretaris van graaf Johan was toen de Groninger Rembertus Ackema.

De overheid had echter niet veel haast, want eind 1591 eiste Anthonie het *Wonderboek* weer op. De omstandigheden moeten hem gunstig toegeleken hebben, daar graaf Johan op 29 september gestorven was⁵². Hij deed een poging bij de 'nije regering', die van graaf Edzard in het gevlij te komen, volgens Emmius zonder veel succes. De synode drong in 1592 nog herhaalde malen aan op maatregelen tegen Anthonie, maar dringende politieke zaken en andere inconvenienten verhinderden een ingrijpen van de overheid. Nog in 1593 eiste Anthonie van Deventer zijn *Wonderboek* op, maar dit was de laatste stap die hij deed in dezen, want kort hierop vertrok hij naar Holstein en hiermee was de zaak afgelopen⁵³.

Het belangrijkste deel van het proces tegen Anthonie van Deventer viel dus in 1590. Aan het eind van het jaar werd hij veroordeeld en werd de overheid opgeroepen maatregelen tegen hem te nemen. We hebben gezien dat de overheid niets deed. Ubbo Emmius voert als verontschuldiging aan dat politieke zaken de grootste aandacht vroegen, maar gedachtig het woord van Abel Eppens zal de voornaamste reden van de overheid wel geweest zijn dat zij weigerde zich in religieuze twisten te mengen. Een ander opvallend aspect aan de zaak is de onbekendheid van de synodeleden met de opvattingen van David Joris en dat terwijl er relatief veel joristen in Oostfriesland woonden. Ook werden er pogingen gedaan de zaak in der minne te schikken door van Anthonie van Deventer te eisen dat hij zijn dwalingen zou afzweren en het *Wonderboek* in het vuur zou werpen. Het was per slot van rekening nogal genant voor de synode om toe te moeten geven jarenlang een volgeling van de aartsketter David Joris in hun midden gehad te hebben. Tenslotte verhinderden overstromingen en regeringswisselingen een snelle afhandeling van de zaak.

Emmius voelde zich diep gegriefd door de beschuldiging van vervalsing, die Anthonie van Deventer tegen hem ingebracht had. Hij werkte het *Wonderboek* nog eens door en verdiepte zich ook in andere boeken van David Joris. Zo spoorde hij zeldzame exemplaren op als het *Wonderboek*, dat in 1542 verschenen was en op verschillende plaatsen verschilde met het veel recenter uitgegeven exemplaar van Anthonie van Deventer⁵⁴. De gebeurtenissen rond Anthonie van Deventer en de uitgaven van het *Tegenbericht* op de 'Bazeler Historie' bewezen wel dat het jorisme nog lang niet dood was en Emmius besloot daarom zijn bevindingen in boekvorm uit te geven om zo de joristische dwalingen aan de kaak te stellen.

Het schrijven van dit werkje heeft nogal wat tijd gevegd, want reeds in 1594 duidde Emmius in zijn correspondentie op zijn werkzaamheden op dit gebied.

52 Smid, 'Kirche zwischen Burg', 146.

53 In 1603 wordt hij in Holstein vermeld (Vriendelijke mededeling van Drs O.S. Knottnerus, Groningen).

54 Emmius, *Bericht* (voorrede).

Toen vroeg hij aan Regnerus Hachtingius, predikant te Leeuwarden en voormalig predikant te Emden, om advies over zijn boekje tegen de joristen. Hij moest het handschrift of terugsturen of het overhandigen aan Martinus Lydius, met wie Emmius ook in contact stond⁵⁵. Ook aan zijn vriend Witten, lid van de Staten van Overijssel schreef Emmius geregeld over zijn vorderingen. Hij liet voor deze moeizame taak zelfs het werk aan zijn *Rerum Frisicarum Historia* liggen:

Ego in excutiendo Herculinio Davidianismi adhuc sum occupatus, nullus labor molestior, sed urget necessitas. Ad calcem iam pene perveni. Rediturio ad historiam meam duas decades simul dare animus est⁵⁶.

Dit schreef Emmius op 1 januari 1595. Toen was zijn boek al bijna af, want in een brief van 26 januari aan Hachtingius gaf hij een uitvoerige inhoudsopgave ervan. Dat het werk pas in 1597 verscheen kwam omdat Emmius het manuscript aan verschillende personen uitleende om hun commentaar te vragen. Alleen al door de slechte verbindingen was het manuscript dan maanden onderweg en als Emmius het terug kreeg moest hij het commentaar nog verwerken. In 1596 ging het manuscript voor het laatst de deur uit (naar Lydius) en in november rolde het boekje van de persen⁵⁷. In 1599 verscheen een Nederlandse vertaling.

Emmius voorzag zowel in zijn correspondentie als in de voorrede van het *Bericht* de vijandelijke reacties van de joristen. Hij vroeg dan ook bescherming bij het stadsbestuur van Groningen, aan wie het boekje was opgedragen⁵⁸. De acties van de joristen bleven niet uit. Onder leiding van Bernard Kirchen, een schoonzoon van Joris, eisten zij van de raad van Emden dat het boekje verboden zou worden, aangezien dit laster bevatte. De indieners van het verzoek dreigden met de ongenade van de Staten-Generaal der Nederlanden, waarin veel joristen zouden zitten. Op dit moment was Emden, waarin de calvinisten heersten, in een hevig conflict gewikkeld met graaf Edzard van Oostfriesland. Emden werd gesteund door de Staten-Generaal, een steun die zij niet graag wilde missen. De raad was dan ook geneigd toe te geven aan het verzoek van de joristen, tot Menso Alting ingreep en de raad bewoog om toestemming te geven tot het drukken van het *Bericht*. Ook tegen de verspreiding van de Nederlandse vertaling verzetten de joristen zich, maar

55 Zie over Hachtingius: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* VI, 660; over Lydius: VIII, 1088-1089; Emmius, *Briefwechsel* I, 25.

56 Emmius, *Briefwechsel* I, 26-27.

57 *Ibidem*, 39, 41-42, 96.

58 Emmius, *Bericht* (voorrede) 'Bidde J.E.E. willen dat werck mit synem Authore in erer beschüttinge upnehmen und wedder den torn des gadeslesterliken Geistes, welcker sick ane twyffel mit grimmen und daven werdt vornemen laten, beschermen'; vgl. Emmius, *Briefwechsel* I.

weer slaagde Menso Alting erin te verhinderen dat er een verspreidingsverbod kwam⁵⁹.

De joristen uit Holland lieten zich evenmin onbetuigd, want op 20 januari 1599 ontving Emmius van een van hen een lange brief, geschreven op lombardisch papier, waarover hij Witten het volgende meedeelde:

Ante biduum literas proximas accepi a Davitianos Amsterodami aut ex Hollandia ad me datas sine nomine authoris & loci, quibus conantur mihi ad libellum respondere. Sed hui quam insulse & inepte? Rideres affatim & stomachere, si legeres. Vellem verbotenus impressas literas istas publice extare, ut omnibus fieri possit manifestam, quam nihil habeant quod opponere libello meo queant homines ut sibi videntur versutissimi⁶⁰.

Emmius had dus geen hoge dunk van de kritiek op zijn boekje. Hij trachtte wel de herkomst van de brief, die op 28 november aan de waardin van de herberg in Amsterdam, waar de bode van Emden logeerde, gegeven was op te sporen aan de hand van het handschrift, maar dit was tevergeefs.

Wegens de hoge kosten heeft Emmius de brief niet gepubliceerd, zoals hij van plan was. Wel gaf hij de inhoud ervan in zijn *Gheest* weer. De brief bevatte de volgende kritiek: Ubbo Emmius was partijdig en verdiende daarom geen geloof: men hechtte toch ook geen geloof aan laster van jezuiteten als Coster en Pretorius en van de lutherse predikanten over Calvijn? Het bleef echter niet bij deze brief. Nadat al tijden in Emden geruchten te beluisteren waren geweest dat er een boekje in de maak was, dat een weerlegging van het *Bericht* beoogde verscheen in 1600 onder het pseudoniem Andreas Huygelmumzoon de *Wederlegginghe*. Het bevat geen naam van de drukker of plaats van verschijning, maar is vermoedelijk in Holland gedrukt. Wie zich achter dit pseudoniem verschool is niet duidelijk. Emmius vermoedde dat dit Bernard Kirchen was, de schoonzoon van David Joris. Verder dacht Emmius dat vanwege het inderdaad opvallende verschil in stijl tussen het eigenlijke verhaal en het voorwoord en het naschrift dat meerdere auteurs bij het vervaardigen van het boekje betrokken waren⁶¹.

Het boekje van Huygelmumzoon is het verweerschrift van een overtuigd jorist. Hij is bekend met de boeken van David Joris, die Emmius citeerde en tikt hem op de vingers wanneer Emmius dit verkeerd deed. Toch vertoont zijn kennis over het leven van Joris hiaten. Zo weet hij niets van het convent te Bocholt uit 1536 en van Joris' visioenen uit hetzelfde jaar. Dit gebrek aan kennis van het leven van Joris

59 Emmius, *Gheest*, 280, 391; U. Emmius, *Mensonis Altingii pastoris Emdani vita* (Groningen, 1728) 162-163.

60 Emmius, *Briefwechsel* I, 174; Emmius, *Gheest*, 2-4.

61 Emmius, *Gheest*, 293, 387.

hoeft echter niet in strijd te zijn met het auteurschap van Kirchen. Deze trouwde pas na 1574, het jaar waarin Joachim van Berchem, de eerste man van Kirchens vrouw stierf, met de dochter van David Joris. Zijn kennis over het leven van zijn schoonvader verkreeg hij dus uit de tweede hand en dit kan de hiaten verklaren. Huygelmumzoon moet een belezen man geweest zijn, want hij kende de werken van Joris even goed als die van reformatorische auteurs als Bullinger, Melancthon, Bucer en Calvijn. Verder had hij de werken van de bestrijders van Calvijn zoals Bolsec, Pretorius en Coster gelezen alsmede de boeken van tegenstanders van Joris als Aldegonde en Coornhert.

Aan het slot van zijn boek stelde Huygelmumzoon Emmius voor om een tweegesprek te houden tussen joristen en gereformeerden, kennelijk naar analogie van de gesprekken die in Emden en Leeuwarden tussen gereformeerden en mennonieten gehouden waren. Tevens nam hij daarmee een uitdaging van Emmius aan. Wel stelde Huygelmumzoon enige voorwaarden om dit gesprek rechtvaardig te laten verlopen: beide partijen moesten vrijheid van spreken krijgen, beiden moesten even sterk in aantal zijn en geen van beiden zou de overheid tegen de ander mogen opzetten. Uitsluitend over van tevoren opgestelde thesen zou gesproken mogen worden. In zijn *Gheest* wees Emmius dit aanbod als huichelachtig van de hand, maar de joristen in Holstein hebben wel verschillende gesprekken met de lutheraanen aldaar gevoerd. Zo onoprecht als Emmius het voorstelt hoeft het aanbod van Huygelmumzoon dus niet geweest te zijn⁶².

Huygelmumzoon beëindigde zijn boekje met een wat cryptische zin: 'U tijt is cort, laefet die wel ende haestu', een zin die doet denken aan de woorden waarmee Theophilus zijn Sendbrief aan Coornhert beëindigde:

Gheschreven metter haest te Babilonien, int jaer onser gevanckenisse 70 op den 10. dach des sevenen maents, by my U gunstigher J. Theophilus, die minste onder den ghevangenen.

Evenals Huygelmumzoon beëindigde ook Theophilus zijn werkje met een hoofdstuk uit een boek van David Joris. Huygelmumzoon is dan ook wel gelijkgesteld met deze Theophilus. Harde bewijzen hiervoor zijn er echter niet, wel kunnen we, gezien de opbouw van het betoog en de aangevoerde argumenten stellen dat Huygelmumzoon het boekje van Theophilus als voorbeeld gebruikt heeft⁶³.

Emmius had dus niet te klagen over respons op zijn werk. Volgens eigen zeggen hoorde hij pas in juli 1601 van een 'godtvruchtigh en gheleerden Man' uit Holland van het bestaan van het werkje van Huygelmumzoon. In die tijd circuleerde het

62 Emmius, *Bericht*, 56; Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 155-158; Nippold (1864) 660-668.

63 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 190; Theophilus, *Sendbrief*, 87-92.

al onder de joristen van Emden en Groningen⁶⁴. Het was voor een niet-jorist niet eenvoudig om een exemplaar te bemachtigen, daar de joristen ze angstvallig voor eigen gebruik hielden, maar op 3 september slaagde Emmius erin een bij Adriaen Berentsz te Amsterdam gekocht exemplaar te bemachtigen. Toen hij het boekje las merkte hij dat alles wat hij in zijn *Bericht* geschreven had ontkend werd en dat de auteur Joris' leer afschilderde als verschilde ze weinig van die der gereformeerde kerk. Bovendien werd hij nog uitgescholden ook, een gewoonte overigens waaraan Emmius zelf zich ook te buiten ging⁶⁵.

Aangezien het boekje onder een pseudoniem geschreven was, weigerde Emmius aanvankelijk om een weerwoord te schrijven, maar vrienden drongen erop aan dit toch te doen. Een van die vrienden was Menso Alting, die een deel der voorstudies voor zijn rekening nam. Hij vroeg onder anderen inlichtingen in Bazel, bij de theologen Grynaeus en Polanus. De beide theologen kregen van de raad van Bazel toestemming om in de archieven van de stad te zoeken naar namen van verwanten van Joris. Ook verkreeg Emmius afschriften van documenten uit het archief van Bazel⁶⁶.

Emmius bezweek voor de aandrang van zijn vrienden en schreef een nieuw boek tegen de joristen. Het was oorspronkelijk weer in het Nedersaksisch geschreven, maar dezelfde vrienden drongen er bij Emmius op aan het in het Nederlands te laten vertalen – Emmius kende niet genoeg Nederlands om dit zelf te doen – zodat ook de gewone man in de Nederlanden het zou kunnen lezen. De citaten uit de boeken van Joris werden niet vertaald. Hierdoor kwam het boekje dat Emmius al in 1602 naar de drukker gebracht had, pas in 1603 uit⁶⁷. Het voorwoord was gericht aan de 'Edelen, vermoghenden, hoochgheleerden, wijsen ende seer voorsienighen Heeren myn Heeren Staten Generael der verenichde Nederlanden'. Emmius droeg het boekje aan hen op omdat Huygelmumzoon zich ook tot hen gericht had met het verzoek geen geloof te hechten aan de beweringen van Emmius in het *Bericht* en om als scheidsrechter op te treden tussen hem en Emmius.

Op het boek verschenen nog enkele verdedigingsgeschriften van David Joris, maar die zijn nu spoorloos verdwenen. Zij kunnen niet van de hand van Kirchen zijn, omdat deze in 1602 te Rotterdam gestorven was⁶⁸. Door verschillende lieden werd Emmius nog van informatie voorzien over het lot van Joris' verwanten: Hermannus Dulmen, assessor bij de Raad van State schreef in 1608 aan Emmius dat daar de zoon van Joris, Hans van Brugge als goed christen gestorven was⁶⁹.

64 Emmius, *Gheest*, 5.

65 *Ibidem*, 6-7.

66 Hesse, *Alting*, 256-258; Emmius, *Gheest*, 399-406.

67 Boer, *Emmius*, 65; Emmius, *Gheest*, (thot den Leser); Emmius, *Gheest* (voorwoord).

68 Emmius, *Gheest*, 280.

69 Emmius, *Briefwechsel* II, 19.

Emmius ging intussen door met het ontplooiën van activiteiten tegen de joristen. In het laatste deel van zijn *Rerum Frisicarum Historia* wijdde hij enkele pagina's aan de secte. Als bronnen gebruikte hij zijn *De sectae anabaptistae initio ac progressu* en de *Historia vitae* van Blesdijk. Tevens verwerkte hij nieuwe gegevens, zoals die over de processen tegen de joristen in Delft (1539), gegevens die hij aan Grevinchoven en Aldegonde ontleende⁷⁰. De laatste bemoeienissen van Emmius met het jorisme dateren van het eind van zijn leven. Toen wilde hij volgens Revius de *Historia vitae* van Blesdijk uitgeven, maar zijn dood in 1625 verhinderde dit⁷¹.

Ubbo Emmius contra Andreas Huygelmumzoon

Emmius en Huygelmumzoon schreven beiden strijdschriften met als doel de leer van Joris zo ongunstig, respectievelijk zo gunstig mogelijk af te schilderen en de lezers van hun gelijk te overtuigen. Bij beiden leidde dit tot vertekeningen. Een complicatie is verder dat Emmius de leer van Joris weergaf zoals hij die aantrof in diens boeken, terwijl Huygelmumzoon uitging van wat de joristen in de jaren '90 dachten. Het is hier niet de plaats om de inhoud van de boekjes uitvoerig te analyseren, wel willen we een poging doen om antwoord te geven op de volgende vragen:

- a. Wat was de bedoeling van Huygelmumzoon en Emmius met het vervaardigen van hun boeken?
- b. Wat was de aard van de kritiek die de auteurs op elkaars werk gaven?
- c. Wat beschouwden de auteurs als de grondslagen van Joris' leer?

a. *Het doel van de auteurs*

Emmius wilde in zijn *Bericht* een overzicht geven van de leer van Joris zoals hij die in diens geschriften aangetroffen had. Hij baseerde zich bij het schrijven vooral op het *Wonderboek*, dat hij zowel in de eerste als de tweede editie raadpleegde. Andere werken van Joris haalde hij slechts aan om zijn beweringen te ondersteunen. Emmius citeerde in het *Bericht* niet letterlijk, maar gaf de inhoud in zijn eigen woorden weer. Het *Bericht* was een nadere uitwerking van zijn arbeid voor de coetus van Leer, waarbij het *Wonderboek* zijn voornaamste bron geweest was.

De belangstelling van Emmius voor het jorisme had, zoals we gezien hebben een actuele achtergrond: immers het jorisme was nog springlevend. Om die leer aan de kaak te stellen schreef Emmius zijn boekje:

⁷⁰ U. Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden, 1616) 893-895, 922-926.

⁷¹ Blesdijk, *Historia vitae* (voorwoord).

Darmit also de Geist des Meisters genoegzaam uth den wercken vorhen apenbaer, ock noch klarer moge vorstaen und der Lehre und des Levendes eindrectecheijt geschen. Darbeneven de grote schande und unsinnicheijt derjenigen die den Geist anbeden und der Lehre und Secte bij plichten entdeckt werden.

Wat hij van de Geist, zoals hij Joris noemde, dacht, maakte hij duidelijk op het titelblad van het *Bericht*: 'Hödet juw vör den valschen Propheten, de tho juw kamen in Schapes Kleider, inwendich averst sint se rytende Wülffe'⁷². Het was volgens Emmius niet nodig om Joris te bestrijden met argumenten uit de Bijbel, aangezien het voor een ieder duidelijk was dat zijn leer daarmee niet in overeenstemming was.

De opzet van het *Bericht* is slecht vanwege de merkwaardige manier waarop Emmius zijn stof indeelde. Zo plaatste hij stukken die duidelijk bijeen hoorden ver uitelkaar. Het gevolg is dat Emmius voortdurend in herhalingen valt, terwijl belangrijke punten uit Joris' leven en leer, zoals de visioenen die hij 1536 kreeg niet tot hun recht komen⁷³. In de *Gheest* is de indeling aanmerkelijk verbeterd. Emmius begint zijn uiteenzetting met een exposé over de leer van Joris en gaat hierbij in op de kritiek van Huygelmumzoon. Vervolgens bespreekt hij de overige leerstellingen van Joris om met een weerlegging van de kritiek van Huygelmumzoon op Grevinchoven en een beschrijving van het leven van de buitenechtelijke kinderen van Joris te eindigen.

Een waarschuwing wilde Emmius zijn lezers niet onthouden: men moest bij het lezen van de geschriften van David Joris niet over een bepaalde uitspraak of een bepaalde passage vallen, want Joris kon een ingewikkeld spel met woorden spelen, zodat hij op de ene bladzij terug nam wat hij op een andere geschreven had. Het was dus zaak Joris' uitspraken in groter verband te bekijken, mede omdat deze ketter niet al zijn ideeën in zijn boeken weergegeven had, maar een aantal slechts aan ingewijden bekend gemaakt had⁷⁴. Met deze uitspraken geeft Emmius impliciet de juistheid van kritiek van joristen op hem toe, want wie moest bepalen welke uitspraken Joris serieus bedoelde en welke hij deed om de niet-ingewijden zand in de ogen te strooien? Emmius poogde alle uitspraken van Joris in een keurslijf te wringen en daarmee ontgingen hem allerlei nuances in Joris' gedachtenwereld.

Een van de misvattingen van Emmius betreffende Joris' ideeën was zijn stellige overtuiging dat Joris in dezelfde voetsporen trad als Thomas Müntzer en Jan van Leiden en al liet Emmius zich niet uit over de wijze van straffen van ketteren, door Joris met genoemde lieden te vergelijken, die beiden terechtgesteld werden, sloot Emmius het gebruik van lichamelijke straffen niet uit. Maar vooreerst zag hij Jo-

72 Emmius, *Bericht*, 18 en titelblad.

73 *Ibidem*, 23-24.

74 *Ibidem*, 14-15.

ris' leer als een verzameling onzinnigheden, die hij in geschrifte aan de kaak wilde stellen, in de hoop dat de volgelingen van de 'sileen van Delft', zoals hij Joris noemde, de ogen open zouden gaan.

Het doel van Huygelmumzoon was het geven van een weerlegging van de aantijgingen van Emmius, getuige het motto dat hij het boekje meegaf: 'Valsche Lippen moeten verstommen, die daer spreken teghen den gerechtighen hooveerdelik unde verachtelijck'⁷⁵. Bij zijn bestrijding van Emmius volgde hij de indeling van het *Bericht* nauwgezet. Huygelmumzoon stelde dat de joristen het liefst met rust gelaten wilden worden. Alleen omdat iemand een boekje vol leugens over hen geschreven had zagen de joristen zich gedwongen een weerwoord te geven, niet uit lust tot twisten, maar om hun onschuld te bewijzen, opdat de overheid hun zwijgen niet als instemming met Emmius' beweringen zou uitleggen⁷⁶.

Hij begon met een uitvoerige weerlegging van Emmius' stelling dat de joristen weinig beter waren dan de volgelingen van Thomas Müntzer en Jan van Leiden. Met deze weerlegging trad Huygelmumzoon in de voetsporen van andere verdedigers van Joris zoals Theophilus, die zich tegen de zijns inziens insinuerende titel van Coornherts boekje tegen Joris gekeerd had⁷⁷.

Het kostte Huygelmumzoon niet veel moeite af te rekenen met de bewering van Emmius. De joristen wilden slechts op hun manier God dienen, stelde hij en waren bereid om de overheid in alle opzichten te gehoorzamen. Zelfs wilden zij afzien van het maken van propaganda voor het jorisme, aangezien het niet hun bedoeling was om te heersen over de gewetens van anderen. Dit laatste was natuurlijk een snier tegen de calvinistische intolerantie. Joris zelf, vervolgde Huygelmumzoon, had nooit geleerd geweld te gebruiken, getuige het volgende citaat uit het boek der Sproken:

Maer so yemant dus anders die Overicheyt, die keyserlicke oder Coningklicke Maies-teyt, ongehoorsaem, rebel oder integen und niet mede waer, alle goede policien, wetten ende gesetten onderwerpulick, gheen Thins, Toll Trijbuyt ofte schattinge, eere, vrese ende ontsich d'Overheyt ten goede geven wilde, hold ick voor geen Christen⁷⁸.

Huygelmumzoon haalde nog meer citaten van dezelfde strekking aan en voegde er enkele episodes uit het leven van David Joris aan toe. Toen de dopersen hem na de val van Munster tot koning wilden uitroepen en hem schatten aanboden, heeft hij dit geweigerd en hen vermaand het koninkrijk Gods niet met speren en zwaar-

75 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe* (titelblad).

76 *Ibidem*, 158-159.

77 Theophilus, *Sendbrief*, 11; Coornhert bedoelde met Munster echter monster, fragment en heeft zich verder ook niet uitgelaten over de vraag of Joris geweld predikte of niet.

78 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 6-7, 160; het traktaat van Joris is *Van der Linde*, nr 65.

den, maar met deugd en gerechtigheid, vrede en ootmoed tot stand te brengen. Huygelmumzoon had dit gehoord van een jorist⁷⁹.

We moeten in dezen Huygelmumzoon gelijk geven. Heel zijn leven lang, ook tijdens het beleg van Munster heeft Joris zich gekeerd tegen geweld. Noch aan de hand van de levensloop van Joris, noch uit diens werken is Emmius' bewering aannemelijk te maken. Zelfs Blesdijk, door Emmius als autoriteit beschouwd, schreef herhaalde malen dat Joris geen geweld leerde⁸⁰. Toch handhaafde Emmius zijn beweringen in de *Gheest*. Hij stelde dat Joris dezelfde bedoelingen had als Jan van Leiden en Thomas Müntzer, maar zijn ware gevoelens beter camoufleerde en zo zijn lezers en de overheid zand in de ogen strooide. Echter als hij de kans zou zien zou hij losbarsten als eens Mohammed en de hele wereld onder de voet lopen. Als bewijs voor zijn beweringen gaf Emmius zijn lezers in overweging de prent van de lam-leeuw te bekijken, die Joris in het *Wonderboek* opgenomen had. Met deze prent toonde Joris volgens Emmius zijn ware aard: eerst deed hij zich voor als een lam, maar kreeg hij de kans dan werd hij een leeuw, die de hele wereld zou verpletteren⁸¹. De prent is overigens een geïllustreerde weergave van Openbaringen 5, waarbij de leeuw van Juda, voorgesteld als een geslacht lam, de met zeven zegels versloten boekrol opende. Joris bedoelde hiermee dat men voor een juist begrip van de Bijbel een bepaalde sleutel moest bezitten.

In tegenstelling tot Huygelmumzoon riep Emmius in zijn *Gheest* de overheid op een actief beleid tegen de ketter te voeren. De autoriteiten moesten zich vooral niet laten leiden door de houding van Gallus, de Romeinse stadhouder van Achaia, die zich niet in zaken, de religie betreffende wenste te mengen. Integendeel, meende Emmius in het voorwoord van zijn *Gheest*, de overheid moest juist een actieve rol spelen bij het bestrijden van ketterijen, niet alleen die van het jorisme, maar ook die van lieden als 'den onbeschaemden Rolwaghens ende syns medeghesellen Caspari Coolhaesen'⁸². De joristen waren vooral gevaarlijk omdat zijn een Godsrijk op aarde wilden stichten, 'een mercklick point, daer wel op te letten staet voor alle Princen ende Regenten'.

In zijn *Gheest* nam Emmius geen enkele bewering uit het *Bericht* terug en de in-

79 Het is niet geheel duidelijk waarop hier bedoeld wordt. Het waarschijnlijkst is dat hier gezinspeeld wordt op het oproer te Poeldijk, begin 1536, waar inderdaad een koning gekozen werd. De opstandelingen stonden in contact met Joris, die echter zijn medewerking weigerde: Mellink, *Wederdopers*, 218-221.

80 Blesdijk, *Historia vitae*, 22.

81 Emmius, *Gheest*, 366.

82 Hier wordt gerefereerd aan de controverse over het scherpe plakkaat dat in 1601 in Groningen tegen de dopers afgekondigd was. Coolhaes en Rolwaghen hadden hiertegen geprotesteerd; Zie S. Zijlstra, 'Het "scherp plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 37-64.

houd ervan is dan ook gelijk aan die van het *Bericht*, met dien verstande dat de indeling verbeterd is en de beweringen van Emmius geadstrueerd worden met een vloed van meestal letterlijke citaten uit de werken van David Joris.

b. De bronnen en kritiek van beide auteurs

Emmius baseerde zich in zijn *Bericht* vooral op het *Wonderboek*. Zijdelings haalde hij nog een 36tal andere werken van Joris aan. Daarnaast maakte hij gebruik van de *Historia vitae* van Blesdijk en andere boeken van deze auteur. Bovendien had Emmius de beschikking over enkele brieven van Joris, waaronder een gericht aan Menno Simons en een aan de zoon van Scipio en de verslagen van de gesprekken die Joris in 1538 voerde met de Munstersen en de Straatsburgers. Verder maakte Emmius gebruik van de briefwisseling rond 1544 tussen Joris en A Lasco, de superintendent van Oostfriesland en van de brieven die Joris aan diverse vorsten schreef. De verdedigingsgeschriften van Joris, zoals de *Onschuld* uit 1540, gericht aan de gravin van Oostfriesland hadden voor Emmius geen waarde, daar hij dezen als bedrog beschouwde⁸³. In de *Gheest* gebruikte Emmius nog een twintigtal extra boeken van Joris en had hij ook een aantal boeken van Blesdijk, daterend van zowel voor als na diens afval, in 1559, van de joristische secte.

Huygelmumzoon daarentegen baseerde zich voor een groot deel op die verdedigingsgeschriften en op de meer stichtelijke werken van Joris. Beide auteurs staan hiermee in een bepaalde traditie, die voor Huygelmumzoon bepaald werd door de geschriften van Blesdijk voor diens afval, het *Tegenbericht* en het werk van Theophilus. In alle genoemde werken komt ongeveer dezelfde kritiek op de tegenstanders van Joris voor. Ook Emmius schreef in een traditie, die gegrondvest was door de 'Inlassingen' van Nicolai, de 'Bazeler Historie' en de geschriften van Blesdijk na diens afval.

Huygelmumzoon gaf drie punten van kritiek op het werk van Emmius. Ten eerste beschuldigde hij hem ervan partijdige bronnen te gebruiken, ten tweede las hij de werken van Joris met een 'partijdige geest', vooringenomen dus en ten derde had Emmius Joris nooit gezien of gesproken, terwijl hij toch allerlei dingen over diens karakter wist te vertellen⁸⁴.

Het eerste punt gold vooral het gebruik dat Emmius maakte van de geschriften van Blesdijk. Blesdijk was de schrijver van de *Historia vitae, doctrinae ac rerum gestarum Davidis Georgii haeresiarchoe*. Hij was eens een der prominentste aanhangers van David Joris, maar werd afvallig en ging over tot de gereformeerde religie, die hij als

83 Emmius, *Gheest* (voorwoord); Emmius, *Bericht*, 99.

84 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 12-27.

predikant in de Palts diende⁸⁵. Huygelmumzoon had drie bezwaren tegen het gebruik van de werken van deze renegaat als getuige à charge tegen Joris. Ten eerste moest men als men dit deed ook consequent zijn en geloven wat de tegenstanders van Calvin als Bolsec, Duncanus, Coster, Bellarminus, Philippus Nicolai en Hunnius over de Geneefse reformator rondstrooiden. Aanvaardde men hen niet als getuigen, waarom zou men dan Blesdijk wel geloven?

Ten tweede vond Huygelmumzoon het vreemd dat Blesdijk zijn boekje nooit uitgegeven had. Waarschijnlijk, veronderstelde hij, konden bepaalde passages het daglicht niet verdragen en vreesde Blesdijk ten onder te gaan in de stroom van de kritiek van de joristen⁸⁶. Als derde punt voerde Huygelmumzoon aan dat het wel merkwaardig was dat Blesdijk in zijn *Historia vitae* Joris van dezelfde dingen beschuldigde, waartegen hij hem eens, tijdens zijn confrontatie met de mennonieten in de jaren '40, in bescherming genomen had⁸⁷.

De kritiek van Huygelmumzoon snijdt wel hout. Al is Blesdijk over het algemeen betrouwbaar, hij is ook op fouten betrapt⁸⁸. Voor veel gegevens is hij echter onze enige bron, die echter wel voorzichtig gehanteerd moet worden. Dit geldt vooral voor zijn deels verloren gegane geschriften uit zijn predikantstijd in de Palts: uit de summier gegevens die we hierover bezitten blijkt dat hij zich veel scherper opstelt tegenover Joris dan in zijn *Historia vitae*, waarin hij Joris enigszins spaarde⁸⁹. Dit is niet verwonderlijk omdat hij de werkjes in opdracht van de synode van de Keurpalts vervaardigde en belast was met de betrijding van de dopersen aldaar⁹⁰. De *Historia vitae* valt in het genre van de memoires, die Blesdijk nooit heeft laten drukken en hierin kon hij vrijmoediger zijn mening neerleggen dat in de boeken, geschreven in opdracht van de Paltser synode.

85 Zijlstra, *Blesdijk*, 140-147.

86 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 51-52; een soortgelijke redenering gaf Emmius met betrekking tot de uitgave van het *Tegenbericht*, dat in 1584, kort na de dood van Blesdijk verscheen. Volgens Emmius gebeurde dit omdat de anonieme auteur bang was voor een reactie van Blesdijk, die niets van het werkje heel gelaten zou hebben: Emmius, *Gheest*, 304-305.

87 Huygelmumzoon, *Wederlegginghe*, 190-191; over de confrontatie tussen Blesdijk en de Mennonieten: Zijlstra, *Blesdijk*, 43-60.

88 Bainton, *Joris*, 46, 92, 96-97.

89 Blesdijk beweerde bijvoorbeeld dat Joris in de tijd dat hij in Bazel woonde niet kon slapen, omdat hij teveel aan vrouwen dacht. Ook liet hij een dienstmeisje naakt voor hem poseren en bedacht tijdens deze sessie het engelenhuwelijk, wat inhield dat joristen aan partnerruil mochten doen. Ook was hij erg jaloers met betrekking tot zijn vrouw en was hij al boos wanneer iemand maar naar haar keek: Emmius, *Gheest*, 35-38.

90 Zijlstra, *Blesdijk*, 144; het boekje 'die gantsche leeringe van David Joris int corte begrepen' is wel gelijkgesteld met een van de boekjes van Blesdijk uit zijn periode in de Palts; dit is echter onjuist: het is een verdedigingsgeschrift van Blesdijk voor Joris, waarschijnlijk geschreven in de jaren '40 en pas uitgegeven in 1582: *Mennonite Encyclopedia* I (Scottsdale, 1955) 361.

Het tweede verwijt van Huygelumzoon aan Emmius was dat hij de boeken van Joris met een 'partijdige geest' las. Wat hij hiermee bedoelde kunnen we het beste met een citaat weergeven:

[met] wat herte, sinnen und vornemen [hebste] die ter hant ghenomen unde gelezen, hebstu die ondersocht omme daer uijt wijsheyt unde verstant te leeren...of hebstu die alleenlich ter handen ghenomen, ghelesen unde ondersocht om hem te achterhalen unde berispen.

Tegenstanders van Joris als Emmius lazen de boeken van Joris dus niet om er wijsheid uit op te doen, maar om hem te bestrijden en te vangen op dubbelzinnige woorden en zonodig verdraaide Emmius die woorden ook nog. Had hij niet voor hij het *Wonderboek* in opdracht van de synode van Leer doorgewerkt had Joris' leer reeds veroordeeld, door zich bij de bestudering van dat *Wonderboek* te baseren op de gegevens van Bullinger?⁹¹ In de derde plaats verweet Huygelumzoon Emmius dat hij Joris nooit gezien of gesproken had, een verwijt dat Emmius in zijn *Gheest* terecht weghoonde: als men slechts mocht schrijven over iemand die men kende, zou men ook niet over Mohammed of de Manicheeërs mogen schrijven⁹². Met deze drie punten was volgens Huygelumzoon een groot deel van de kritiek van Emmius weerlegd.

In zijn *Gheest* ging Emmius vooral in op de betrouwbaarheid van Blesdijk. Deze betrouwbaarheid was voor hem belangrijk, omdat met diens woord hele stukken uit het *Bericht* stonden of vielen. Emmius stelde dat Blesdijk een grote kennis had gehad van het leven en de leer van Joris, aangezien hij diens rechterhand geweest was en met zijn dochter getrouwd was. Door zijn kennis van het grieks en het latijn was hij 'des Meesters eenighe Taelman ende also in velen dingen zijn Director, sijn ooge ende mont gheweest'⁹³. En zo'n man, kenner bij uitstek van Joris' ideeën zou niet als getuige mogen optreden omdat hij afvallig geworden was? Als dit zo was dan vielen heel wat auteurs af, want dan lasterde Augustinus over de Manicheeërs en Luther, ja ook Joris zelf over de katholieken. Zij waren immers allen afvalligen.

Blesdijks afval was niet voortgekomen uit eerzucht, meende Emmius. Integendeel hij had zich zoveel mogelijk geschikt naar de wensen van zijn schoonvader. Als dank daarvoor belasterde Joris hem achter de rug om. Hoewel Blesdijk zijn twijfels had aan bepaalde leerstukken van Joris, zoals de positie van Christus en het gebruik der vrouwen, werden gesprekken hierover door Joris en later door de joristen geweigerd. Tenslotte werd Blesdijk afvallig, al boden de joristen hem nog

91 Huygelumzoon, *Wederlegginghe*, 16-18.

92 Emmius, *Gheest*, 57.

93 *Ibidem*, 15; Joris zelf kende weinig latijn; zijn correspondentie in die taal werd dan ook voornamelijk door Blesdijk gevoerd: U. Plath, 'Nikolaus Blesdijks Teilname an der Toleranzkonterverse gegen Calvin', *Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance* 34 (1972) 461-464.

het leiderschap van de secte aan als hij zou blijven⁹⁴. Hij gaf echter de voorkeur aan een rein geweten en vertrok⁹⁵.

Emmius bestreed dat Blesdijk laster verspreidde over Joris. Met brieven kon hij aantonen dat de zwagers van Blesdijk, de Van Berchems, die jorist gebleven waren hem nog opzochten, toen hij al in de Palts woonde. Misschien deden zij dit om publicaties van Blesdijk over de joristen te verhinderen, maar men zou ook kunnen concluderen dat de joristen op goede voet bleven staan met Blesdijk⁹⁶. Het is dus te betwijfelen of Blesdijk leugens over hen verspreidde. Blesdijk heeft zijn schoonvader eerder gespaard en de joristen heeft hij slechts willen wijzen op hun fouten om hen terug te voeren tot de 'ware gemeenschap Christi'⁹⁷.

Juist vanwege zijn gematigdheid verdient Blesdijk geloof. Zijn beweringen zijn bovendien niet uit de lucht gegrepen, maar te toetsen aan de gegevens uit de boeken van Bullinger en de 'Bazeler Historie'. Ook ondersteunde hij zijn beweringen met bewijzen uit de werken van Joris en hierin ligt het verschil tussen hem en lieden als Bolsec:

want wat ghelijckenisse heeft doch Hieronymus Bolseco denwelcken alle de Werelt, onder de Papisten selfs, denwelcken hy diende, voor eenen valschen laster-mondt kenden, by Bullingero ende by den gantschen Predick-ampte ende der loffelijcken overicheyt der Stadt Basel.

Hetzelfde gold volgens Emmius voor Coster en Pretorius. Dat Blesdijk Joris eens verdedigde deed niet ter zake, want dat moet men in het licht der tijd zien: 'distingue tempora et conciliabis scripturas'⁹⁸.

Hiermee meende Emmius de betrouwbaarheid van Blesdijk voldoende aangetoond te hebben. Wij kunnen een eind meegaan met de conclusies van Emmius, Blesdijk geeft inderdaad veel verwijzingen naar de werken van Joris en onthoudt zich in het algemeen van laster. Hij vormt een betrouwbare bron, maar heeft ook fouten gemaakt en zijn afval heeft zijn werk ongetwijfeld gekleurd.

c. De voornaamste punten van Joris' leer

Aan het slot van zijn *Bericht* gaf Emmius een samenvatting van Joris' leer aan de hand van een veertiental punten. Emmius plaatste Joris te midden van 'Nicolaus Storc, Thomas Muncero, Lodowic Hetzer, Michael Saedler und Melchior Hof-

94 Dit lijkt gezien de verhoudingen binnen de secte erg onwaarschijnlijk: Bainton, *Joris*, 91-92.

95 Emmius, *Gheest*, 18-19, 21, 72.

96 De bezoeken hielden in werkelijkheid verband met een erfeniskwestie; zie hiervoor de tekstuitgave in dit nummer.

97 Emmius, *Gheest*, 22.

98 *Ibidem*, 26, 71.

man', temidden van de dopersen dus. Juist in de kringen van Storch en Müntzer lagen naar de mening van Emmius de wortels van de dopersen⁹⁹. De punten draaien in feite om twee zaken: ten eerste rekende Emmius Joris tot de geestdrijvers, de lieden die de geest boven de letter stelden. De letter was voor hen de letterlijke Bijbeltekst en de dogmatiek. Al deze zaken waren overbodig omdat in de visie van David Joris de Heilige Geest door middel van visioenen te kenen gaf wat de waarheid was¹⁰⁰. In de tweede plaats legde Emmius de nadruk op de belangrijke positie die Joris voor zichzelf toegedacht had. Hij was de beloofde heilsgezant Gods, die alles duidelijk zou maken en zou volbrengen wat de apostelen begonnen waren. Uit deze twee punten vloeiden volgens Emmius alle andere ideeën van Joris voort.

In de discussie worden vooral de ideeën van Joris over zichzelf door Emmius aangevallen. Uit zijn hoogmoed kwam voort dat hij waarde hechtte aan de visioenen uit 1536 en ze zag als goddelijke ingevingen. Op basis hiervan dacht hij dat hij de hoogste en laatste middelaar was tussen God en mens. Volgens Emmius stelde hij zich boven Christus. Dit zou ook blijken uit de leer van de drie tijden die Joris hanteerde. Joris verdeelde de heilsgeschiedenis in drie tijden, elk met een eigen middelaar. De eerste tijd was die van Mozes en was de tijd der ceremonieën. De mens had deze nodig wegens zijn gebrek aan kennis, want hij verkeerde nog in de tijd van de kindheid. Middelaar was Mozes of Abraham. De tweede tijd viel tijdens het optreden van Jezus, die tevens de middelaar is. Het is de tijd van de figuren, maar de tijd is slechts een afspiegeling van de derde periode, de ouderdom, met als middelaar Christus David. Bijbel, ceremonieën en sacramenten hebben nu geen functie meer. Wanneer deze tijd zou beginnen is niet geheel duidelijk. Joris liet zich erover uit in vage en tweeslachtige termen, maar Emmius was ervan overtuigd dat Joris zichzelf bedoelde met die Christus David en poogt dit aan te tonen aan de hand van diens werken.

Huygelmunzoon ontkent in zijn *Wederlegginghe* niet dat Joris de geest boven de letter plaatste, maar meende dat dit niet in strijd was met Gods woord. Joris verduidelijkte alleen maar de woorden uit de Bijbel en deed daarmee niets anders dan de gereformeerde theologen. Indachtig de tekst 'de letter doodt, de geest maakt levend' legde hij nadruk op het leiden van leven overeenkomstig de Bijbel. Joris kende zichzelf beslist geen belangrijk positie in de heilsgeschiedenis toe, maar leerde zijn aanhangers deemoedig, lijdzaam en vreedzaam te zijn: zij moesten vooral het koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid zoeken. Christus bleef de weg, de waarheid en het leven. Huygelmunzoon maakt een scherp onderscheid tussen Joris als mens en Joris als uitvoerder van een missie. Over het laatste roemde hij, niet tot eigen glorie

99 Emmius, *Bericht*, 21; cf. Stupperich, 'Anfang und Fortschritt des Täufern nach Ubbo Emmius'.

100 Emmius, *Bericht*.

maar tot die van God die hem gezonden had. Hij ontkende dat Joris zichzelf met de Christus David bedoelde en bleef Jezus als zijn Heer en Heiland beschouwen.

Slot

Emmius was zeer belezen in de werken van David Joris. In zijn *Gheest* gaf hij talloze citaten uit die werken om zijn stellingen aangaande Joris' leer te staven en ging daarbij zeer nauwgezet te werk. Opzettelijke verdraaiingen en onjuistheden zijn bij Emmius zelden aan te treffen, uitgezonderd grove aanvallen op Joris zelf, die hij een 'sileen' noemde en op Joris' vrouw, die met de betiteling 'gheyle naeyster' vereerd werd.

Dit wil echter niet zeggen dat Emmius altijd billijk oordeelde. Zo beschouwde hij de verdedigingsgeschriften van Joris als huichelarij en al moet men toegeven dat deze werken met een bepaald doel vervaardigd werden, het gaat te ver om dit alles met het vonnis huichelarij af te doen. Aangezien Huychelmumzoon zich voornamelijk op deze geschriften baseerde, praatten de beide auteurs vaak langs elkaar heen. Tevens zijn Emmius de nuances in Joris' leer voorbijgegaan en is Emmius te beschouwen als pamfletschrijver. Toch kon ook Huychelmumzoon niet ontkennen dat Emmius veel van de ideeën van Joris correct weergaf. Een duidelijke interpretatiefout maakte Emmius door Joris ervan te beschuldigen geweld te gebruiken. Waarschijnlijk heeft Emmius dit gedaan om de joristen bij de overheid in discrediet te brengen.

We kunnen concluderen dat Emmius een betrouwbaar schrijver was, maar zijn calvinistische achtergrond nooit verloochend heeft en hij vanwege zijn afschuw van de ideeën van Joris soms te ver gegaan is in zijn conclusies. Tot zijn verontschuldiging kunnen we stellen dat hij nooit van plan geweest is een wetenschappelijke verhandeling over het jorisme te schrijven, maar de dwalingen ervan wilde beschrijven om daartegen te waarschuwen. Hij spoorde deze met een genadeloze precisie op, maar plaatste deze te weinig in een kader, zodat zijn verslag van de leer van Joris een opsomming van allerlei dwalingen geworden is, die bovendien onderling weinig met elkaar in verband worden gebracht.

Het belang van de boekjes voor degene die vandaag het jorisme wil bestuderen is derhalve beperkt, maar gedurende eeuwen zijn zij de bron van importantie geweest. Eerst de Amerikaanse kerkhistoricus Bainton maakte in 1937 voor zijn monografie over Joris gebruik van diens eigen werken.

Hoe rijke mennisten de hemel verdienden

Een eerste verkenning van de betrokkenheid van aanzienlijke doopsgezinden bij het Amsterdamse zakenleven in de Gouden Eeuw

In dit korte bestek is het onmogelijk een uitgebreid beeld te geven van alle takken van handel en nijverheid waarmee de welvarende Amsterdamse mennisten zich in de zeventiende eeuw bezighielden. Zinniger is het stil te staan bij enkele zaken die hieromtrent te vinden zijn in de gemeentelijke archieven van Amsterdam. Het gaat daarbij bovendien slechts om het aangeven van enkele hoofdlijnen. En er zijn nog meer restricties te maken. Het onderzoek beperkt zich tot de gemeente der Waterlanders by den Toren', die in 1668 samenging met de Vlamingen van by 't Lam'. Daarbij concentreert de aandacht zich vooral op de 88 dienaars van het Woord en van de armen, de leraren en de diakenen van de Toren tussen 1612 en 1668. Zolang de sociale en economische activiteiten van de Vlaamse doopsgezinden in Amsterdam nog niet in kaart gebracht zijn, is het vrijwel onmogelijk vergelijkingen te maken. Toch ziet het er naar uit dat er weinig verschil was tussen de zakelijke praktijk, de vormen van levensonderhoud en het maatschappelijk aanzien van deze categorie Vlamingen en de Waterlandse doopsgezinden.

Het ware wenselijk te kunnen aangeven hoeveel doopsgezinden er in Amsterdam waren op elk willekeurig moment in de zeventiende eeuw; hoeveel kooplieden daaronder waren, hoeveel ambachtslieden en andere beroepsvertegenwoordigers en hoevelen van hen welvarend genoemd kunnen worden. Het zou ook interessant zijn te weten welk percentage aan kapitaal in doopsgezinde handen was en hoe groot het aandeel van doopsgezinden was in de Amsterdamse koopmansstand. Jammer genoeg zijn deze cijfers nog niet beschikbaar. We moeten het doen met slechts één kerkelijke statistiek, die iemand van het Lam en de Toren in 1676 heeft aangelegd – acht jaar na het samengaan van deze twee gemeenten¹. De verenigde gemeente bestond toen uit 2369 leden in 't geheel', waarvan 885 mans personen' en 1484 vrous personen'. Onder dat totaal werden 345 gealimenterde personen'

* Dit artikel is een aangepaste versie van mijn lezing voor de voorjaarsvergadering van de Doopsgezinde Historische Kring op 20 april 1991 te Amsterdam. Het bevat voorlopige resultaten, waarnemingen en vragen, die voortvloeien uit mijn promotie-onderzoek naar de sociale stratificatie van de Waterlandse gemeente te Amsterdam in de 17e eeuw (University of Illinois, 1992). Ruth Winsemius ben ik zeer erkentelijk voor de vertaling van de aanvankelijke tekst, en Piet Visser voor het redigeren van deze versie.

¹ Gemeentearchief Amsterdam, Doopsgezind Archief (= Particulier Archief 1120), nr. 218 (Statistiek der gemeente bij 't Lam en den Toren in 1676). (In het vervolg worden de afkortingen van deze vindplaatsen aangeduid als: GAA-PA 1120, etc.).

geteld: 68 mannen en 277 vrouwen. Er waren dus aanzienlijk meer vrouwen hulp-behoevend dan mannen – daaronder zullen nogal wat weduwen zijn geweest. Het is goed ons dit grote aantal bedeeden voor ogen te houden: het geeft aan dat lang niet *alle* doopsgezinden onmiddellijk profiteerden van de Gouden Eeuw. Als we het geschatte aantal leden van andere doopsgezinde groeperingen erbij optellen (Zon-nisten en Oude Friezen), dan mogen we aannemen dat er toen een kleine 3000 vol-wassen doopsgezinden in de stad woonden. Uitgaande van een bevolkingsomvang van Amsterdam in deze periode van 210.000 zielen², en rekening houdend met de ongedoopte kinderen der gemeenten, dan bedroeg het aantal mennisten in Am-sterdam bij benadering zo'n 3 procent van de bevolking, wat dus eigenlijk een heel gering percentage is³.

Toch hadden de doopsgezinden een groter aandeel dan dit percentage van de Amsterdamse rijkdom in handen. Wie langs de Amsterdamse grachtenpanden gaat, kan nog steeds de bewijzen van die zeventiende-eeuwse financiële en maat-schappelijke presentie der doopsgezinden aantreffen. Twee stedelijke bronnen kunnen nu nadere gegevens aandragen voor de verschillende economische activi-teiten die in doopsgezinde handen waren. In de eerste plaats is dat een document uit 1645, een verzoek aan de burgemeesters om een eerder uitgevaardigd munt-plakkaat streng te handhaven. Dat plakkaat diende om het aanmaken van geld drastisch aan banden te leggen. Het was ondertekend door 321 kooplieden en win-keilers. Van deze in Amsterdam actieve zakenlieden kan zo'n 14 à 15% als doopsge-zind, dat wil zeggen hoofdzakelijk Waterlands-doopsgezind, worden geïdentifi-ceerd. Dat aantal zal nog hoger zijn geweest, zeker waar het Lamisten en Friezen betrof, maar deze zijn om eerder genoemde redenen niet allemaal als zodanig her-kend. Zeer opmerkelijk is de sterke vertegenwoordiging van Waterlandse diake-nen: 11 personen die op de lijst staan zijn diaken geweest, waren het op dat mo-ment, of zouden het in de toekomst worden⁴. Natuurlijk weten we niet hoe de on-dertekenaars voor dit request aan de vroedschap destijds geworven werden, maar

2 Er bestaan uiteenlopende schattingen van het inwonertal van Amsterdam in de zeventiende eeuw. Dit cijfer is gebaseerd op H.P.H. Nutseling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam, 1985) Bijla-ge 1.1, 235.

3 Om de kinderen in deze grove berekening te betrekken, is voorzichtigheidshalve het ledental slechts verdubbeld. Wanneer men gemakshalve zou aannemen dat het merendeel der leden echt-paren betrof, met pakweg vier kinderen per gezin, dan komt men uit op een aantal van zo'n 7500 zielen en dus bijna 3,5% van de totale bevolking.

4 Het betreft de diakenen: Jacob Adriaensz Uyen, Anthonis Block, Jan Gerritsz Schouten, An-thoni van Hoeck, Jacob Fransz de Vries, Dirck Bosch, Guilbert de Flines d'oude, Guilbert Phi-lipsz de Flines, Matthijs Vinckel, Pieter Cornelisz Schelvis en Arent de Bosch. Zie ook J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken I* (Den Haag, 1925) 87-90 (nr. 99).

toch onderstreept dit de reeds lang bestaande opvatting dat de doopsgezinden een sterke invloed op het Amsterdamse economische leven hebben uitgeoefend.

De archieven van de Amsterdamse Wisselbank bieden een soortgelijk beeld. De Wisselbank was in het leven geroepen om het handelsverkeer te bevorderen door het overschrijven van gelden van de een naar de ander. Voor wie dus niet commercieel actief was, had het geen zin om een rekening bij de Wisselbank te hebben. In een lijst van de ongeveer 1440 rekeninghouders uit het jaar 1645 zijn, naar schatting, meer dan 7% doopsgezinde rekeninghouders aan te treffen – een weliswaar minder opmerkelijk cijfer, doch daarbij zij direct aangetekend dat er nogal wat buitenlandse zakenlieden waren die een rekening bij de Wisselbank hadden uitstaan⁵.

Hoe kwamen die doopsgezinden nu aan hun rijkdommen, en vooral, welke stukken moeten we raadplegen om te weten te komen hoe de mennisten – vooral diegenen die zich mooie grachtenhuizen en schitterende buitenplaatsen konden veroorloven – hun geld verdienden? Het belangrijkste bronnenmateriaal voor economische activiteiten in het zeventiende-eeuwse Amsterdam vormen de notariële akten. In het bijzijn van een notaris werden allerlei overeenkomsten en transacties officieel en, naar te hopen viel, bindend gemaakt. Huwelijksvoorwaarden, testamenten, bevrachtingscontracten, boedelbeschrijvingen, verklaringen en andere zakelijke kwesties werden allemaal op het kantoor van een notaris gedeponeerd en ondertekend door de belanghebbende partijen⁶.

Vanaf het moment dat Jacob Claesz van Loosdrecht in 1645 in Amsterdam een kantoor had opgezet, hadden de doopsgezinden in hem zelfs hun eigen notaris. Hoewel Van Loosdrecht zeker geen monopolie had op doopsgezinde notariële zaken, hadden zijn geloofsbroeders wel een vrijwel volledig monopolie op hem. Wie de door hem opgestelde testamenten, huwelijksvoorwaarden en zakelijke transacties vluchtig doorloopt, valt het op dat de meeste klanten doopsgezind zijn⁷. Zo verrassend is dat op zich nu ook weer niet: ook de andere godsdienstige groeperingen begunstigden meestal hun 'eigen' notarissen. Het was hoe dan ook van belang de notaris te kennen. Van de notaris werd immers verondersteld dat hij bij akte kon zeggen de betrokken partij te kennen. Van Loosdrecht kon zelfs heel vaak terecht beweren dat de comparant bij den notaris zeer wel bekend' was: hij was namelijk ook leraar bij de Waterlandse gemeente tot 1659. Zijn zaak schijnt er niet onder te hebben geleden toen een schandaal, waar de schoondochter van een van zijn

5 GAA-PA 5077 (Archief van de Amsterdamse Wisselbank [AWB]), onder nr. 4 (voorl. nr. 26 c/b): Register van crediteuren en balans, oud dl. 7 (1645). Verder onderzoek in dezen zal noodzakelijk zijn om meer exacte aantallen te kunnen geven.

6 Voor een algemene introductie met tal van voorbeelden raadplege men: A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor gebruikers* (Zutphen, 1986).

7 GAA-Notariële Archieven [NA] 2019-2021: registers op de protocollen van Jacob van Loosdrecht.

collega-predikanten bij betrokken was, hem noopte tot het neerleggen van het predikambt. Hij bleef gewoon actief als notaris, tot 1684⁸.

Gelukkig bezit het Amsterdamse Gemeentearchief een omvangrijke collectie notariële protocollen. Helaas is het onmogelijk een uitputtende en diepgaande studie van deze bronnen te maken, omdat alleen al het notariële archief 3½ kilometer aan plankruimte in beslag neemt en er nog geen complete index op is. Het traceren van akten die betrekking hebben op specifieke personen lijkt dan ook vaak op het zoeken naar een speld in een hooiberg. Zodoende hebben de hier geboden resultaten nogal een toevalligheidskarakter. Desalniettemin leveren zelfs deze lukrake vondsten ons veel details op over tal van personen en biedt dit alles een algemeen patroon van menniste activiteiten.

De akten vertellen over uiteenlopende takken van nijverheid en handel. Behalve over de algemeen bekende betrokkenheid in de textielbranche, vinden wij bijvoorbeeld mededelingen over een compagnie voor de bereiding en verkoop van Haagse mosterd⁹, of over een compagnie om een nieuwe uitvinding, een trommelmolen, in productie te brengen¹⁰. Ook komen we investeringen in onroerende goederen en scheepstransacties tegen¹¹. De meeste notariële akten houden zich evenwel bezig met de overzeese handel.

Een verhoudingsgewijs groot percentage mennisten was betrokken bij de explosief groeiende handel die zo essentieel was voor de Amsterdamse welvaart in de Gouden Eeuw. Bijna iedereen die bechikte over wat reserve-kapitaal, veel of weinig, probeerde dat te beleggen¹². Er is dan ook geen duidelijk onderscheid te maken tussen degenen die uitsluitend actief waren in de handel en zij die zowel goederen verscheepten als ook op de beurs speculeerden. De textielfabrikanten traden bijvoorbeeld ook vaak op als bevrachters van schepen. Het aanvankelijk populairste handboek voor de Hollandse koopman was zelfs al in 1600 geschreven door de doopsgezinde Jacques, of Jacob, van der Schuere, een immigrant uit de Zuidelijke Nederlanden en de vader van de latere oudste van de gemeente 'by den Toren', de reeds genoemde Denijs van der Schuere. Alle rekenvoorbeelden in zijn *Arithme-*

8 Blijkens de kerkeraadsnotulen van de Toren zou Van Loosdrecht, zo werd althans bij geruchte verteld, een buitenechtelijk kind verwekt hebben bij Sytge de Wit, de schoondochter van Denijs van der Schuere. GAA-PA 1120, nr. 119 (Resolutieboek 1659-1666), tussen 03-01-1659 en 16-02-1659.

9 Jacob Rooleeuw en Jan Teunisz Kistemaker, GAA-NA 1201, 284-85 (10-09-1652).

10 Daarbij waren Philips en Guilbert de Flines betrokken, GAA-NA 440, 227 (09-12-1626).

11 Laurens Cornelisz Schouten investeerde in land in Oost-Friesland alsmede in erven langs de Herengracht, die hij onbebouwd doorverkocht: GAA-NA 108, 190 (26-09-1607) en *Vier eeuwen Herengracht* (Amsterdam, 1976) 434-35. Aris Jansz Bruynningh verkocht het schip 'Het Bonte Lam' voor f 6400: GAA-NA 256, 320 (28-02-1626).

12 A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw I: Het dagelijks brood* (Assen, 1981) 34.

tica oft Reken-Konst waren geïnspireerd op de handelswereld van zijn dagen. Een voorbeeld: 'Gezelschap met tyd':

Twee Koop-lieden maken t'zamen Gezelschap. A. legt in 400 guldens, voor 7 maanden tijds, ende B. 600 guldens voor 5 maanden tijds, zoo dan haer winninge is 160 guldens. Wat moet elk daer van hebben¹³?

Herhaaldelijk vinden we vermeld dat doopsgezinden zich, althans in de zeventiende eeuw, intensief bezighielden met de Oostzeevaart, waarbij ze minder gevaar liepen aangevallen te worden door piraten of vijandelijke schepen. Ook is het verhaal bekend van enkele doopsgezinde bewindhebbers en kooplieden die zich reeds vroeg na oprichting uit de verschillende kamers der Verenigde Oostindische Compagnie terugtrokken, omdat de compagnie gewelddadig optreden niet schuwde. Daaronder waren Syvert Pietersz Sem en Pieter Lyntgens; de laatste was de grootste belegger bij de oprichting van de V.O.C. met een kapitaal f 105.000¹⁴. In 1619 namen de dienaren van de Amsterdamse Waterlanders een resolutie aan waarin stond dat alle gemeenteleden die aandelen hadden in bewapende schepen, moesten proberen deze zo snel mogelijk te verkopen,

ende dat niemant voortaan op nieuws sal reeden aen eenich schip daer gheschut of oorlochs-wapen opgevoert wort, maer sulcks vernemende, sal daer van aflaten, om daer Ergenisse, ende sich alsoo neffens den Evangelium ende de Conscientien on-aenstoetelijk dragen¹⁵.

Of die resolutie ook een verbod inhield op het winst maken door goederen te transporteren op schepen die van wapens voorzien waren, of dat zij alleen betrekking had op het in eigendom hebben van dergelijke schepen, is niet echt duidelijk.

Tenminste één Waterlandse diaken en tevens belangrijk koopman in Amsterdam, Jan Gerritsz Hooft, maakte gebruik van bewapende schepen voor het vervoer van goederen van Amsterdam naar het Middellandse-zeegebied, een route waarop barbaarse zeerovers een reële bedreiging vormden. Op 8 oktober 1613 bijvoorbeeld bevrachtte Hooft een schip dat eerst naar Danzig voer om graan te laden, waarna het naar Genua of Livorno zeilde om de vracht te verkopen en een nieuwe

13 Geciteerd naar de door zoon Denijs van der Schuere, die behalve leraar van professie boekverkoper was, uitgegeven editie van de *Arithmetica Oft Reken-const* (Amsterdam, 1643) 83.

14 Lyntgens trok zich terug in 1605; genoemde Sem, Symon Jansz Fortuyn, Jacob Thomasz van Dalen en Cornelis van Campen verlieten de VOC in 1608. Zie J.M. Welcker, 'Het dagelijks brood. De doopsgezinden, de economie en de demografie' in: S. Groenveld e.a. (red.), *Wederdoopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980) 200 en J.G. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag, 1958) 162-63.

15 GAA-PA 1120: nr. 21, d.d. 28-11-1619.

lading in te nemen. Het schip was bewapend met acht gotelingen en vier steenstukken. Een jaar later werd een tweede schip (voor de route Pommeren, Genua, Danzig) uitgerust met twaalf gotelingen en zes steenstukken. Een akte uit 1625, ook betrekking hebbend op de Levantvaart, wijst erop dat Hooft gewoon doorging met gebruik te maken van bewapende schepen, ondanks de eerder genoemde resolutie¹⁶. Hij trad zelfs als directeur op van de Levanthandel in 1629¹⁷.

Of nu gewetensbezwaren ten aanzien van bewapende schepen een rol speelden, of dat simpelweg de Oostzeevaart in het algemeen als een zekerder belegging beschouwd werd, weten we niet. Zeker is dat de doopsgezinden de neiging vertoonden zich te concentreren op deze minder profijtelijke maar betrouwbaarder handel. De schepen werden meestal geladen met zout en graan, maar ook met andere goederen, zoals kruiden, textiel, geitenvellen en degelijke Hollandse producten als kaas en haring¹⁸.

Er bleven natuurlijk wel doopsgezinden betrokken bij de heel wat opwindender Oost- en Westindische handel, niettegenstaande het gemeentelijke ontmoedigingsbeleid ten aanzien van investeringen in bewapende schepen. Een gedicht van de hand van Anthony Janssen van der Goes, geschreven ter ere van het huwelijk tussen Arnold van Haalen en Margareta Rooleuw in 1699, maakt gewag van de handelsactiviteiten van de bruidegom. Blijkbaar hield hij zich bezig met de handel op Oost-Indië en de Levant:

De bruigom stuurt zijn handelzaaken,
Gebouwt op overleggingsmagt;
Die Kormandel of Java raaken,
Of speserylucht, waard geacht:
Molukse riekende gewassen,
Kaneelschat aan Seilonse Ree;
En die op smaak en oorbaar passen,
't Zy Spaansche, Smirnse of uit Salee,
Na's bruijgoms yver kan belooopen,
Tot zyn genoeg, op te koopen¹⁹.

16 GAA-NA 132, 210^v-11^v (08-10-1613); -NA 137, 13^v-14^v (16-08-1614) en -NA 227, 43 (03-10-1625).

17 Hooft, die een aanhanger van Nittert Obbesz was tijdens het befaamde conflict met zijn Amsterdamse Waterlandse gemeente en Hans de Ries in de twintiger jaren, blijkt toen vanaf ca. 1628 bij de remonstranten te hebben gekerkt tot aan zijn verzoening met de Waterlanders in ca. 1634. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-37) VIII, 824-25.

18 Zo verkocht Jacob Fransen de Vries specerijen in Archangel, GAA-NA 828, 129 (28-05-1631); Harmen Dirxsz verscheepte damast naar Memel, -NA 233, 83^v (19-08-1627); Reijer Claesz (Dral) verkocht 30.000 'Fransche Cabrit [= cabret] vellekens' (een fijne soort geiteleer) aan een Engelse koopman, -NA 842, 1299 (18-10-1631); Hendrick Pietersz Hoorn verkocht kaas en haring vanuit Enkhuizen in Rouen, -NA 1540, 254 (06-11-1660).

19 *Ter Bruilofte van Arnold van Haalen, met Margareta Rooleuw. Getrouwt op den 22sten. van Lente-*

Deze regels laten iets zien van de bekoring die er uitging van de exotische oosterse waren. Naast de al eerder genoemde vijf kooplieden die zich uit de VOC terugtrokken, waren er nog meer doopsgezinden die van begin af aan (vanaf 1602) als aandeelhouder van de VOC optraden. Dat waren onder anderen de grote erfflater van de Singelkerk, Herman Hendricksz Warendorp (toen woonachtig in Aken) met een belegging van *f*600; Jaques Walraven, leraar bij 't Lam, met *f*1800 voor zich zelf en *f*2100 met een partner; Jan Cornelisz Visscher met een aandeel van *f*1000 en Jan Pietersz Vrelandt ('cramer') voor *f*600²⁰. Uit de bankrekeningen van beide instellingen is vervolgens af te leiden dat vele mennisten zaken deden met de Oost- en Westindische Compagnie, voor het merendeel waarschijnlijk als kopers van aangevoerde waren. Zo ontving de V.O.C. bijvoorbeeld in 1648 *f*4105 van David Spruyt, diaken van het Lam, en *f*7000 van Pieter van Aldewerelt die diaken van de Toren was²¹.

Wat valt er vervolgens mee te delen over de vaak geruchtmakende, maar het zeer de Gouden Eeuw typerende fenomeen van speculatie? Dit riskante maar opwindende handelsaspect bood niet alleen de kans snelle winsten te maken, maar droeg ook het risico in zich nog rapper grote sommen geld te verliezen. Het speculeren op de beurs is evenwel moeilijk te documenteren. Toch suggereert het feit dat tal van doopsgezinden een bezoek moesten brengen aan de Desolate Boedelkamer' (de kamer in het stadhuis waar insolvente boedels behandeld werden), dat er ook in deze kring behoorlijk wat speculatieve investeringen werden gepleegd. De bij die gelegenheid vastgelegde namen representeren natuurlijk alleen maar diegenen, die het spel – vaak slechts tijdelijk – hadden verloren. Vooral tegen het einde van de eeuw verschijnt een aantal namen van zeer gegoede families op de bankroetlijsten, zoals die van Van Hoeck, Aldewerelt, De Flines en Van Halmael²².

De meest intrigerende speculatieve markt in de Republiek was zonder twijfel de beruchte tulpenhandel, waarbij een enkele tulpebol van een exotische variëteit duizenden guldens kon opbrengen. Wee degene die het waardepapier bezat op het moment dat de tulpe in werkelijkheid geogst werd! Dit is te illustreren aan in ieder geval één doopsgezinde die zich met de windhandel in tulpen had ingelaten. Dirck Arentsz Bosch, net als zijn vader Arent diaken by den Toren', stuurde zijn notaris

maand, des Jaars 1699. in Amsterdam (Amsterdam, [1699]). Margareta (Margrietie) Rooleuw was bij 't Lam gedoopt op 14-02-1694; Arnoldus van Haalen op 21-02-1700. GAA-PA 1120: nr. 213 (Dooptboek 1668-1755), 129 resp. 151.

²⁰ Van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister*, 139, 142-43, 147 en 237.

²¹ GAA-PA 5077, AWB nr. 4 (voorl. nr. 157: Groot Rekeningboek oud dl. 4), 1025 en 1051 (aug. 1648 – febr. 1649).

²² Zie bijvoorbeeld GAA-PA 5072 (Archief van de Desolate Boedelkamer): Christiaan van Hoeck, akkoord 872, nr. 57 (1650); Jan Otto van Halmael, akkoord 879, nr. 329 (1673); Cornelis de Flines, akkoord 488, nr. 883 (1688); Jan Pieter van Alderwerelt, akkoord 569, nr. 885 (1697).

op twee cliënten af om hen te verwittigen dat de tulpen die hij aan hen verkocht had, nu in bloei stonden en dat hij derhalve verwachtte betaald te worden. Het was het ‘tulpenrampjaar’ 1637. Aan een van hen had hij eenige Tulpen als een Auvers een Torlon een gemarmelde Goijer ende duijsent asen perls’ verkocht. Helaas wordt de prijs van deze bloemen niet vermeld. Aan de andere onfortuinlijke koper had Bosch ‘diverse Tulpen van verscheyden soorten’ voor de somma van f 1200 verkocht. Mochten zij weigerachtig zijn te betalen, dan zou Bosch juridische stappen ondernemen, overeenkomstig een gerechtelijke uitspraak die juist een paar weken eerder gepasseerd was en waarmee de autoriteiten een eind hadden gemaakt aan deze ‘tulpomanie’²³.

Omdat de handel in de zeventiende eeuw vrijwel geheel gedomineerd werd door mannen, is vrijelijk telkens het woord ‘koopman’ gebruikt, zonder een poging te doen beide seksen te onderscheiden. Toch mag het aandeel van vrouwen in het economisch succes van de doopsgezinden niet worden verontachtzaamd. Hoewel vrouwen wettelijk rechten bezaten die deelname aan het economische verkeer van Amsterdam toestonden, was het voor de gegoede dames toch vrij ongebruikelijk dat zij zich actief bemoeiden met het familiebedrijf zolang hun echtgenoten in leven waren. Bij overlijden van de man nam de weduwe vrijwel altijd de zaak over, vaak met behulp van zonen of voogden. Het maakte daarbij nauwelijks uit of het nu ging om handel, een ambacht of de fabricage van bepaalde produkten. Zo ging bijvoorbeeld in 1622 Elisabeth Symons, weduwe van Isaac de Wolff, een handelsvennootschap aan met haar menniste burens in de Warmoesstraat, de gebroeders Jan en Anthony van Hoeck²⁴. De weduwe van kruidenier Jan van Erpecum, Elisabeth de Wolff, ging door met de handel in specerijen van haar man²⁵. In de marge zij opgemerkt dat slechts de rijkere vrouwen het zich konden permitteren om niet te werken. Hun minder bedeelde seksegenoten moesten naast de huishoudelijke bezigheden en het baren en grootbrengen van kinderen, nog extra werkzaamheden verrichten om het gezin gevoed en gekleed te houden²⁶. Doopsgezinde vrouwen vormden daarop geen uitzondering en sommigen waren behoorlijk ondernemend, zo niet succesvol in het onderhouden van hun gezin. Enkele beroepen waarin de Waterlandse gemeente hun vrouwelijke bedeelde tewerkstelden waren dat van vlaggenaaister, ‘aelwif’ (palingverkoopster), bleekster, fruitverkoopster, steenverkoopster of mosterdmaakster²⁷.

23 GAA-NA 674, 186^v (06-05-1637); -NA 674, 193^v-94 (09-05-1637).

24 GAA-NA 201, 104^v-07 (01-05-1623).

25 Zie onder andere GAA-NA 1050, 47^v-48 (14-04-1638) en -NA 1053, 173^v (16-06-1639).

26 Van Deursen, *Kopergeld*, I, 17-20.

27 GAA-PA 1120, nr. 134 (Notulen diakonie): 28-12-1656; nr. 136 (Armenboek-A), 10^v, 34, 58^v en 93.

Een van de meest in het oog vallende zaken die nauw samenhangen met de welvaart van de Amsterdamse mennisten was het belang van goede huwelijksverbintenissen. De belangrijkste criteria daarbij leken te zijn: kapitaal en status. We weten niet in hoeverre wederzijdse genegenheid en liefde een rol speelden, maar zeker is dat er beperkingen gesteld werden aan de partnerkeuze van een doopsgezinde patriciër. Het was niet voldoende om met zomaar iemand uit de gemeente te trouwen; de huwelijkspartner moest van goede komaf zijn, uit een kapitaalkrachtige familie komen. Zelfs in de eerste helft van de eeuw, lang voordat in 1668 de Vlamingen samengingen met de Waterlanders, werden er al vrij veel huwelijken gesloten tussen belangrijke families van Lam en Toren, vooral onder de welgestelden, de diakenen en de predikanten inclusief. De rijksten onder zowel Waterlandse als Vlaamse gemeentelieden huwden voor het grootste deel slechts binnen een kleine kring van families, waarbij de gemeentegrenzen vrijelijk overschreden werden. Zo trouwden de kinderen van de Waterlandse koopman Antonie van Hoeck met een De Wolff, een Block en een Mol, allemaal rijke Waterlandse families, doch eveneens met een Bierens en Rutgers, onmiskenbaar welgestelde Vlamingen²⁸. In de achttiende eeuw waren al deze families aan elkaar geparenteerd. Zelfs huwelijken tussen neven en nichten in de eerste graad kwamen veelvuldig voor. Aldus werden de rijksten rijker; het groeiend kapitaal circuleerde in een kleine coterie van menniste elites.

Enkele van deze huwelijken werden in de Gouden Eeuw verheerlijkt in gedichten. Deze zangen zijn literair gesproken nogal conventioneel; vaste thema's vormen de vlijt en de liefdadigheid van de vader van de bruidegom, de deugdzzaamheid van de moeder van de bruid, het succes van de bruidegom in het zakenleven, de roem van de twee families en de hoop op continuering van de voorspoed. Het maken van zo'n huwelijksdicht was geen specifiek doopsgezinde aangelegenheid, maar het bleef wel in hoofdzaak beperkt tot families die hoog op de maatschappelijke ladder stonden. Dat ook de doopsgezinden dus interesse toonden voor deze ietwat statusverhogende en -bevestigende huwelijkszangen, geeft aan dat zij zich zeer bewust waren van hun eigen vooraanstaande plaats in de maatschappij en van hun streven te behoren tot de Amsterdamse elite. Als voorbeeld moge dienen het in 1696 door Anthony Janssen van der Goes vervaardigde huwelijksdicht voor Abraham van der Meersch junior en Katarina Outerloo.

28 GAA, Zgn. Berewout-verzameling van genealogieën in handschrift, II (sign. C4-6), onder 'Van Hoek'.

De Hemel zeegene uw verbond:
 Dat uw beroemde Huizen bloeien,
 Op duurzame eenigheid gegrond,
 En lang in welvaart blijven groeien.[...]
 Zo werd uw weederzijdsche stam,
 Vermaart in 't magtig Amsterdam²⁹.

Benadrukt wordt dat het 'huis' der familie belang hecht aan het bewaren van macht en rijkdom. Wederzijdse huizen konden aldus niet alleen profiteren van, maar ook bijdragen aan de macht en welvaart van Amsterdam.

Het andere, niet te ontlopen algemene aspect van het doopsgezinde zakenmilieu betreft het netwerk van relaties binnen de broederschap. Het is op zich niet verrassend dat ze handel dreven en vennootschappen vormden met mensen uit hun eigen sociale milieu, in dit geval dan bepaald door de kerk. En natuurlijk stelden de doopsgezinden, althans de Lamisten en Torenmennisten, zich geenszins exclusief op als het op zaken doen aankwam. Zo zagen zij er geen been in om rooms-katholieke ambachtslieden in dienst te nemen, of om samen met een gereformeerde collega een schip te bevrachten. Doch over de hele linie valt het toch op dat veel vennootschappen en consortiums binnen de broederschap tot stand kwamen. Dit hangt natuurlijk nauw samen met de eerdergenoemde binnentrouw tussen de nijvere en kapitaalkrachtige families, waardoor op voorhand reeds veel gemeenschappelijke zakelijke belangen 'all in the family' waren. Net als met de huwelijken vinden we ook in de zakenrelaties veel Vlaamse en Waterlandse connecties, zelfs tussen de leidinggevendenden der twee gemeenten. Zo vinden we bijvoorbeeld in bevrachtingscontracten uit 1647 Jacob Adriaansz Uijen, diaken bij de Toren, niet alleen zakelijk gelieerd aan zijn mede-diaken Jacob Fransz. de Vries, maar ook met Hans Vlamingh, diaken bij het Lam³⁰.

Op het moment dat de scheiding der geesten nog verhinderde dat ze gezamenlijk ter kerke konden gaan om samen te bidden en te zingen, was er dus geen enkel praktisch beletsel om zakelijk nauw samen te werken. Het lijdt geen twijfel dat ook deze huwelijks- en economische verbintenissen het uiteindelijke samengaan van Waterlanders en Vlamingen in 1668 bevorderd hebben.

Het autobiografische 'geestelijke testament' van koopman Abraham van der Meersch senior, vader van de eerder genoemde bruidegom, getuigt eveneens van

29 *De Jonkheid Ter Bruilofte Van Abraham van der Meersch Junior, Met Katarina Outerloo. Te zamen getrouwt op den 8/18 van Slagtmaand des Jaars 1696. binnen Hamburg.* (Amsterdam, [1696]). Beiden traden tot 't Lam toe op 08-09-1697. GAA-PA 1120: nr. 213, 142. Abrahams vader vertelt over de reis naar Hamburg voor deze huwelijksplechtigheid in: P. Visser en S.B.J. Zilverberg (red.), 'Abraham van der Meersch, "De laatste vaderlijke lessen (1721)"' in: *Doopsgezinde Bijdragen* 17(1991) 164.

30 GAA-NA 1989, 118 (22-03-1647, De Vries); -NA 1990, 40 (18-02-1647, Vlamingh).

dit zaken- en huwelijksnetwerk der Amsterdamse mennisten. Een van zijn grote zorgen was namelijk dat zijn toen nog een-jarige kleinzoon de menniste identiteit zou verliezen en zich zou aansluiten bij de remonstranten, met telooorgang van de belangrijke handelsconnecties tot gevolg. Van der Meersch sr. drukt hem op het hart dat de mogelijkheden om een welgestelde levenspartner te vinden in menniste kring ook veel beter waren. Het commercieel-religieuze doperse netwerk zou hem veel meer zicht op succes bieden dan het remonstrantse. Hoewel het testament geschreven werd in 1721, refereert Van der Meersch aan de situatie die al sedert de zeventiende eeuw bestond³¹.

Om nu een beter idee te krijgen van de gang van zaken destijds, nemen we als voorbeeld de Waterlandse diaken Arent Dircksz Bosch. Eerder is zijn met tulpen speculerende zoon reeds ter sprake gekomen. Arent was 'izer kramer' (handelaar in ijzerwaren) van professie, maar hij was ook betrokken bij de koopvaardij. Hoe kwam een jonge man aan genoeg kapitaal om een zaak te beginnen? Daartoe dienden zich drie mogelijkheden aan: hetzij door middel van een erfenis, hetzij door een rijk huwelijk, hetzij door geld te lenen. Arent, die in Gouda was opgegroeid, moet zeer overtuigd zijn geweest van het belang van de tweede mogelijkheid. In 1603, op 22-jarige leeftijd, trouwde hij met Lysbet Jans, de dochter van de rijke Amsterdamse koopman Jan Lenaerts. Bij zijn huwelijk waren Arents ouders reeds overleden; gegevens over een eventuele erfenis zijn niet boven water gekomen³². Geld kon geleend worden bij de Bank van Lening, of van particulieren, wat onder familieleden veelvuldig voorkwam. Ook als voogd van een welgesteld weeskind kon men vaak het erfgoed, dat te zijner tijd voor het kind bestemd was, zelf gebruiken totdat het kind mondig geworden was (destijds op zijn vijftiende jaar). Daarnaast kon men, althans de Waterlanders, voor een geldlening ook putten uit een welhaast unieke bron. Te goeder naam en faam bekend staande leden konden tegen een rente van vijf procent per jaar een lening afsluiten bij de 'armen der gemeente', dat wil zeggen van het onaangesproken kapitaal van de overvloedig gedoteerde armenkas. Op deze wijze ging Arent in 1619 en 1620 een lening bij de gemeente aan voor een totaal van f 2100, toen hij allang actief was in de handel. Kort daarna kocht hij een huis aan de Waal, het 'Wapen van Leeck' geheten³³.

Arent Dircksz Bosch was zeer actief als bevrachter op de zogenaamde Oost-Westvaart, tussen de Oostzee en de Franse en Portugese kust. Al in 1603, het jaar

31 Visser en Silberberg, 'Abraham van der Meersch', 168.

32 GAA-DTB 665 (Pui ondertrouwboek), 262 (18-03-1603); I. H. van Eeghen, 'Drie portretten van Rembrandt (Bruynigh, Cater, Moutmaker) Vondel en Blaeu', *Jaarboek Amstelodamum* 69(1977) 57.

33 GAA-PA 1120: nr. 140 (Kasboek I 1605-20), apart genummerd schuldendeel achterin het boek, 15' (28-04-1619); nr. 148 (Schuldboek 1620-45), 4'-5 (17-02-1620). -KWS 27 (= oud 40), 162'; -NA 630, 3-5' (07-08-1623).

van zijn huwelijk, maakte hij deel uit van een compagnie of vennootschap in Gouda³⁴. Later bevrachtte hij schepen in zijn eentje, wat neerkwam op vrachtprijzen vanaf ruim 1000 tot boven de 2000 gulden, maar ook samen met andere Amsterdamse kooplieden, waaronder enkele doopsgezinden³⁵. Een voorbeeld van een door hem bevrachte route was die van Terschelling, Emden, Lissabon, Setubal, Danzig, Amsterdam³⁶. Net als alle andere kooplieden maakte Arent gebruik van de Wisselbank. Zijn rekening toont andermaal aan dat doopsgezinden vaak zaken deden met elkaar. Over zes maanden in de jaren 1651 en 1652 waren bijvoorbeeld 12 van de 25 overschrijvingen op zijn rekening afkomstig van Waterlanders als Syen, Salm, en Popta. Van de 27 stortingen die hijzelf deed, waren er slechts drie bestemd voor Waterlandse collega's, waaronder zijn zoon Dirck en zijdekoopman Gilbert Philips de Flines³⁷.

Behalve het huis aan de Waal bezat Arent nog andere panden in Amsterdam. Rond 1638 bouwde hij een nieuw huis aan de Nieuwe Doelenstraat dat hij als woonhuis betrok³⁸. In 1655 kocht hij een huis aan de Herengracht, nummer 151, op de hoek van de Pottebakkersgang vlak bij de Waterlandse kerk. Toch ziet het er niet naar uit dat hij dat pand heeft bewoond: evenals zijn zoon vinden we hem telkens in de Nieuwe Doelenstraat; wel zou zoon Dirck het Herengrachthuis erven³⁹. Het is niet bekend hoe deze woonhuizen eruit zagen. In 1656, twee jaar voor zijn dood, bouwde Arent een dubbel pakhuis, de Ezel genaamd, dat nog te zien is op de Brouwersgracht nummer 240⁴⁰. Bosch stierf in 1658 als een rijk man, maar zonder een 'palazzo' aan de Herengracht. De mooiste, grootste panden verschenen overigens sowieso pas ver in de zeventiende eeuw en later.

34 GAA-NA 93, 207 (03-06-16).

35 Zo bijvoorbeeld met Jacob Fransen de Vries: GAA-NA 671, 222 en 225 (29-10-1635).

36 GAA-NA 672, 26 (08-12-1635).

37 GAA-PA 5077, AWB 4 (oud nr. 20; aug. 1651 – feb. 1652), 331.

38 Op de plek van het huidige Hotel de l'Europe. Vermoedelijk bezat hij zelfs twee huizen in de Nieuwe Doelenstraat. Volgens I. H. van Eeghen, 'John Jorden, de Engelsman', *Maandblad Amstelodamum* 55(1968) 9, kocht hij in 1638 een erf aan de toen net gerooide straat voor f 6813, maar blijkt de ondertrouwaantekening bij de Pui van Arents zoon Dirck met Lijsbeth Joosten Anslø was de familie al in 1636 woonachtig in de Nieuwe Doelenstraat: GAA-DTB 674, 171 (23-12-1636).

39 *Vier eeuwen Herengracht* (onder huisnummer 151) vermeldt Arent als bewoner, maar volgens het begraafregister van de Oude Kerk stierven zijn vrouw Elisabeth Jans (GAA-DTB 1046, 72; 16-10-1647), zijn zoon Dirck (DTB 1047, 115; 16-09-1664) en diens weduwe, Elisabet Anslø (DTB 1048, 1^r; 21-10-1687) allen in de Nieuwe Doelenstraat. Arent Dircksz Bosch werd begraven vanuit de Kloveniersburgwal, om de hoek, wat misschien een vergissing is (DTB 1047, 44; 17-04-1658).

40 Redactionele aantekening door I. H. van Eeghen bij J. Belonje, 'Pruissenbosch, een pakhuis op de Brouwersgracht', *Maandblad Amstelodamum* 65(1978) 138 noot 3.

Bosch heeft trouwens veel tijd en geld aan de armen gespendeerd. Behalve als diaken trad hij ook op als stichter van twee hofjes: een in zijn geboortestad Gouda (hiervan is de gevelsteen in de tuin van het Stedelijk Museum 'Het Catharina Gasthuis' in Gouda te zien) en een in Amsterdam ten behoeve van de bedeeden der Waterlandse gemeente. Dit kleine hofje, in 1648 gesticht, bevindt zich nog op de Palmgracht naast het grotere Rapenhofje⁴¹.

Tenslotte moet nog kort aandacht worden geschonken aan de 'Menniste Hemel', de fraaie buitenhuizen aan de Vecht ter hoogte van Breukelen. Dit deel der doperse geschiedenis is grotendeels nog terra incognita. Toch werpt het feit dat zoveel welgestelde doopsgezinden land en huizen buiten de stad bezaten veel interessante vragen op van economische, sociale en cultuurhistorische aard, die bestudering meer dan waard zijn – stof voor een proefschrift bevat ze zeker.

Natuurlijk was het kopen van landerijen buiten de stad niet alleen maar weggelegd voor doopsgezinden. Het was een algemene trend onder rijke stedelingen in de Republiek. Het zou interessant zijn het percentage doopsgezinden onder de Amsterdammers te kennen, dat buitens en hofsteden in bezit had. Het zal nauwelijks verbazing wekken dat in het midden van de achttiende eeuw meer dan de helft van de eigenaren van buitens aan de Vecht ook bewoners waren van de fraaie grachtenpanden in Amsterdam; velen daarvan waren doopsgezind⁴². Over hoe de kosten zich verhielden tot die van de buitens van niet-doperse eigenaars moeten we vooralsnog het antwoord schuldig blijven; dat geldt evenzeer voor de vraag met betrekking tot de weelde van de buitens met hun vaak indrukwekkende tuinen. Het meest interessant lijkt de vraag naar de beweegredenen te zijn: wat bracht de doopsgezinden ertoe buitens en hofsteden te laten bouwen of te kopen? Wat was voor hen de functie van deze huizen buiten de stad? Werden zij in de eerste plaats verworven als investeringsprojecten, functioneerden ze als retraites om de stedelijke stank en massa's te onvluchten? Het feit dat Elisabeth de Wolff, de al eerder genoemde weduwe van kruidenier Jan van Erpecum, ieder van haar vijf kinderen een hofstede in de Beemster en de Purmer kon nalaten, doet vermoeden dat deze familie het land vooral als een veilige vorm van belegging zag⁴³. Dat Anthoni van Hoeck en zijn kinderen daarentegen niet minder dan vier buitens aan de Vecht lieten bouwen – elk van die buitens droeg de familienaam: Ouderhoeck, Nieuwerhoeck, Middenhoeck en Jongenhoeck – suggereert op z'n minst dat het niet alleen om een investering ging, maar dat de familie ook grandeur niet schuwde. Tsaar Peter bracht zelfs een bezoek aan de uiterst verzorgde tuinen in Franse stijl van Ouderhoeck. De familie Van Eeghen daarentegen kocht pas tegen het eind van de

41 H.F. Wijnman, *Historische gids van Amsterdam* (Amsterdam, 1971) 489.

42 H.A. Diederiks, 'Stedeling en buitenplaats', *Jaarboek Amstelodamum* 68(1976) 166.

43 GAA-NA 1099, 273-77* (09-03-1652).

achttiende eeuw een eigen buitenplaats; voordien huurden ze in plaats daarvan een zomerhuis, wat aantoont dat rust en ontspanning ook belangrijke aspecten vormden van de Amsterdamse en dus tevens ook doopsgezinde buiten-cultuur⁴⁴.

Wilden deze doopsgezinden door deze schitterende buitens de wereld laten zien dat hun economische macht net zo groot was als die van hun patriciërsburen aan de Herengracht, ook al moesten zij hun politieke macht ontberen? Welk effect hadden de investeringen in onroerende goederen op die economische positie der doopsgezinden? Hier is het interessant de bekende theorie over het rentenieren erbij te betrekken, met behulp waarvan gepoogd is de neergang van de Gouden Eeuw te verklaren. De redenering is dat Amsterdamse kooplieden, ondanks hun grote rijkdom, erover inzaten dat hun maatschappelijke status lager was dan die van de adel in de omgeving van het hof van de stadhouder in Den Haag⁴⁵. Sommigen van hen verlangden er zeer naar tot de adel te behoren. Het beroemdste doopsgezinde voorbeeld daarvan is David Rutgers, die zich aan het eind van de zeventiende eeuw in de adelstand liet verheffen door Keizer Leopold I en de naam Rutger van Rozenburg aannam⁴⁶. In navolging van de adel, die meestal veel land bezat en weinig met het koopmanschap ophad, staken de kooplieden veel van hun kapitaal liever in aandelen, landerijen en buitenhuizen dan te investeren in nijverheid en handel⁴⁷. Welke rol speelden de doopsgezinden in deze sociale modetrend van entrepreneur tot rentier? We kennen het economische succes van de doopsgezinden in de achttiende en negentiende eeuw. In het licht van deze laatste constatering lijkt deze theorie dan ook niet volledig houdbaar te zijn, althans niet waar het de menisten betreft.

⁴⁴ Diederiks, 'Stedeling en buitenplaats', 112.

⁴⁵ Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites* (London, 1974) 109.

⁴⁶ *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale, 1955-59) IV, 393-94.

⁴⁷ Burke, *Venice and Amsterdam*, 110-11.

Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendsz Hulshoff

1. De Groninger Oude Vlamingen

Inleiding

Een uitputtende studie over de Groninger Oude Vlamingen moet nog geschreven worden. De historici die zich met het verleden van de doopsgezinden hebben bezighouden, hebben – de een wat meer, de ander wat minder – aandacht aan deze richting gewijd¹. Volledig en voldoende duidelijk zijn hun berichten niet. Ook wat hierna volgt, kan niet bogen op volledigheid, want de bronnen waaruit wetenschap zou kunnen worden geput, zijn schaars. Zo is onbekend wanneer precies en op welke wijze de groepering ontstond en zich van de overige mennisten ging onderscheiden. Dit moet in ieder geval ná 1628 zijn gebeurd, toen door het ageren van Jan Luyes een afscheiding ontstond van de reguliere Oude Vlamingen. Het verbaast ons ietwat, omdat de organisatie met als verenigingsorgaan de sociëteit al spoedig perfect geregeld lijkt te zijn, mogelijk naar het voorbeeld van eerder ontstane groeperingen. De geografische spreiding van de gemeenten duidt erop dat de contro-

* Onmisbaar is hier een woord van oprechte dank aan dr. P. Visser voor zijn niet aflatende hulp en aansporing. Verder dank aan mijn broers ir. D. Hulshoff te 's-Gravenhage en drs. A. L. Hulshoff te Enschede en mijn neef ir. S. A. Hulshoff te Maasland.

1 Zie onder andere de desbetreffende passages in: S. F. Rues, *Tegenwoordige Staet der Doopsgezinden of Mennoniten* (vertaald en vermeerderd door M. Schagen) (Amsterdam, 1745); H. Schijn en G. Maatschoen, *Geschiedenis dier Christenen, Welke in de Vereenigde Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd worden.* (Amsterdam, 1743-45); S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland. Van der zelve ontstaan tot dezen tyd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt.* (Leeuwarden/Groningen, 1842) I; J. G. de Hoop Scheffer, 'Naamlijst van Oud-Vlaamsche Doopsgezinde oudsten en leeraren', *Doopsgezinde Bijdragen* (1879); K. Vos, 'Groninger Oude Vlamingen', *Groningen* 1(1916); W. J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Tweede deel 1600-1735, eerste helft.* (Haarlem, 1940); N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland.* (Amsterdam, 1980²). Zie voorts voor een algemeen overzicht *The Mennonite Encyclopedia* II, 595-97.

verses die tot het ontstaan van de secte hebben geleid diepe sporen in de bestaande samenhang hebben getrokken. Er zijn berichten overgeleverd van gehouden vergaderingen, gedurende welke reglementen zijn opgesteld, bijvoorbeeld te Loppersum in 1659 en te Groningen in 1681 en in mei 1683, die zoals gebruikelijk enige dagen in beslag namen².

Op zoek naar meer houvast gevende data, herinnerde ik mij dat ik te Deventer in het Gemeentearchief inzage had gehad in de notulen van de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen. Te Groningen worden dergelijke notulen in het Rijksarchief bewaard, maar deze beginnen eerst in 1735³. Blaupot ten Cate heeft er gebruik van gemaakt; hij heeft evenwel geen oudere stukken onder ogen gehad, al vindt men wel de agenda van 23 februari 1719 en die van 27 augustus 1726 bij hem afgedrukt⁴. Te Deventer beginnen de notulen met de vergadering van 2-6 april 1719, gehouden te Groningen, vervolgens die van 12-16 september 1723 en van 10 juni 1731. Ze zijn met de hand geschreven; de daarop volgende – één uitgezonderd – zijn daarentegen gedrukt. Of er al vóór 1719 gedrukte notulen hebben bestaan, is mij niet bekend. Te oordelen naar de helaas verdwenen aantekeningen over de jaren 1672-1696 van Jacob Derksz Huizinga⁵, werden ook in de zeventiende eeuw notulen gehouden, maar hoe die over de gemeenten werden verspreid is evenmin bekend, vermoedelijk mede door middel van met de hand geschreven afschriften.

De te Deventer bewaarde notulen komen uit het bezit van Hendrik Meindertsz Waerma (1711-1771) en diens vader, die beiden achtereenvolgens te Emden leraar zijn geweest. Hendrik Waerma werd na zijn vaders dood in 1741 bevestigd door de oudste Pieter Folkertsz; vervolgens werd hij in 1761 te Deventer beroepen, waarheen hij kennelijk deze documenten heeft meegenomen. Tot zijn dossier behoorde een *Compendium of korte aantekening, of uittrekzel uit de notitiën van verscheijde jaaren, nopen de hetgeen nu en dan op de Sociëteitsvergadering der Doopsgezinde (die men Oude Vlamingen noemt) voorgesteld en beslooten is. NB van het merkwaardigste*. Dit compendium vormt een praktische toegang op de notulen, verdeeld naar onderwerp, over de jaren 1719-1767. Het begint met een hoofdstukje getiteld: 'Hoe de sociëteitsvergadering tot Groningen gemeenlijk gehouden wort', d.i. de globaal omschreven procedure volgens welke de in principe jaarlijkse vergaderingen geregeld waren.

De ruim te voren rondgezonden agenda werd voorbereid door de oudsten, die

2 H. Dassel Sz., *Menno's volk in Groningen*. (Groningen, 1952) 30; Blaupot ten Cate, *Groningen*, II, 224-26, de aanvulling in Bijlage VII op: 'De Groninger Sociëteit der Oude Vlamingen', betreffende de vergadering te Groningen in 1681.

3 21 gedrukte en ook geschreven extracten van de vergaderingen van de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen, Inv. nrs. DF 19a¹⁻¹⁸.b¹⁻³.

4 Blaupot ten Cate, *Groningen*, I, 287-92.

5 Zie noot 2.

tevens de leiding van de vergadering hadden. Men moet zich de positie van de oudsten in de behandelde periode niet te dominant voorstellen. Het is opvallend met hoeveel omzichtigheid werd omgegaan met de autonomie der gemeenten, tussen welke uiteraard nogal wat nuances in opvatting en verschillen in atmosfeer hebben bestaan. Zoals Blaupot ten Cate reeds heeft opgemerkt⁶, laten de notulen zich niet gemakkelijk lezen: er werd dikwijls met afkortingen gewerkt, met lege, later in te vullen passages volstaan, met 'enzovoorts', met enkel initialen van de sprekend opgevoerde woordvoerders en geciteerde auteurs (bijvoorbeeld J.O. voor Jacques Outerman, e.d.). Misschien waren zij voornamelijk bedoeld als geheugensteun voor degenen die ter vergadering aanwezig geweest waren en niet zozeer als lectuur voor volgende generaties. Ondanks deze handicap komt men onder de indruk van de ernst en toewijding waarmee de verschillende vertegenwoordigers zich van hun taak hebben gekwetend, alsmede van de zorgvuldigheid waarmee de vergaderingen werden voorbereid en gehouden: de deelnemers voelden zich oprecht betrokken bij de behandelde onderwerpen.

De Groninger Oude Vlamingen vormden een betrekkelijk geïsoleerde groep. Men had weinig contact met de buitenwereld, met inbegrip van de overige doopsgezinde gezindten. Men zoekt in de sociëteitsnotulen dan ook tevergeefs naar bijvoorbeeld verwijzingen naar de beroeringen bij de Waterlandse doopsgezinden te Groningen met betrekking tot de verhouding jegens de Socinianen en de Collegianten, en de daaruit voortvloeiende, hooglopende controverse tussen de leraars Eppo Botterman en Jacobus Rijdsdijk en hun respectieve aanhang. Overigens moet wel bedacht worden dat de te behandelen onderwerpen niet als vanzelf, doch steeds te voren op verzoek en met instemming van de vergadering op de agenda geplaatst werden. Bovendien werden zuiver locale aangelegenheden in de diverse afzonderlijke gemeenten zelf tot een oplossing gebracht, tenzij men meende dat deze ook de gehele broederschap regardeerden. Daar staat tegenover dat de onderlinge band tussen de gemeenten der Groninger Oude Vlamingen bijzonder hecht is geweest. Samenwerking en solidariteit werden zeer gekoesterd. Hulpbetoon, offervaardigheid en regelmatige bezoeken van de oudsten droegen bij tot het bestendigen daarvan.

De Groninger Oude Vlamingen waren niet zeer talrijk, wel wijd verspreid. Tot hen hebben behoord gemeenten in verscheidene provincies, te weten in Groningen, Oost-Friesland, Friesland, Overijssel, Holland, Zeeland, maar ook in Polen. De oudst bekende telling, die overigens niet voldoende uitsluitsel biedt, is opgesteld door Hendrik Berendsz Hulshoff (1664-1745), toen hij voor zijn verkiezing tot oudste in 1710 alle gemeenten heeft bezocht⁷. Ik denk dat ik het totale aantal

6 Blaupot ten Cate, *Groningen*, I, 129.

7 *Idem*, 126.

der gelovigen mag schatten op ruwweg twee- tot drieduizend, vrouwen en aankomende leden inbegrepen. De vergaderingen van de sociëteit werden bezocht door een vijftigtal afgevaardigden, meestal twee vertegenwoordigers per gemeente, een leraar en een diaken. De gemeente van Groningen liet zich vertegenwoordigen door de gehele dienaarschap, somtijds wel uit acht tot tien personen bestaande, hetgeen af en toe tot protesten van de afgevaardigden der overige gemeenten leidde uit vrees voor een te groot overwicht.

In de eerste helft van de achttiende eeuw treden voor het eerst wijzigingen aan het licht in de opvattingen van de Groninger Oude Vlamingen. Zij golden tot dusver als de aller strengsten en stijfsten binnen de kring der Oude Vlamingen, als tegenstanders van elke vorm van aanpassing aan de wereld om hen heen. Uit de notulen zijn, als blijk van bekommernis over de zich reeds aankondigende wereldse gezindheid, van de oudsten bij herhaling vermaningen tot handhaving van de normen en gewoonten te horen: eenvoud in kleding en gedrag, vermijding van frivole bijeenkomsten en festiviteiten, nederigheid in handelen en voorkomen, geen tabak roken, de baard niet afscheren maar lang laten groeien en afwijzing van het voeren van processen. In de hier behandelde periode blijkt echter dat zich in deze kring een soortgelijke ontwikkeling heeft voorgedaan, als reeds eerder bij andere doopsgezinde groeperingen was opgetreden. Aan de hand van enkele punten meen ik dat verderop te kunnen verduidelijken.

De relatief weinig omvangrijke gemeenschap, die huwelijken buiten de kring van de eigen geloofsgenoten verbood, heeft de onderlinge bloed- en aanverwantschap tussen de leden sterk bevorderd. Zo was de schoonmoeder van de oudste Alle Derksz Medendorp (1670-1733) Martje Teunis Hulshoff (1646-1707) en was de schoonmoeder van leraar Jacobus Rijdsdijk (± 1690 - ± 1750) Hendrikje Gerrits Hulshoff (1666-1696). Van de dertig personen die in 1696 de koop van het huis, dat nog heden het kerkgebouw van de doopsgezinde gemeente te Groningen vormt, hebben gefinancierd, was het merendeel vroeg of laat niet alleen onderling vermaagschapt, maar ook door familiebanden gerelateerd aan Hendrik Berendsz Hulshoff, de mede-oudste van Alle Derksz⁸. Hendrik Berendsz, over wie aan het slot een kort levensbericht volgt, heeft bij de schrijvers over de Groninger Oude Vlamingen – vooral bij de ouderen onder hen – de aandacht getrokken, omdat het door hem eigenhandig geschreven reisverslag van zijn bezoek in 1719 aan de geloofsgenoten in Polen is bewaard gebleven⁹ (zie **afb. 4**). Ook Alle Derksz heeft

⁸ Dassel, *Menno's volk*, 28.

⁹ In de Doopsgezinde Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, sign. HS 65-23; het manuscript is ruim vijftig jaar geleden uitgegeven: H.Ch. Hulshoff, 'Bezoekreis van Hendrik Berents Hulshoff aan de Doopsgezinde Gemeenten der Oude Vlamingen in Pruisen en Polen in 1719', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 59(1938), 32-82.

in 1723 een soortgelijk bezoek gebracht, maar van hem is een dergelijk rapport – zo hij dat al gemaakt heeft – niet overgeleverd. Aan het slot van dit artikel is toegevoegd een fragment-genealogie van de familie Hulshoff, betrekking hebbend op hetgeen bekend is over het voorgeslacht van Hendrik Berendsz en op gegevens over zijn vele broers (zie Bijlage I). Zo'n geslachtlijst kan de boven reeds gesignaleerde onderlinge familiebanden der Groninger Oude Vlamingen goed illustreren. Gaan we nu verder in op enkele bijzonderheden betreffende deze geloofsge-meenschap¹⁰.

Het gebed tijdens de godsdienstoefeningen

Van ouds was het gebruikelijk geweest dat het gebed tijdens de bijeenkomsten niet door de leraar werd uitgesproken, maar door de individuele gelovigen ieder voor zich in stilte, waarbij de mannen neerknielden en de vrouwen bleven zitten. Nu gingen van lieverlede steeds meer stemmen op om in plaats daarvan het gebed uitsluitend door de voorganger hardop te doen uitspreken. Bezwaren werden geuit tegen het somtijds verwarde en pathetische gedrag van gelovigen, wanneer deze zich al te demonstratief rouwmoedig gebaarden. Men kan zich heden moeilijk voorstellen dat dit een algemeen verschijnsel was. Waarschijnlijk hebben de voorstanders van de nieuw in te voeren procedure gezocht naar een middel om meer regelmaat en orde in de gang van de dienst te bewerken, ter vermijding van storende incidenten en ter stimulering van gelijktijdige gereedmaking tot het luisteren naar de verkondiging van het woord. Als de overgeleverde berichten juist zijn, ging het ook wel eens wat al te gemoedelijk toe voor de aanvang van de dienst, met gezellige kout en grapjes.

De oudsten, die het tot hun taak en opdracht rekenden de traditionele 'liturgie' strikt te handhaven, uitten bezwaren tegen een dergelijke verandering, zich daarbij beroepend op toepasselijke bijbelcitaten. Doch ook de voorstanders deden een beroep op de Schrift.

In de sociëteitsvergadering te Groningen, gehouden van 29 juni tot 5 juli 1749, is na jarenlange deliberaties tenslotte een compromis bereikt:

om dit stuk des gebeds in den openbaren godsdienst ter wederzijden aan elkanderen over te laten om daer in te handelen soo als ieder leeraar in den gemoede na Godts woordt vermeendt te behoeven, en met zijn gemeente in liefde kan eenig worden, en elkanderen dieswegen in liefde te dragen: gelijk ook, wanneer een leeraar in een andere gemeente word verzogt te prediken, dat hij in zulk een geval zig in dat stuk des gebeds schikt na dat het met die gemeente in liefde kan eenig worden: uitgezondert de oud-

¹⁰ Tenzij anders vermeld, is het volgende gebaseerd op de in noot 1 en 3 gegeven literatuur en archivalische bronnen.

sten, die in kas [=geval] van bedieninge elders, vrijheid houden om na hun gebruik te handelen. Dit onder bezwijginge genomen.

Hieruit blijkt dat de afzonderlijke gemeenten een steeds toenemende zelfstandigheid nastreefden.

De gedrukte geloofsbelijdenis

In de diverse afzonderlijke gemeenten waren handgeschreven belijdenissen in gebruik, die af en toe tijdens de godsdienstoefeningen, maar vooral bij de voorbereiding tot de doop der aankomelingen en benoeming van een leraar werden voorgelezen. Van algemeen aanvaarde, eensluidende teksten was echter geen sprake. Grote verschillen zullen niet te constateren zijn geweest: daarop zullen de oudsten bij hun regelmatige bezoeken wel hebben toegezien.

De eerste vermelding van een plan om een eigen geloofsbelijdenis in druk uit te geven, die door alle gemeenten zou worden aanvaard, komt voor in de notulen van de vergadering van 2 april 1719:

voor eerst worde van de oudsten voorgesteld als dat haer goet doghte, gans dienstig ende niet oneijgen te zijn dat men de geloofsartikels door de druk gemeen onder de gemeentens te laeten gaan ... ook dat hijrtoe moghte gedrukt worden een kort begriip der ver-naemste hooftpunkten der Christelijke geloofs in maniere van vrage ende antwoordt voor de jongelingen die haer tot des Heeren gemeente soeken te bereijden.

Het duurde evenwel ruim vijfendertig jaar voordat de eerste druk van de geloofsbelijdenis zou verschijnen. De enkele maal dat het onderwerp in de notulen ter sprake komt, wordt verwezen naar het voorgaande beraad der oudsten, in wier handen deze aangelegenheid gelegd was. In de vergadering van juni 1755 wordt opgemerkt:

nog is aen de algemene opsienders¹¹ opgedragen om overeenkomstig onze belijdenissen een ontwerp in vragen en antwoorden ter uitbreijdinge van gedagte belijdenisse op te stellen en ter examinatie van een naastkomende algemeene vergadering in't midden te brengen ... Woensdag voormiddag den 11 juniij [1755] te 9 uur weder bijeen gekomen. Heeft men den geheelen dag met een korte tusschenposieng bezig geweest met de examinatie en correctie van de opgestelde belijdenis, en met algemeen genoeg eenige weijnige verschikkinge gemaakt, welke veranderinge omdat hier in deze notule niet wel konde worden aengetekent, in een genoegzaam aental vande reeds gedrukte opstellen¹² is genoteert, en aen de gecommitteerden voor ieder gemeente sodanig een mede gegeven, tot hunner memorie. Sijnde vervolgens bij deese vergadering eenparig geresolveert en besloten, omme de belijdenis, met die gemaakte veranderinge in een ge-

11 Zo noemde men sedert kort de oudsten; nog later is er sprake van commissarissen.

12 Men beschikte dus over een voorontwerp in druk. Zie hierna noot 13.

noegzaam aental te laten drukken, ten dienste van onze gemeenten, en wel ten spoedigsten, waarvan de besorginge aan de algemeene opsienders onzer sociëteit word overgelaten. Dog vermits er wel enige schriftuurplaatsen op de kant van het opstel staan, die niet zozeer ter zaake dienen, of toepasselijk zijn tot het gestelde, zullen dezulke wel mogen werden afgelaten. Hierop met dankbaarheid gescheijden.

De met veel ijver en na talrijke beraadslagingen tot standgekomen *Geloofs belydenisse der Doopsgesinden, bekend onder de naam van Oude Vlamingen. Hunne Societeits Vergaderinge houdende in de Botteringe-straat te Groningen* (Groningen, Pieter Bandsma, 1755), was bedoeld om het toezicht op leer en zeden in de gemeenten te dienen. Elk gedrukt exemplaar werd namens de sociëteit geautoriseerd door de handtekeningen van de oudsten Tiete Popkes, opsteller van een conceptbelijdenis uit 1749, en Harm Scholtens. Zij steunde in belangrijke mate op de zogenaamde Dordtse belijdenis van 1632. Zeer opmerkelijk is dat in het 25 artikelen tellende stuk, dat de verschillende onderdelen der leer zeer beknopt en in algemene termen samenvat, er geen artikel meer opgenomen is over de voetwassing, een voor kort nog kenmerkend gebruik bij de Oude Vlamingen. Dat behoeft overigens niet te betekenen dat in de afzonderlijke gemeenten dit ritueel niet meer werd toegepast (zie hierna). Blaupot ten Cate verhaalt dat hij beschikte over een ontwerp van 1748, waarin de in 1755 tot algemeen opziener van de sociëteit verkozen leraar Wolter ten Cate (1701-1796)

doorhalingen en aantekeningen heeft gemaakt, welke ook gedeeltelijk in de uitgave van 1755, volgens zijne veranderingen, zijn opgenomen en waardoor de belijdenis zelve minder stijfzinnig geworden is¹³.

In dit verband is opmerkelijk dat in de vergadering van 1759 is genotuleerd dat vorig jaar namens de gemeente van Haarlem 'beswaer' was gekoesterd tegen het woord 'hoofdsakelijke ... staende in de 4e vrage aen de aenkomelingen' (de vraag luidde namelijk of de dopelingen hetgeen in de belijdenis stond in hoofdzaak aanvaardden). In de notulen van de vergadering van 1762 staat vervolgens vermeld 'dat het woordt hoofdsakelijk in de 4e vrage begrepen ... behoort te blijven'¹⁴. In de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw heeft de groeiende liberalisatie het doel van de belijdenis, namelijk het bevorderen van de eenheid in de leer, on vervulbaar gemaakt.

13 Blaupot ten Cate, *Groningen*, I, 137, noot 3. Blaupot ten Cate bedoelt het in 1749 door Tiete Popkes opgestelde en in druk verspreide *Beknopt ontwerp of schets van de Geloofsbelydenisse der Mennonyten, ... ter Proeve opgesteld, om langs desselfs wegh met onderlinge overeenstemming, een algemeene, en breetvoeriger Belydenisse, te ontwerpen* (Groningen, Hendrik Vechnerus, 1749) waar in artikel XIV (p. 26-27) nog wel aandacht aan de voetwassing is geschonken.

14 Vgl. *Geloofsbelydenisse der Doopsgesinden* (1755) 30.

De voetwassing tijdens de bediening van het avondmaal

Zoals bekend was het onderlinge voetwassen der gelovigen tijdens de viering van het avondmaal (het zogenaamde enigheid houden) een vast ritueel. Het gebruik heeft lang stand gehouden, zij het niet in alle gemeenten. De oudsten hebben in de vergaderingen dikwijls aangedrongen op het handhaven ervan. In de gemeente van Borne bijvoorbeeld is het gebruik volgehouden tot aan het eind van de achttiende eeuw. Maar ook hier werd deelname aan de voetwassing, blijkbaar gehouden na beëindiging van het avondmaal, door verscheidene gemeenteleden niet meer begeerd. Zij die niet wensten deel te nemen, verlieten voor de aanvang van de voetwassing de vermaning, door de behoudende leden niet heel vriendelijk nagekeken. Geertje Hendriks Hulshoff (1772-1859), de moeder van zegsman Hendrik ter Borg (1808-1879), wever en koster te Borne die zijn 'memoires' in 1833 uit de mond van zijn oude grootmoeder Geesken Jans Hulshoff (1744-1833; een der kleindochters van Hendrik Berendsz Hulshoff) heeft opgetekend, heeft nog aan de plichtigheid deelgenomen¹⁵. Elders werd in de loop van de achttiende eeuw het gebruik niet meer toegepast, wat in feite al werd bekrachtigd door de gedrukte geloofsbelijdenis van 1755. Dat de voetwassing in onbruik geraakte, mag men ook afleiden uit wat daarover bij vraag 19 van hoofdstuk XVIII (over het Avondmaal) van de in 1759 gepubliceerde catechismus wordt opgetekend:

V[raag]. Hoe merkt gy de voetwassinge aan onder de Christenen in deze dagen?
Antw[oord]. Ik merke ze aan dat men eerbiet, en agting moet hebben voor de oeffening van Jesu met zijn Discipelen gehouden, ook dat zy nu nog in navolginge van Christus met nut, in onderlinge liefde, en stigting *kan* [mijn cursivering] gehouden worden¹⁶.

De verkiezing van oudsten

Uitgaande van een opmerking van een van de oudsten tijdens de vergadering van 1750, dat de gebruikelijke verkiezing der oudsten en de uitoefening van hun ambt reeds van tweehonderd jaar her dateerde, mag men concluderen dat de kandidaat-oudsten op initiatief van het zittende college van oudsten werden aangezocht, om vervolgens bij de vergadering van de sociëteit te worden voorgedragen. Na proefpredikaties in alle bij de sociëteit aangesloten gemeenten werd een van hen bij

15 Handschriftenverzameling van de Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam. Vgl. G. ten Cate, 'Uit een oud Mennist aanteecken-boekje'. *Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de verstrooiing*, nr. 26.

16 *Geloofsbelijdenis der Doopsgezinden, Van de Socyteit oude Vlamingen genaamt, Opgesteld in Vragen en Antwoorden: het geen aan de gemeenten tot een Proef wort opgegeven* (z.pl., z.j. [1759]) 109.

meerderheid van stemmen van alle individuele gemeenteleden gekozen. In de vergadering van 13 september 1723 werd gesteld:

soo worde van Alle oom Derks¹⁷ ... het tweede punkt in de jongste uijtschrijvinge [= agenda] geseht nu an toe waeren: als, naemlijk of niet nootsakelijk was mannen in Polen in de proeve te stellen, nae regel en order onser gebruik. Nae eenige redenieringe is beslooten van soo te doen dat van die ousten van hier haer door een brief 2 mannen in proeve souden stellen daer sij door stemmen met vasten en bidden de eene van soude verkiesen en dan diegeene hier door een brief melden, die dan van eene onser olsten daer ter plats of hier komende soude bevestigt worden. Welke van twee is an de beste goetvindinge der olsten verbleven. Nu volgde het derde punkt in gemelde uijtschrijvinge in overweging te neemen, oft niet nodig was mannen hier in onse gemeenten in proeve te stellen. Daer niemant wat tegen hadde, en dit an die olsten haer goetvinden op is gedragen.

Een later voorbeeld van de bedoelde procedure beschrijft A.M. Cramer betreffende Lubbert Jansz Kreemer, leraar te Neustadt-Gödens (Oost-Friesland)¹⁸. Kreemer, die overigens niet tot oudste verkozen werd, heeft de bevindingen van zijn rondreis, die van 12 juni tot 31 september 1754 duurde, in een schriftelijk verslag vastgelegd¹⁹. Hij vermeldt ondermeer de aantallen van de leden, de namen van de leraren en diakenen in de verschillende gemeenten, maar ook het geschatte aantal toehoorders dat zijn proefpredikaties bezocht. Als oudste vergelijkingsmateriaal beschikte Kreemer over de ledentallen van alle gemeenten, die Hendrik Berendsz in 1710 had opgetekend toen hij zijn rondreis tot verkiezing als oudste maakte. Van de zeven medekandidaten zijn dergelijke aantekeningen niet bekend. Kreemer vermeldt eveneens wie hij tijdens zijn tocht volgens afspraak of onverwachts heeft ontmoet. Zo bezocht hij bijvoorbeeld te Amsterdam, waar hij geen dienst behoefde te doen, de preek bij de remonstranten waar Hendrik Taekesz Schoonegevel (1722-1800) voorging, wiens dochter Maria (1755-1787) in 1780 zou trouwen met Berend Berendsz Hulshoff (1747-1785)²⁰.

17 De oudsten werden 'oom' genoemd, een gebruik dat ook elders wel voorkwam: zie bijvoorbeeld de algemeen als Oom Jacobsz Dirksz te boek staande oudste van de gemeente der Friezen te Wormerveer (1648-89). *ME* II, 68.

18 A.M. Cramer, 'Aanteekeningen van eene rondreise in alle de Gemeenten der Oude Vlamingen', in: *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden. 1838 en 1839* (Amsterdam, 1840) 33-52.

19 Handschriftenverzameling Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam, sign. HS 65-100.

20 Cramer, 'Aanteekeningen', 46. 's Ochtends had hij een dienst bijgewoond in de Lammiste gemeente van de Toren, waar leraar Klaas de Vries (1716-1766) voorging. Eerder had hij er ook nog een vergadering van de Quakers bijgewoond. Opmerkelijk is dat Kreemer, die zich blijkbaar breed oriënteerde, geen melding maakt van een bezoek aan de Amsterdamse Oude Vlamingen, die kerkten in de 'Kruikjes'.

De bediening van doop en avondmaal door de oudsten

Is gedurende de hier behandelde periode in de procedure van verkiezing tot oudste geen opvallende wijziging opgetreden, in de taak van de oudsten begint zich een opmerkelijke verandering af te tekenen. Het behoorde tot de functie van oudste toezicht te houden op leer en leven van leraars en leden van de gemeenten, op handhaving van hun zedelijke normen, het jaarlijks bezoeken van alle gemeenten, het aannemen en dopen van nieuwe leden, het bedienen van het avondmaal en het bevestigen van nieuwe leraren. Uit de notulen van 8-17 juni 1738 blijkt voor de eerste maal dat in een aantal gemeenten bezwaren worden gevoeld tegen de uitsluitende bevoegdheid der oudsten tot de bediening van doop en avondmaal: men is van mening dat elke gemeente zou mogen bepalen dat de plaatselijke leraar tot die bediening bevoegd zal zijn. Tijdens de vergadering van 26 september 1743 wordt gesteld:

Daarop van eenige voorgesteld dat de bediening van doop en avondmaal niet afzonderlijk [= uitsluitend] aan zulke mannen [d.i. de oudsten] behoren aanmerkten [= te worden toegekend], maar meer algemeen aan ieder leraar die tot de verkondiging des evangeliums zijn gegerigt.

Zo werd het dan ook voortaan. Het is nog eens weer een voorbeeld van de toeneemende zelfstandigheid van de gemeenten afzonderlijk, al bleef het toezicht van de oudsten nominaal onverkort gehandhaafd.

Salariëring c.q. vergoeding van onkosten voor oudsten en leraren

Men was aanvankelijk van mening dat een vergoeding voor de diensten van de oudsten en leraren niet kon worden overwogen. De zonder twijfel hoge kosten die gemoeid waren met rondreizen en bezoeken, in het bijzonder aan de geloofsgenoten in Polen, kwamen voor rekening van degenen die de ambten vervulden.

In de *Notitio per memorij van de vernamste saken die voorgevallen en verhandelt zijn, op die algemeene vergaderinge gehouden in Groningen op den 12: 13: 14: 15 en 16 Septembris 1723* lezen wij voor het eerst, 'de 15 dito zijnde de vierde dagh', onder punt 7:

Doen quamen an de 7de punkt, of om verscheijden reeden niet dienstig was een buers op te rigten tot dienst der olsten en haar geselschappen, die't begeerden en nodig hadden tot reijskosten etc. 't Welke van Alle Derks voort na opstel worde geseight liefst dit wilde om reden een streek door doen en verbij gaen, maer hier worde wel iets van in't geselschap [= vergadering] begeert te handelen, alsoo daer wassen [= waren] die dagten het dog een nuttige sake was. En schoon just geen buerse worde opgeright dat dan dog soo als wel meer was geburt dat grooten reijsekostens an de olsten of haer geselschappen van die gemeente daerin sij woonden was wer vergoet of opgeschooten. Daer in geen kleine ongerijmtheit lag, dat ten minsten sulke over het algemeen [= uit de sociëteitskas] behoorde te gaan, 't welke niet veel tegenspraak hadde. En nae een en an-

dere reden en overweginge worde het soo gevonden dat die olsten sulks vrijeheijt worde gelaten van over het gemeen [= uit de sociëteitskas] te zoeken of mede van opgestelde 5000 guldens [d.i. het vastgestelde budget van dat jaar] gemeen te hebben om van die te gebruiken waertoe sij dogten het nodig was.

Ook al waren zij overtuigd van de juistheid van het beginsel dat de diensten aan de gemeenschap kostenvrij dienden te zijn en te blijven, hadden Alle Derksz en Hendrik Berends gemakkelijk praten, want zij waren zelf niet onbemiddeld en hun eigen gemeenten Groningen en Borne waren zeer wel in staat aan de kosten bij te dragen of voorschotten te verlenen. Andere leden en gemeenten waren dikwijls in een veel minder gunstige positie.

Ik heb het onderwerp verder niet aangeroord gevonden. Dertig jaar later is de aangelegenheid in zover opnieuw ter sprake gekomen dat een vergoeding van 30 gulden per persoon in de reiskosten is toegekend aan de acht kandidaat-oudsten die in 1754 hun rondreis over alle gemeenten moesten maken (zie boven). In de tweede helft van de achttiende eeuw is de sociëteitskas gebruikt om de financieel zwakke gemeenten te steunen en in de gelegenheid te stellen een bijdrage in de kosten van levensonderhoud der leraren te leveren.

Naschrift

De 28ste juni 1815 is de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen ontbonden. De doelstellingen, het handhaven van de kerkelijke tucht (bijvoorbeeld via het toezicht door de oudsten), de hulpverlening aan noodlijdende gemeenten en het subsidiëren van de tractementen – waar nodig – van de leraars, waren hetzij door de verandering van de opvattingen, hetzij door gebrek aan financiële middelen, onwerkzaam geworden. De oprichting van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit in 1811 heeft daarop zeker invloed uitgeoefend. De voordien aangesloten gemeenten gingen in verschillende mate van bloei of verval met het werk door. De huidige nog bestaande doopsgezinde gemeenten met name in het Noorden en het Oosten van Nederland zijn de rechtstreekse nakomelingen, letterlijk of ideëel van de Groninger Oude Vlamingen.

2. Hendrik Berendsz Hulshoff

Wanneer ik op deze plaats enige opmerkingen maak over Hendrik Berendsz Hulshoff, dan is dat niet omdat hij met kop en schouders zou uitsteken boven zijn mede-oudsten en andere tijdgenoten, maar omdat er toevallig iets meer over hem bekend is. Dat komt omdat hij in het eerder genoemde reisverslag van 1719 over zijn bezoek aan de geloofsgenoten in Polen, in gezelschap van zijn broer Arend, niet alleen van zijn ervaringen in de nederzettingen aldaar mededeling doet, maar ook als reiziger

melding maakt van ontmoetingen met verscheidene andere personen²¹ (zie **afb. 4**). Zo had hij bijvoorbeeld te Danzig contact met de doopsgezinde koopman Jan van Hoek die, hoewel deze niet tot de Groninger Oude Vlamingen behoorde, hem vele praktische diensten heeft bewezen. Elders wordt verhaald hoe de broers op de terugreis over land in de postkoets een medereiziger ontmoeten, die hen zulk interessant gezelschap vindt, dat hij hen introduceert bij de graaf van Podewils op diens buitenplaats in de buurt van Köslin. Hieruit blijkt mijns inziens dat Hendrik Berendsz een zekere tolerantie jegens en belangstelling voor andersdenkenden, andere doopsgezinden daarbij inbegrepen, niet ontzegd kan worden. Eerder hadden we een dergelijke openheid ook al bij kandidaat-oudste Kreemer waargenomen.

Op Vlieland, als op de heenreis gewacht moet worden op het schip dat hen naar Danzig zal brengen, hebben de broers gelegenheid met hun gastheer, diens vrouw en andere eilandbewoners van gedachten te wisselen

en in't bijzonder om van de schriftuijre te spreken, daar wij ook niet traag in waren, te meer omdat wij sagen dat het ingank en nadruk tot veel gemoeden hadde.

In Schotland, een zuidelijke voorstad van Danzig, vertelt Hendrik Berendsz:

sondag den 2. [juli 1719] souden deze vrienden eenigheijdt houden daar ik van natuurswegen wel toe genegen was om eens te hooren en te sien haar manier van doen in dese saak; maar hadde evenwel bij mij selven om reden geen vrijheijdt om te doen; de vrienden versogten ook sulks niet, want sij, sooals 't mij voorkomt, ook in geen ander vergaderingen gaan.

De scheidslijnen tussen de verschillende doperse groeperingen zijn dan nog heel streng, ook in den vreemde.

Hij moet een welsprekend prediker zijn geweest, die zijn gehoor heeft weten te stichten. Zijn bezoek aan Polen heeft veel indruk gemaakt. In 1937 was J. H. Wil-mink Gzn. te Haarlem een der deelnemers aan een bustocht van 25 Nederlandse jongeren naar geloofsgenoten in Polen. Hij memoreerde in 1988 ter gelegenheid van een herdenking dat de herinnering aan Hendrik Berendsz zelfs toen nog niet was uitgewist:

in het kleine houten kerkje te Schönsee ... vertelde de "oudste", een man van 75 jaren, me dat zijn bet-overgrootvader door de Oudste Hendrik Berends Hulshof uit Borne, die in 1719 op een zendingsreis was naar Danzig en omgeving, gedoopt was. Toen ik hem vertelde, dat ik de kerk in Borne kende en wist van het huis waar deze Hulshof gewoond had, sprongen hem van aandoening de tranen in de ogen²².

Het intrigeert mij te vermoeden hoe lekepredikers als Hendrik Berendsz opgeleid

²¹ Het navolgende is, tenzij anders vermeld, ontleend aan de in noot 9 vermelde teksteditie.

²² In: *Zestig jaar DJB* (Amsterdam, 1988).

waren. Behalve dat zij roeping zullen hebben gevoeld, moeten zij ook aan grondige zelfstudie hebben gedaan en in de leer zijn geweest bij hun voorgangers. Hendrik Berendsz was weliswaar 'nourri dans le sérail', want ook zijn vader Berend Jansz was leraar, evenals trouwens verscheidene van zijn oudere familieleden. Wie de oudste kan zijn geweest die Hendrik heeft ingewijd in zijn functie van oudste, is onbekend. Wel weten we dat zijn opvolger, Wolter ten Cate, die een neef van hem was, hem heeft vergezeld op zijn rondreizen langs de gemeenten. Buiten de vermeldingen in de notulen van de sociëteitsvergaderingen, waar hij als voorzitter en spreker wordt aangehaald, is van zijn preken niets overgeleverd. Naar eigen zeggen in zijn reisverslag bereidde hij zich terdege voor als hij moest voorgaan: 'vrijdag en saterdag den 14 en 15 [juli 1719] most ik mij heel stil alleen houden bij de boeken om zondag dan opneminge en bevestinge te doen'.

Thans veroorloof ik mij een enkele correctie op de tekst van de inleiding op het in 1938 uitgegeven reisverslag. Hendrik Berendsz heeft in 1733 niet nogmaals een dienstreis naar Polen gemaakt. Die vergissing is ontstaan, omdat hij in hetzelfde geschrift, waarin hij het reisverslag van 1719 heeft genoteerd, een aantekening heeft geplaatst met de datum 9 januari 1733, tijdens of na het bezoek van Teunis Voet en Jan Janzen. Deze mannen, die met nog anderen uit Polen in Nederland verbleven, hebben de ledenlijsten van de geloofsgenoten in Polen in het reisverslag van 1719 nagezien en bijgewerkt²³. Tevens is gebleken dat Alle Derksz Medendorp niet eerder dan in 1723 een dergelijke dienstreis heeft gemaakt. Een of meer van de voorgangers van Hendrik Berendsz en Alle Derksz moeten vóór 1719 gegevens van allerlei aard, waaronder ledenlijsten, aan Hendrik hebben verschaft: zij zijn met een andere hand geschreven. Deze heeft Hendrik Berendsz als basis gebruikt.

Van tijd tot tijd ontvingen de oudsten vertegenwoordigers van hun Poolse geloofsgenoten, ook jongelui, die door hen aangenomen en gedoopt wilden worden.

Hoe ver de distantie tot de buitenwereld voor de Groninger Oude Vlamingen is gegaan, valt moeilijk te bepalen. Velen van de voorouders en tijdgenoten van Hendrik Berendsz behoorden tot de kooplieden en textielhandelaren van Twenthe.

²³ In het Gemeentearchief van Deventer wordt in het Doopsgezinde archief (Inv. nr. DF 13C) een brief bewaard, die Teunis Voet heeft geschreven d.d. 22 juni 1733 uit Kleinsee in Polen, wanneer hij met zijn gezelschap weer veilig thuis gekomen is na het bezoek aan de geloofsgenoten in Nederland. Teunis Voet dankt daarin voor de ontvangst die hem ten deel is gevallen en dringt nog eens aan op een gunstige beslissing op het verzoek dat hij namens zijn gemeenten in Polen gedaan heeft (om geldelijke steun). Hij maakt tevens melding van ontvangst van het bericht van overlijden van Alle Derksz op 24 april 1733. Hij sluit (eensluidende?) brieven in voor Jan Pijs te Kampen en Hendrik Berendsz te Zenderen. Zijn brief is gericht aan Steven van Delden in de Korte Assenstraat te Deventer. Het betreft een soort rondschriven, waarin de namen van de geadresseerden (moeten) zijn ingevuld. (Ik dank dit gegeven aan mevrouw B. Rademaker-Helfferich te Deventer.)

De gegevens die beschikbaar zijn, wijzen uit dat zij dikwijls processen voor de rechterlijke instanties moesten voeren om de vorderingen op hun cliënten geïnd te krijgen. Onder die cliënten treffen wij ook geloofsgenoten aan.

Met het streven naar een eenvoudige en nederige levenswandel lijken sommige verschijnselen nogal in tegenspraak te zijn. De zeventiende eeuw kende, ook bij de doopsgezinden, het gebruik om bij huwelijken en andere gelegenheden gebrandschilderde medaillons te schenken, te plaatsen in de kruisvensters van de woningen. In de huizen van Hendrik Berendsz en zijn familie zijn deze aangetroffen. Bedoelde kooplieden bezigden voor officiële acten en het briefverkeer lakstempels met huismerken en familiewapens, wat in het toenmalige zakenverkeer usance was, maar het aánnemen van een wapen in plaats van het aangeërfde huis- of handelsmerk lijkt eerder op een groeiend zelfbewustzijn te wijzen, dan op afkeer van de wereld en de mode (zie **afb. 7**). De Haarlemse familie van Hendrik Berendsz bezit, zij het in geringe aantallen, in de eerste helft van de zeventiende eeuw zilveren eetgerei en een zilveren draagpenning met ketting. Uit de familie in Borne zijn nog enkele kostbare meubels vererfd daterend uit de zeventiende en achttiende eeuw. Te Groningen laat de oomzegger van Hendrik Berendsz, zoon van diens broeder Abraham Berendsz, zich met zijn hele gezin op een schilderij vereeuwigen in de lente van 1762 (zie **afb. 6**). De oudste zoon van Berend Abrahamsz, te weten de latere Amsterdamse predikant dr. Allard Hulshoff, is daarop afgebeeld in een lichtgekleurde kamerjapon, rokend uit een lange Goudse pijp. Zie voor een gedetailleerde beschrijving Bijlage II. De vader van Hendrik Berendsz, Berend Jansz. Hulshoff heeft een (bescheiden) rol gespeeld in de marke Zenderen (Borne); misschien was hij markeschrijver. Of Hendrik Berendsz zichzelf het landmeten heeft bijgebracht, zoals Blaupot ten Cate heeft vermeld²⁴, durf ik niet te beamen: wellicht is hier verwarring met een latere naamgenoot, die inderdaad markeschrijver is geweest, maar die ik in de genealogie niet kan plaatsen.

Tot een duidelijke identificatie van personen, ook van de vertegenwoordigers van de gemeenten ter sociëteitsvergadering, draagt het gebruik niet bij om hen alleen met patronimica aan te duiden. Zou dat gebruik mede te verklaren zijn uit de zucht naar eenvoud en nederigheid? Van Hendrik Berendsz (noch van Alle Derksz) is mij één vermelding bekend, waarin hij zijn geslachtsnaam kreeg toebedeeld, terwijl zijn vader tijdens de jarenlange processen die hij voor de richter te Delden voerde, wel degelijk als Berend Jansz Hulshoff voorkomt.

Hendrik Berendsz is als oudste en als leraar betrokken geweest, samen met vertegenwoordigers uit de gehele broederschap, bij de deling van de doopsgezinde gemeente van Borne en Hengelo/Goor in 1727, die tot dan toe één gemeente vormden. Als een der oudste inwoners van het richteramtb Borne (hij is dan 78 jaar oud)

24 Blaupot ten Cate, *Groningen*, I, 157.

legde Hendrik Berendsz een uitvoerige kondschap der waarheid af, d.w.z. een getuigenverklaring in het tientallen jaren slepende grensconflict tussen de marke Zenderen en de heerlijkheid Almelo, ten overstaan van de richter te Delden op 7 februari 1743, nadat hij te voren reeds persoonlijk de gedeputeerden van de Staten van Overijssel ter plaatse had rondgeleid en voorgelicht²⁵.

Hij is in 1723 aangeslagen bij de hoofdgeldinning, een soort personele belasting en in 1734 bij de taxatie van de 1000ste penning (vermogensbelasting) te Borne (Zenderen). Hij behoorde tot de kring van welvarende doopsgezinde handelaren, die Borne als textielcentrum enige tijd belangrijk maakten. Zijn oudste zoon Berend ($\pm$ 1700-1786) is als goedsheer en als vertegenwoordiger van het dorp Borne opgetreden in de markevergaderingen van Zenderen. Zijn jongste zoon Jan (1712-1798) was 1735 getrouwd met een katholieke vrouw. Volgens afspraak gingen aanvankelijk hun zoons met de vader naar de doopsgezinden ter kerke en de dochters met hun moeder naar de katholieke kerk. Na de dood van hun moeder in 1758 gingen alle kinderen met hun vader naar de doopsgezinde diensten, met tegenzin vooral van de oudste dochter, die al katholiek was aangenomen. Overgeleverd is niet of Jan Hendriksz wegens zijn huwelijk is ontbroederd geweest (gebannen). Hij was klaarblijkelijk wel zo overtuigd, dat hij eens van het avondmaal weggebleven is, omdat een van zijn mede-broeders een pruik droeg.

Dat de gemoeiden in de gemeente niet altijd even vreedzaam en gelijkmatig bewogen waren, moge blijken uit de aantekeningen van Hendrik ter Borg:

ten tijde van deze genoemde kleinkinderen van de oudste H. B. Hulshoff begon de gezetheit [=inzettingen] der Doopsgezinden te veranderen. Dezelve onderscheid[d]en zich van andere gezindten vooral in klerendragt. Zij sloegen elkander naaukeurig gade, en wanneer men niet stiptelijk bij de oude nederig schijnende mode der klederdragt bleef, werd men zelfs niet toegelaten tot het H. Avondmaal ... Ook het tabakroken schijnen zij noch niet lang hebben durven doen. Ook de voetwassching is te hunnen tijde afgeschaft ... Eindelijk oordeelde Dominé J. Pol zich maar om des aanstoots wille naar elkaar te schicken en het af te schaffen = het verrigten der zelve²⁶.

Jan Jansz Pol (1740-1806), een der kleinzonen van Hendrik Berendsz die mét Arend Berendsz Hulshoff (1728-1802) de laatste der liefdepredikers te Borne is geweest, was kennelijk een man van tact en inzicht – ‘van Jan Pol hield men als leeraar bijzonder veel’. Hij heeft het initiatief genomen tot de vorming van een fonds om een volledig gesalarieerde, gestudeerde predikant te beroepen. Van iedere natalenschap, behalve die door vererving in de rechte lijn, werd 10% afgestaan. In vijftien jaar tijds was het fonds voltooid. Jan Pol was tevens een der laatste algemene opzieners of commissarissen van de sociëteit. In het dagelijks leven waren Jan Pol en Arend Hulshoff textielfabrikeurs, de eerste te Borne, de tweede te Hengelo.

25 Rijksarchief Overijssel, Statenarchief, Inv. nr. 4790.

26 Uit het manuscript van H. ter Borg; zie eerder noot 15.

BIJLAGE I: Fragment-genealogie van de doopsgezinde familie Hulshoff

- I GERRIT TEUNISZ HULSHOFF (geb. Zenderen (?) ±1555, gest. Zenderen of Borne 1623). Trouwde Aaltje N.N. (geb. ±1555, gest. Zenderen of Borne). Zij kopen 1 april 1590 een broekmate in Albergen, gericht Ootmarsum. In het markeboek van Zenderen: 9 dec. 1602 aankoop van twee stukken land te Zenderen bij zijn woning, die de Hulshoff heet, zijn eigendom is en die staat op grond gepacht van de familie Schele tot Weleveld. Hij is leenman van de havezaten Weleveld en Den Dam. In de protocollen van de landgerichten Delden en Oldenzaal herhaaldelijk vermeld als schuldeiser wegens leverantie van textiel en andere produkten. (Rijksarchief Overijssel). Mede-ondertekenaar van het request der doopsgezinden van Twenthe aan de magistraat van Deventer in 1612 (Deventer, per. Republiek I, Inv. nr. 360; **afb. 1**). Het echtpaar had vijf kinderen, die de volwassen leeftijd bereikt hebben: TEUNIS, JAN, HENDRIK, BEREND en AALTJE. Gegevens over Teunis, Berend en Aaltje zijn te vinden in een artikel in de *Nederlandsche Leeuw* van 1985; Hendrik heb ik vermeld gevonden in de protocollen van het landgericht Delden, als cessionaris van zijn vader, 22 maart en 3 apr. 1623. Zie voor het vervolg ook het artikel over de familie Hulshoff in *Nederland's Patriciaat*, jrg. 28 (zie ook **afb. 2**).
- II JAN GERRITSZ HULSHOFF (geb. Zenderen ±1590, gest. ?). Wordt vermeld als zoon van en optredend voor zijn vader voor het landgericht Oldenzaal: 16 okt. 1619 en 10 febr. 1621 (Rijksarchief Overijssel). Een zoon van hem is hoogstwaarschijnlijk:
- III BEREND JANSZ HULSHOFF, (geb. Zenderen 29 augustus 1635, gest. Zenderen april 1694). Trouwde te Goor (?) vóór 12 dec. 1661 Geesken Hendriks ten Cate (geb. Goor 14 mei 1639, gest. Zenderen dec. 1697), dochter van Hendrik Gerritsz ten Cate, koopman te Goor, en van Greetken Arends ten Cate. Hij is wever, spinner, handelaar, eigenaar van althans een gedeelte van de Paschenswoning (**afb. 3**); waarschijnlijk bezitter van een waardeel in de marke, omdat hij in de markevergadering optreedt als een der burenen; misschien markeschrijver; vermeld als getuige bij de verkoop van landerijen; leraar van de doopsgezinden van Twenthe; vertegenwoordiger van Borne ter sociëitsvergadering van 13 mei 1683 te Groningen. Het echtpaar had volgens Blaupot ten Cate tien kinderen, waarvan ik de dochters niet heb kunnen identificeren. Het gezin leidde een ruim landelijk bestaan. De uit twee met elkaar verbonden gebouwen bestaande Paschenswoning diende tevens als vermaning.
- IV,1 JAN BERENDSZ HULSHOFF (geb. Borne/Zenderen 1661/1662, gest. Middelstum 1732). Trouwde te Groningen in de Mennistenvermaning 22 dec. 1700 (on-

dertr. 30 nov.; bevestigd door leraar Goossen Berendsz, zijn broeder; zie IV,5) met Martijn (Mertien) Jans, van Rottum, met belastinge tot Middelstum, pro qua Jan Albertsz Toringa, als neef. Hij is koopman en winkelier te Groningen en Middelstum, kleinburger te Groningen 13 febr. 1696; lid koopmans- en kramersgilde Groningen 30 aug. 1696; lidmaat van de Groninger Oude Vlamingen, gemeente te Groningen. Waarschijnlijk had het echtpaar een talrijk nageslacht, via hun kleinzoon (?) Jan Berendsz Hulshoff (geb. Groningen ±1730, doopsgez. ged. Rotterdam 12 dec. 1762, scheepskapitein, gest. op de rivier van Nantes maart 1788) te Rotterdam in de 18e en 19e eeuw, later ook elders.

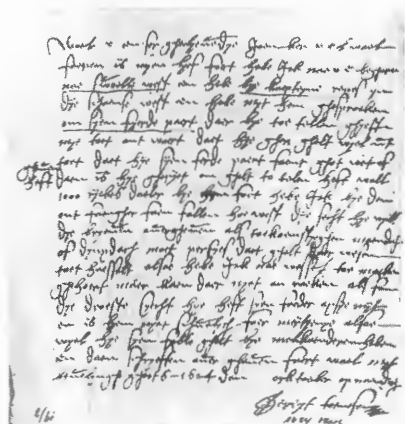
- 2 HENDRIK BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen 13 dec. 1664, gest. Borne 14 jan. 1745). Trouwde (ondertr. Deventer 3 juli) te Borne 18 juli 1677 (datum van de te Deventer afgegeven attestatie) Jenneken Gerrits ten Cate (geb. Borne vóór 1677, gest. Zenderen ±1743), dochter van Gerrit Jansz ten Cate en N.N. (ten tijde van haar ondertrouw te Deventer in huis bij Frerick Frericksz (van der Boogh) en Martje Teunis Hulshoff). Hij is wever, spinner, koopman; leraar der doopsgezinden van Twenthe, als zodanig verkozen 1696; oudste bij de Groninger Oude Vlamingen, als zodanig verkozen in 1710, in welke kwaliteit hij in 1719 de geloofsgenoten in Polen bezocht (zie eerder; **afb. 4 & 5**). Hij woonde te Zenderen in de Paschenswoning (tevens vermaning, **afb. 3**), de laatste twee jaar van zijn leven bij zijn dochter Jenneken te Borne. Het echtpaar had een talrijk nageslacht.
- 3 GERRIT BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen tussen 1660 en 1670, gest. Appingedam tussen 1722 en 1727). Trouwde vóór 1704 te Appingedam Saartje Berends van Geuns (geb. Gödens-Neustadt 1648/1649, gest. Appingedam 15 nov. 1720), weduwe van Simon Jansz Blaupot (1640-1692), weduwnaar van Teelke Jans Koomen en van Hillegien Derks Huizinga. Hij is burger van Appingedam 28 dec. 1696; koopman aldaar aan de Solwerderstraat; lid van het koopliedengilde aldaar, vermeld in het gildeboek 1697-1722, secretaris van dat gilde (?). Hij is met zijn broer Jan getuige bij de huwelijksvoorwaarden van zijn broeder Abraham in 1702 te Groningen (zie hierna IV,6). Geen kinderen; Saartje had uit haar eerste huwelijk kinderen, onder wie de latere oudste Jan Simonsz Blaupot. Zij werd begraven te Tjamsweer; haar graf werd gedekt door een grafsteen met een alliantiewapen Blaupot-Van Geuns, vermeld o.a. in A. Grashuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen/Amsterdam, 1977). De grafsteen is een tiental jaren geleden bij afbraakwerkzaamheden vernield.
- 4 AREND BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen tussen 1660 en 1670, gest. Borne ná 1732). Trouwde N.N. ten Cate (?). Leraar of diaken van de doopsgezinden

te Borne/Zenderen; koopman (linnenreder?) te Borne. Hij vergezelde zijn broeder Hendrik op diens reis naar Polen in 1719 (zie eerder). Hij was momber bij verscheidene officiële transacties, o.a. bij de verkoop van de havezate Weleveld in 1725. Hij woonde te Borne in een huis dat behoorde tot de vicarie-goederen van Weleveld. In de vrouwelijke lijn had het echtpaar een talrijk nageslacht, waartoe de families Pol en Hulshoff Pol behoren, die overigens ook van Hendrik Berendsz afstammen. In de mannelijke lijn is het nageslacht uitgestorven.

- 5 GOOSSEN BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen ±1670, gest. Borne 1742/1743). Trouwde 1° okt. 1701 Marijken (Martien) Berends (geb. ±1670, gest. Borne 28 aug. 1730), dochter van Berend N. en Geertje N.; trouwde 2° 1731 Anneken Dietmers Nijhoff (geb. ±1680, gest. Borne 7 jan. 1742), dochter van Dietmer Wijnholdsz Nijhoff en Marijcken Lambertz ten Cate, weduwe van Abraham Jansz ten Cate (±1675-1718). Hij was koopman (linnenreder) te Borne, landeigenaar en leraar van de doopsgezinden aldaar. Als leraar bevestigde hij de huwelijken van zijn broeders Jan en Abraham (IV,1 en IV,6), te Groningen 1700 en 1702. Hij was voogd over de beide zoons van zijn broer Abraham bij de boedelscheiding na de dood van diens eerste echtgenote (zie hierna). Hij ondertekende als leraar mede de door Hendrik Berendsz geschreven attestatie voor Geertjen Teunis Hulshoff (1708-1782) (**afb. 5**).
- 6 ABRAHAM BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen 14 dagen vóór midwinter 1674 in de Paschenswoning, gest. Groningen 13 dec. 1759). Trouwde 1° te Groningen 6 aug. 1702 (bevestiging door zijn broeder Goossen als leraar; zie IV,5) Fennigjen (Fenneken) Berends Scholtens (geb. Borne 28 febr. 1666, gest. Groningen 29 juli 1725), dochter van Berend Hendricksz (?) Scholtens en Jantje (?) N.; trouwde 2° Groningen 14 mei 1727 (bevestiging door oudste Alle Derksz Medendorp) Claartien Gerrits of Joris Richgers (geb. Kampen juli 1684, gest. Groningen 2 juli 1736), weduwe van Jan Teunisz ten Cate (gest. Borne 9 sept. 1726); trouwde 3° Groningen 2 okt. 1737 (bevestiging door de oudste Pieter Folkertsz) Martje Fekkes (geb. Zuidbroek 22 juni 1674, begr. Groningen 7 nov. 1767), weduwe van Allert Jansz Rosinga. Hij was koopman, winkelier en fabriqueur te Groningen; tevens landeigenaar; woonde te Groningen aan het A-Kerkhof in het huis 'alwaer die drie blauwe potten uithangen' (**afb. 6**). Hij had uit zijn eerste huwelijk een talrijk nageslacht in de vrouwelijke lijn – in de mannelijke lijn leeft heden nog één stamhouder.
- 7 ELTJE BERENDSZ HULSHOFF (geb. ±1670, gest. ±1730). Trouwde N.N. Doopsgezind, koopman (rentenier) te Loppersum. Zijn weduwe testeerde 27 okt. 1736 te Loppersum of Appingedam ten behoeve van haar enige dochter Dietje

Eltjes en haar twee kleinzoons. Bij de afwikkeling van de nalatenschap treden als voormond op Abraham Berendsz (IV,6) en als sibbevoogd Berend (Abrahamsz of Jansz ?) Hulshoff in 1745 na de dood van Dietje Eltjes. Zie voorts een artikel van P.J. Rietema in *De Marne, orgaan voor genealogie en geschiedenis van Noord-Groningen* (1971).

- 8 STEVEN BERENDSZ HULSHOFF (geb. Zenderen ± 1672, gest. Borne na 1742). Hij legde 15 dec. 1742 een uitvoerige getuigenverklaring af in het bovenvermelde grensconflict tussen de marke Zenderen en de heerlijkheid Almelo. Hij verklaart doopsgezind te zijn en dan te Borne te wonen. Hij is pellenwever (damastwever). Hij had een dochter Willemke, getrouwd 1° met Gerrit Stevensz ten Cate en 2° (ondertr. Amsterdam 14 juli 1747) met Teunis Jansz Pol, weduwnaar van Jenneken Arends ten Cate. Uit haar eerste huwelijk waren kinderen geboren, van wie ik niet weet of er tot de huidige dag nakomelingen zijn.

Afb. 2. Brief van Gerrit Teunisz Hulshoff aan Jonker Zweder Schele tot Weleveld, oktober 1624 (huisarchief kasteel Welbergen te Ochtrup (Westfalen), inv.nr. 1132).

Afb. 3. De Paschenswoning te Zenderen in 1928 (door wijlen A.C. Meijling te Hengelo, O.).

Afb. 6. Schilderij van het gezin van Berend Abrahamsz Hulshoff in de tuin van het woonhuis aan het A-kerkhof te Groningen in de lente van 1762 (73×110 cm) (part. bezit; foto: Melchers/Polet, 's-Gravenhage).

Afb. 7. Lakstempel met wapen Hulshoff (zilver, 22×21 mm) (part. bezit; foto: Melchers/Polet, 's-Gravenhage).

BIJLAGE II: Toelichtingen bij en transcripties van de illustraties

Waar nodig zijn in de transcripties alleen leestekens toegevoegd en hoofdletters aangebracht.

1. Request van de doopsgezinden van Twenthe aan de magistraat van Deventer, Borne 10 oktober 1612

De doopsgezinden van Twenthe appelleren bij de magistraat van Deventer tegen een drukkend plakkaat van de drost van Twenthe, Ripperda, waarbij hun elke uitoefening van godsdienst is verboden op straffe van verstorning en arrest. Aangezien het stadsbestuur de zaak aanhangig maakt bij de Staten van Overijssel (Ridderchap en Steden), wordt de drost gedwongen het plakkaat te herroepen: niet omdat hun de belangen van de doopsgezinden ter harte gaan, maar omdat de drost het plakkaat zonder voorkennis en medewerking van de Staten heeft afgekondigd. Het beroep is gebaseerd op de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand inzake de godsdienstvrijheid: de status quo bij de totstandkoming van het Bestand dient gehandhaafd te blijven.

Van der Zijpp heeft in *ME*, I, 525, te veel ondertekenaars onderkend als leden van de familie Ten Cate; hij heeft zo ook Gerrit Teunisz ten onrechte voor een Ten Cate aangezien. Inmiddels is komen vast te staan dat deze Gerrit Teunisz de 'stamvader' is geweest van de doopsgezinde familie Hulshoff (zie Bijlage I, I). Opmerkelijk is dat de verschillende ondertekenaars uit de plaatsen Almelo, Borne, Enschede en Goor onderling contact onderhielden en (althans in deze aangelegenheid) samenwerkten. Ook is opmerkelijk dat zij nadrukkelijk stellen dat, enkelen uitgezonderd, de Twentse doopsgezinden niet van elders zijn geïmmigreerd.

Transcriptie van de tekst (cf. Blaupot ten Cate, *Groningen*, II, bijlage IIIb, 196-97):

Edele voersichtighe heeren borgemeijsteren ende raedt der stadt Deventer onser gebiedener appelantheeren, doen versoeck van wegghen der gemente diemen menisten noempt, residerende in desen lande van Twente, an Jewer Eddeler hocheyden ons doer Jewer eddeler genaden behulpssam toe zin, ontlastende van dit bijgevoechde placat, uitgegheven van onsen edelen heeren droste deses landes, up verscheyden plaetssen gepublicert, hoewel wij nae sine allegatie ons dese defamatie [= oneer, belediging] niet an en trecken, maer wel verstaende dat wij hijrmede gemeijnt worden, hoe wel wij van sundelinghe indringhinghe niet en weten, want boven vier off vijff personen van sodane conditie hijr in dit gantsse lant van andere quartieren niet en zin gekoemen, hebben ock ghiene merder vrijheijt gebruickt dan voer den trefus [= Treves, Twaalfjarig Bestand, 1609] van ons is geusert [= ge-

bruikt, genomen], bidden en begheren derhalven zeer otmoedelick Jenuwer edeler genaden als wesende onse appelantheeren, ons van dit placcat believe tabsolveren, ende verlienen ons omme Jenuwer edeler genade tselve dat die soeven provincien in desen genieten, want wij in desen lande vele swaricheijden ten tijden doer den orloch hebben versocht, den Almachighen zeer lovende en danckende, dat dese landen in soe groeten ruste zin gebracht, verhopende doer die genade Jenuwer edeler hocheijden merder vrijheijt tbekomen, maer doer sulcks soudet ons tot merder onvrijheijt strecken, hebben onsen edelen heeren den droste daeromme angesproken, maer hebben ghiene genade hirinne konnen verwerven, maer adverterende tselve ons van hoghe magistraten wort toegelaten, tselve ock tlaeten geschieden, bidden ende begheren derhalven zeer otmoedelick dat Jenuwer edeler genaden dese saecke believe toe behartighen, ende ons in dit genade tbewisen, wij appelanten verhopende naer onse vermoeghen in onsen gebede tot den Almachighen tselve toe verschuldighen, nu ende tot aller tijden Jenuwer edeler hocheijden midts desen in die protectie des Almachighen ter salicheijt bevelende, actum Borne den. 10. octob. a[nno] 1612.

Arendt ten Katte van Goer
 Andryess Oelenvanger van
 Goer
 Hindrick Willemsen
 Willem Haermans van
 Goer

Wessel Glasemaker van
 Enschede
 Wolter Lambersen
 Gereyt Toenesen van
 Boerne
 Hyndryck Gerijtzen van
 Boerne
 Tonny's Gerrits van Borne
 Peter Willemsen van
 Borne

Gerrijdt ten Kenckhuis
 wonachtich tot Almelo
 Hendrijck van Oldensel
 tot Almelo
 Berent Lambers van All-
 meloe
 Wyllem Berens van Al-
 melo

2. Brief van Gerrit Teunisz Hulshoff aan Jonker Zweder Schele tot Weleveld, oktober 1624

Gerrit Teunisz Hulshoff (zie de identieke ondertekening 'Gereyt Toenesen' in afb. 1) brengt verslag uit van zijn bemoeiingen te Zwolle en Kampen, die hij op verzoek van Jonker Zweder Schele aldaar heeft verricht. Hij zegelt met het huismerk van zijn familie: een omgekeerde vier vergezeld van zijn initialen G en T.

Transcriptie van de inhoud van de brief (het adres aan ommezijde luidt: 'An dem woel edelen Joenker Swyeder Schyelle to Welfelt erffkaestleyn ter Fenbrueghe toet handen'):

Woel e en ser ghelyevedye Joenker v el wael faeren is myen lyef. Foert hebe Ick nae

u e begheren nae Swoelle west en hebe bye kaepteyne Renes [=Johan Adolph van Renesse, neef oomzegger van Zweder Schele] yn dije schaense west en hebe myt hem ghesproeken om syen fyerde paert daer bye toe tellen. Ghyefte mye toet antwoert daet hije ghen ghelt wyel ut gheuen, toet daet hije sijen ferde paert faent ghot [= van 't goed] wet of heft, daen is hye gherijet om ghelt to telen, heft wall 1000 rijekes daeler bye hem. Fort hebe Ick bye den ontfaengher faen Follenhoe west, dije secht hye wyll dye bryeven avergheuen als toekomstyegehen maenda[c]h of dynxdach moet persyes daet ghelt daer wesen. Toet Haesselt alsoe hebe Ick nae Wessel toe maeken ghehoert, maer kaen daer nyet an raeken, als fan dye droeste syecht, hye heft syen faeder axsije nijt en is hem nyet schuel[d]ych foer mertijnye [= St. Maarten] alsoe wyel hye syen folle ghelt bye melkaenderen heben en daen schryeften aver gheuen. Faert wael myt bevelinghe Ghoets. 1624 den ocktoeber op naen[=maen]dach.

Gereyt Toenesen

3. De Paschenswoning te Zenderen in 1928

De volgens de kadastrale kaart van 1830 nog aaneengevoegde gebouwen zijn later gescheiden in de Paschen en de kleine Paschen. De aanvankelijk in vakwerk uitgevoerde bouw is sedert lang 'versteend' en deze foto, die in hoofdzaak een blik gunt op de kleine Paschen, laat nog iets zien van de oude bouwtrant. Men neemt aan dat de godsdienstoefeningen gehouden werden in een verhoogd gedeelte, waarvan de bewoners in 1928 nog spraken als van het 'koor'.

4. Fragment uit het journaal van de reis van Hendrik Berendsz Hulshoff naar de doopsgezinde gemeenten in Polen en Pruisen in 1719

Transcriptie van het fragment:

Donderdag den 13 [juli 1719] is dan de verkiesinge gehouden, tot 2 dienaars in't woordt, en zijn dan de meeste stemmen gevallen op Jacob IJsaäks over de Wijsel [=Weichsel] wonende, en op Abraham Onrouw woondt op Pschighofke.

Vrijdag en saterdag den 14 en 15 most ik mij heel stil alleen houden, bij de boeken om zondag dan opneminge en bevestinge te doen, doen was het heel smoel heet weer, gelijk als 't ook doorgaans was, en bijna geen regen.

Sondag den 16 hebbe ik de opneminge bedient: waren 31 personen, en die bevestinge etc maandag den 17 hebben wij de vrinden wat angesproken.

Dingsd[ag] den 18 zijn wij na't Wolt, en voort na Schoonzee gevaren, om daar de vrienden ook eens bezoeken, geherbergt bij Hans Voet op Schoonzee.

Woensd[ag] den 19 hebbe ik daar bedient, over de vrugt des geest, en doen na de mid[dag] de vrienden daar angesprooken.

Donderd[ag] den 20 hebben wij daar nog eenige vrienden besogt, en doen heeft ons Hans Voet en zijn vrouw weer geleijsde gedaan, en hebben doen bij Jacob IJsaaks onse middagmaal gehouden en doen de ander vrienden in 't Wolt ook besogt, en voorts met oom Benjamin, en Pieter Bekker weer na huijs gereijst.

Vrijdag en saterdag den 21 en 22 most ik weder bij de boeken blijven om zondag dan de eenigheijt en voetwasschinge te [doen].

5. Attestatie voor Geertjen Teunis Hulshoff, Zenderen 27 februari 1735

Attestaties voor leden van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen te Borne zijn zo schaars dat deze eigenhandig door Hendrik Berendsz geschreven attestatie (mede-ondertekend door zijn broeder Goossen Berendsz) wellicht de enige is die bewaard is gebleven. Zij was gericht aan de zuster gemeente te Groningen ten behoeve van Geertjen Teunis Hulshoff (1708-1782) die naar Groningen was verhuisd wegens haar huwelijk (Borne 7 febr. 1734) met Izaak Abrahamsz Hulshoff (1708-1747; zie Bijlage I, IV,5), zoon van Abraham Berendsz en neef-oomzegger van Hendrik en Goossen Berendsz, koopman te Groningen.

Transcriptie van de attestatie:

Godt des Vreedes maake u al geheel heijlig, opdat uwen geheelen geest ende ziele, ende lighaam, mogten behouden worden onberispelijk op de toekomst onzes Heeren Jesu Christi, 1 Tess. 5 Dit en wat ons meer tot onze wandel als onze roep betaamt, om onze roeping ende verkiezing vast te maaken van noden is, Efe. 4 en 2 Pet. 1, wenschen wij onder geschreeven, onze l. br. en dienaaren der gem[een]te Godts tot Groeningen, als Pieter Folkerts, Louwerens Werners, Aldert Sijrts en Alle Pieters, neffens u mede dienaaren der gem[een]te Godts tot Groeningen als ons zelve uijt genaden van den Heere Amen.

Naa deze onze innige wensch des herten, zoo zij de l. vr. op gemelt door dezen kennelijk, hoe dat een van onze zusteren, genaamt Geertjen Teunis Hulshoff, haare woonplaats bij uw' heeft genomen, en omdat het dan ook best past dat zij haare geestelijke huijshouding bij de l. vr. ook heeft, zoo heeft zij daarom een beschijn of getuijgenis van haar zusterschap, van ons verzogt, het welke wij onze broederen hebben voorgesteld, en met eenen onderzocht, oft ook ijemant zulkx hadde te beletten, maar hebben niemant bevonden en houden haar voor onze lieve zuster, verzoeken daarom dat de lieve vr. haar daar ook voor mogen aanneemen, gelijk wij haar verlaaten, en haar uwe geestelijke gaaven mede deijlen, omdat wij dog onder maalkander leden zijn, en het een lit tot het ander niet zegge: ik en behoeve uwer

niet, Rom. 12 en 1 Cor. 12. Waar mede wij dan afbreken, en groeten de l. vr. met de vrede des Heeren Joan. 14 en 20, aldus gedaan wegens onze broederschap de gemeijnte Godts van Borne, en van haaren't wegen onderteekent.

Zenderen den 27 febr. 1735.

Hendrik Berents ul. s.b. onw.

Goossen Berents ul. s.b. onw.

[= U lieder swakke broeder onwaardig]

6. Explicatie van het schilderij van 1762

Op de keerzijde van het schilderij zijn de volgende gegevens geschreven:

'Gezigt naar de huizen in de Turftorenstraat uit een venster des agtergevels op de eerste verdieping van een huis aan de Kremmerrijp, zijnde het vierde van de Lamhuningestraat en het zesde van het Lutke-nieuw-straatje in Groningen, volgens de natuur geschilder in de lente van het jaar 1762.

De man in het tuinhuisje is Barent Hulshoff geboren d. 14 Maart 1706. De vrouwe naast den vorigen is Joanna Rosinga, zijne huisvrouw, geboren d. 2 Maart 1708. De man bij het tuinhuisje is Abraham Hulshoff vader van Barent Hulshoff geboren d. 24 December 1674 N.S. en reeds overleden d. 13 December 1759. De oude vrouwe bij den laatst beschrevene is Martje Fikkes, deszelfs egtgenoot moeder van Joanna Rosinga geboren d. 22 Juni 1674 N.S. De jongman aan de westzijde is Allard Hulshoff geboren d. 20 Februari 1734. De jongman bij de broeikas is Abraham Hulshoff geboren d. 26 Januari 1737. De jongedogter in het tuinhuisje is Fenna Hulshoff geboren d. 20 November 1741. Het omziende meisje op het middelpad is Joanna Hulshoff geboren d. 15 Januari 1745. Het meisje naast deze is Martha Hulshoff geboren op den zelfden dag. De liggende jongeling is Barent Hulshoff geboren d. 29 Juni 1747. Het jongetje op den drempel van het tuinhuisje is Izaak Hulshoff, geboren d. 8 December 1749. De zeven laatstgenoemden zijn kinderen van Barent Hulshoff en Joanna Rosinga.'

Het schilderij is steeds in de familie vererfd en bevindt zich nog bij de nazaten met de naam Hulshoff. Het is geschilderd door Bernardus Augustus van Teggel (1741-1810), kunstschilder aan de Heerestraat te Groningen.

Er zijn enkele opmerkingen bij het schilderij te maken. Verondersteld mag worden dat de tuin waarin de familie zich bevindt, behoort bij het woonhuis aan het A-kerkhof (het huidige nummer 39?). De kleding van de oude Abraham Hulshoff verschilt heel duidelijk van die van zijn zoon en kleinzoons. Abraham draagt een (lange) baard en een lange jas en een breedgerande hoed: zo ongeveer zal ook zijn broer Hendrik gekleed zijn gegaan. Zijn zoon en kleinzoons dragen een enigszins getailleerde, veel modieuze jas en elk een (kleine) tricorn. Kleinzoon Allard is blootshoofds en bijna 'frivool' gehuld in een lichtgekleurde kamerjas en rookt!

Abraham Sr. is weliswaar in 1762 al enige jaren geleden overleden, maar zal volgens beschrijving door zijn zoon zijn geschilderd; mogelijk heeft de schilder hem nog gekend. Abraham moet een redelijk bekend man te Groningen zijn geweest. De vrouwen en meisjes zijn eenvoudig gekleed in de plaatselijke burgerdracht, de oudste nog stemmiger dan de overigen. In familiebezit wordt nog bewaard een wat slordig afschrift van de tekst op de keerzijde van het schilderij, vermoedelijk geschreven door Berend Berendsz Hulshoff in 1780 (het jaar van zijn huwelijk).

7. Lakstempel met wapen Hulshoff

Onduidelijk is wanneer dit wapen voor het eerst is gebruikt. Mogelijk was de vroegste voorstelling alléén de hulstboom binnen een omheining. Het hier afgebeelde stempel vertoont in Louis XV-stijl van omstreeks 1750 in spiegelbeeld: doorsneden Ia. in goud een rode roos aan groengebladerde steel (2); b. in blauw drie gouden kookpotten zonder hengsels (1-2); II in zilver een groene hulstboom binnen een zgn. Hollandse tuin met een hek aan de voorkant. Helmtaken: de roos met gebladerde steel. Dekkleden: goud en groen. De drie kookpotten zijn zeer waarschijnlijk ontleend aan de naam van het huis waar Abraham Berendsz Hulshoff sinds 1702 heeft gewoond aan het A-kerkhof te Groningen 'alwaar die drie blouwe potten uithangen'. Abraham moet die naam zelf aan het huis gegeven hebben, want vóór hem is het huis niet zo genoemd.

Ds Jan de Liefde, een doperse radicaal in Zutphen

Op 26 oktober 1837 komt bij de kerkeraad van Zutphen een brief binnen van ds. C. Loosjes Overbeek, waarin hij in verband met zijn gezondheid op 52-jarige leeftijd emeritaat aanvraagt. De kerkeraad gaat onmiddellijk aan de gang ook met pogingen om de vacature vervuld te krijgen. Er wordt een vijftal gevormd, waaruit C. Cardinaal van Wurga wordt beroepen, doch deze bedankt. Ook de tweede keuze, J. Huizinga uit Den Horn, wijst het beroep af. Dan wendt men zich ten einde raad tot prof. S. Muller in Amsterdam, in feite de centrale figuur van de hele doopsgezinde broederschap in die dagen. Deze was in 1806 zijn predikantsloopbaan zelf in Zutphen begonnen en deze eerste gemeente had, zoals wel vaker het geval is, in zijn hart altijd een aparte plaats behouden. Hij is onmiddellijk tot bemiddeling bereid, zowel financieel, zodat de scheidende Loosjes Oosterbeek een vaste uitkering kan worden toegezegd (er bestaat dan nog geen pensioenfonds), als ook dat er een subsidie uit Amsterdam komt, plus een persoonlijke toelage van f200 voor een nieuw te beroepen voorganger.

Bovendien gaat de geestelijke gang van zaken in Zutphen hem ter harte, waar een rationalistische en moralistische geest heerst, zoals die bijvoorbeeld in die dagen beschreven is in een boek van de Deventer leraar J.H. Halbertsma: 'Godsdienst is redelijkheid en moraal' en 'Reiniging en volmaking van de bevleekte mens door de werkelijke betrachting der deugd, als het hoogste doelwit van Jezus'¹. 'De gemeenteleden loochenden dus de godheid van Christus en zijn voortbestaan, en erkenden in de persoon van Jezus niet meer dan een volmaakte Israëlitische zedenleraar'², heeft De Liefde het later omschreven. En de heersende theologie binnen

* In dit artikel is er naar gestreefd om het bestaande beeld van ds. Jan de Liefde tijdens zijn verblijf in Zutphen, 1839-1846 aan te vullen met gegevens aangaande hem in het archief van de doopsgezinde gemeente Zutphen. Dit bevindt zich in het gemeente-archief van die stad. De twee voornaamste bronnen zijn de Notulen van de kerkeraad uit die periode (Arch. nr. 2) en een aparte portefeuille met stukken rondom het probleem De Liefde (Arch. nr. 25, o.a. de correspondentie met de centrale instanties in de landelijke doopsgezinde broederschap in Amsterdam). Citaten uit deze twee bronnen worden niet verder met bronnenverwijzing vermeld, maar op datum aangeduid. Voor gegevens aangaande De Liefde uit zijn tijd in Zutphen na zijn losmaking van de doopsgezinde gemeente is gebruik gemaakt van het archief der nederlandse hervormde gemeente te Zutphen en van het Notarieel Archief, eveneens geplaatst in het Gemeente Archief te Zutphen.

1 J.H. Halbertsma, *De Doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer, 1843) resp. 396 en 292.

2 J. de Liefde, *Antwoord aan prof. S. Muller* (Amsterdam, 1854) 13, 14.

de gemeente was duidelijk een andere dan Muller op het seminarie van die tijd onderrichte. Muller greep dus de kans om te trachten ook die nieuwe geest in Zutphen door te laten dringen, en beval twee van zijn leerlingen als kandidaat aan Zutphen aan: I. Molenaar van Irnsum-Poppingawier en Jan de Liefde uit Woudsend, met een duidelijke voorkeur voor de laatste.

Op 23 november 1838 wordt De Liefde dan ook beroepen, en deze neemt het beroep terstond aan. Misschien zal naast godsdienstige overwegingen bij De Liefde ook meegespeeld hebben dat hij kort tevoren, op 14 oktober, na een huwelijk van tien maanden, zijn vrouw Berendina Albertha Dijk door de dood had verloren³, en dat onder die omstandigheden het leven in een stad voor een weduwnaar van 24 jaar, ook sociaal en cultureel gezien, bepaalde aantrekkelijkheden zal hebben gehad boven een winters Fries dorp. Op 7 april 1839 doet De Liefde intrede in de uit 1697 stammende kerk in de toenmalige Apenstert. Een kerk die tot 1939 het huis van de gemeente is gebleven en toen vervangen werd door het huidige gebouw. In 1944 is het door oorlogsgeweld van de kaart verdwenen.

De Liefde gaat terstond voortvarend aan de slag: achterstallige catechisaties worden ingehaald, er wordt een extra avondmaalsdienst gehouden, omdat de gewone, voor Pasen, door de vacature niet had plaatsgevonden, en waarvoor de belangstelling meteen zo groot was, dat er te weinig plaats aan de tafel was voor alle deelnemers⁴. In het notulenboek heeft Derk Evekink aan het slot van het verslag van de vergadering van 18 april genoteerd: 'Zo eindigde deze 38e vergadering, welke zo rijk was aan belangrijke en in vele opzichten verblijdende mededelingen en besluiten... en scheidde men welgemoed van elkaar'.

Ook uiterlijk zijn er tekenen van nieuw leven in de gemeente zichtbaar: de kerk wordt geschilderd, de kussens in de bank van de broeders vernieuwd, er komen lampen voor avonddiensten en er worden extra gezangboeken aangeschaft. Er is een groeiende belangstelling voor de erediensten, zowel van de gemeenteleden als van de buitenstaanders. De Liefde was een boeiend spreker en voerde ook een vlotte pen. Zijn prediking sloeg aan. Al zal hij zichzelf in later jaren minder tevreden uiten over zijn kanselwerk in Woudsend en in de beginjaren in Zutphen: 'Ik gebruikte toen wel allerlei bijbelse woorden en beelden, waardoor ik de naam had een bijbelse prediker te zijn, maar ik vulde die in op een andere manier dan zij oorspronkelijk bedoeld waren'⁵. Een zelfoordeel dat kenmerkend is voor ieder die een innerlijke omkeer en wijziging in levens- en geloofsvisie doormaakt.

Want zulk een innerlijke verandering is er bij De Liefde gekomen, reeds tegen het einde van 1839. Cuperus, een latere predikant van Zutphen, die in de *Doopsge-*

3 S. Coolsma, *J. de Liefde, in zijn leven en werken geschetst* (Nijkerk, 1917) 27.

4 Notulen van de kerkeraad 6 juni 1839.

5 J. de Liefde, *Gevaar! Gevaar! en geen vrede!* (Zutphen, 1845) 78.

zinde *Bijdragen* van 1881 een artikel over de historie van de gemeente Zutphen heeft geschreven, waarin hij helaas blijk geeft van een volledige afwezigheid van een gevoelingsvermogen in een denkwereld die van de zijne afwijkt, schrijft de omkeer van De Liefde geheel op rekening van zijn tweede vrouw, Esther Sophie Molenaar, met wie De Liefde op 8 juli 1840 in het huwelijk zal treden⁶. Zelf noemt De Liefde als aanleiding een boek van de Engelse predikant, John Angel James: *Bestuur en aanmoediging voor ieder, die ernstig de zaligheid zoekt*⁷. Een zeer schematisch-methodisch geschrift, waarin de traditionele dogmatische hoofdvragen rondom de zaligheid worden uiteengezet, toegespitst op een persoonlijk-bevindelijke ervaring en verwerking daarvan. De eerste Engelse uitgave is van 1835; de eerste Nederlandse vertaling uit 1841. Maar er is een Duitse vertaling uit 1839. Ik vermoed dat het deze Duitse uitgave is geweest die De Liefde in handen is gekomen. Misschien zelfs als een kerst- of verjaardagsgeschenk (De Liefde was op 25 december jarig) van zijn verloofde. Deze was wel een zuster van De Liefde's jaargenoot (en mededinger bij het beroep naar Zutphen), maar zij was ook de dochter van de in 1835 overleden predikant van de doopsgezinde gemeente Krefeld, eveneens een Isaak Molenaar. En deze I. Molenaar was, net als Muller, zijn loopbaan in Zutphen begonnen en gold later in Krefeld als een middelpunt van piëtistische kringen.

De lezing van het geschrift van James vlak voor Kerstmis, betekent een radicale omkeer in het denken en spreken van De Liefde. 'Het behaagde de Heer echter in Zijn aanbiddelijke genade mijn ogen te openen voor Zijn licht, en gedrongen als ik me voelde dat licht te laten schijnen, begon ik openlijk de genade van onze aanbiddelijke Verlosser te prediken', zo zal hij het later verwoorden⁸, en dan noemt hij 25 december 1839 als de dag van zijn bekering. De lectuur was voor hem reislectuur geweest, want hij heeft het boekje in een diligence gelezen⁹ (Misschien op weg van Krefeld terug naar Zutphen?).

Deze verandering ontgaat noch de gemeente noch de buitenwereld. De Liefde's preken – en ook zijn catechisatie – krijgen andere accenten, andere thema's dan tot nu toe. Woorden als zonde, genade, bekering, wedergeboorte, verlossing, uitverkiezing gaan de prediking bepalen. 'Door genade zijt gij zalig geworden', wordt de centrale gedachte – in het algemeen de grondtoon van alle mensen die een bekeringservaring als die van De Liefde hebben meegemaakt. De toeloop van buiten de gemeente neemt opvallend toe. Zowel uit Zutphen als ook uit de wijde omtrek stromen de kerkgangers toe. Tot zelfs uit de omstreken van Deventer, Wijhe, Lo-

6 B. Cuperus, 'Meedelingsen over de Zutfensche Doopsgezinde Gemeente', *Doopsgezinde Bijdragen* (1881) 56.

7 *Volksmagazijn voor Burger en Boer* (1856) 272.

8 *Ibidem*, 145.

9 *Ibidem*, 272.

chem en Arnhem 'Het landvolk was rondom Zutphen schier overal van unitarische predikers omringd'¹⁰. In 1855 schat De Liefde dat er van de 1500 hervormde predikanten in het land nog maar 100 orthodox zijn¹¹.

Hervormd Zutphen zelf blijkt een toebereide bodem te zijn voor de nieuw opkomende Groninger Richting en dat zal wel samenhangen met de komst van de eerste predikant uit die richting naar Zutphen, ds. A. Rutgers van der Loeff, in 1844. En men kan stellen dat de Groninger Richting de voedingsbodem is geworden van de latere vrijzinnigheid en dus allerm minst de mensen met een verlangen naar rechtzinnige prediking aansprak. Pas als door de komst van ds. J. van Andel bij de christelijk-afgescheiden gemeente in 1851 het gevaar dreigt dat rechtzinnig-hervormden officieel zullen uittreden en overgaan naar de christelijk-afgescheidenen is de hervormde kerkeraad bereid om een orthodoxe predikant te beroepen, in 1868 ds. Ph.S. van Ronkel. Cuperus heeft later schamper opgemerkt, dat het de turf-schippers en kleine luiden waren, die De Liefde naliepen¹², maar dat was toch niet conform de waarheid. De Liefde trok ook mensen uit de bovenlagen van de maatschappij, mensen 'met eigen gerij', en mogelijk ook leden van de Achterhoekse landadel. Want het zijn die mensen geweest, die men kort daarna zal aantreffen in de kringen van het Reveil, waarvan ook De Liefde later in Amsterdam in de voorhoede zal staan. Namen van deze kerkgangers zijn ons niet bekend; maar verondersteld mag worden dat bijvoorbeeld baron Van Lijnden, verbonden aan de rechtbank van Zutphen, tot de geregelde kerkgangers bij De Liefde zal hebben behoord, omdat hij later op maatschappelijk gebied zich gaat inzetten om De Liefde na zijn vertrek uit Zutphen aan een werkkring te helpen¹³.

Als het straks tot een openlijk conflict is gekomen en de beoordelingen dus extra subjectief gekleurd worden, schrijft de kerkeraad ten aanzien van deze bezoekers van buitenaf: 'Onze kerk wordt door hen overpropt elke zondag gevuld, tot zelfs de trappen van de preekstoel; geen staanplaats blijft over, ja het is zelfs al eens gebeurd, dat zij vrij onwelvoeglijk op de balustrade van de kerkeraadsbanken gingen zitten, tegen de daar liggende bijbels aanleunende'¹⁴.

Aan de ene kant blijft de kerkeraad aanvankelijk toch nog wel uitgaan van het groeibeleid van de eerste tijd en richt in 1842 het huis aan de rechterzijde van de kerk in tot ruimte voor het godsdienstonderwijs. Maar ondertussen groeit toch in de gemeente en ook bij de kerkeraad (die in deze tijd een getrouwe weerspiegeling is van de gevoelens van de leden) de weerstand. De leden gaan de eigen erediensten

10 *Ibidem*, 273.

11 *Volksmagazijn* (1855) 274.

12 Cuperus, *DB* (1881) 57.

13 Coolsma, *De Liefde*, 75.

14 Brief aan prof. Muller, 13 februari 1844.

mijden en gaan kerken bij de hervormde gemeente. Tenslotte komt het zelfs zover, dat ook de dienstdoende diaken de dienst in de Apenstert niet meer meemaakt, maar die in de hervormde kerk bijwoont en dan zorgt daar zo tijdig te vertrekken, dat hij juist op tijd bij de eigen kerk is om daar bij het uitgaan de collecte in te zamelen¹⁵. De Liefde wijt dit alles aan een verzet tegen de inhoud van zijn prediking, als zou die te 'gereformeerd' zijn geworden. 'De genadeleer was en bleef het ondragelijke struikelblok... Want... het was volstrekt niet Menist; het was Gereformeerd. En of ik nu al, met Menno Simons' Opera Omnia onder mijn arm zonneklaar aantoonde, dat die goede hervormer wel degelijk geleerd had, zoals ik, het hielp altermaal niet met al: ik was geen Menist prediker meer'¹⁶.

Toch lag de grond van het conflict tussen de gemeente en haar leraar op een ander vlak. In wezen zijn – en waren ook toen al – doopsgezinde gemeenten bereid afwijkende meningen van hun voorgangers te tolereren. Tegen die achtergrond schrijft De Liefde later (hij is dan reeds 9 jaar buiten doopsgezind verband) aan Muller: 'Als een doopsgezinde gemeente mij beroepen wil en de ruimte laat om op de grondslag van de gereformeerde belijdenis te preken, dan wil ik dat doen'¹⁷. Maar dat moet dan wel, zo is de communis opinio binnen de doopsgezinde broederschap, in het kader van een wederzijds respectvol aanvaarden van de mening van de ander. En de gemeente begint in Zutphen het gevoel te krijgen, dat deze wederzijdse tolerantie in het geding raakt. In het concept van een brief die de kerkeraad op 23 februari 1844 (als het conflict reeds is uitgebarsten) aan prof. Muller schrijft, wordt dit standpunt vanuit de visie van de kerkeraad duidelijk verwoord. In een vergadering is gesteld, dat de kerkeraad, hoezeer hij zelf ook anders denkt, de gevoelens van ds. De Liefde wil eerbiedigen, maar dat dat dan ook van hem verwacht wordt.

Ds. de Liefde is hierop aanstonds in onaangename en velerzijds beledigende wederpraak getreden. Hij zeide wel te willen geloven, dat *wij* eens anders gevoelens konden eerbiedigen, daar wij met alle Godsdienst vrede hadden; maar alleen de waarheid die slechts één was en door hem verkondigd werd, niet wilden horen. Dat hem dat zeer bedroefde en hij niets vuriger wenste dan dat wij nog eens van die dwaalweg mochten terugkomen. Dat *Hij* met niemand vrede kon hebben, die in de leugen was, en daar wij wel nimmer iemand anders dan een zodanig verkiezen zouden, kon hij zich nimmer met de door ons geuite gevoelens van verdraagzaamheid verenigen¹⁸.

De Liefde had zijn visie op het probleem reeds verwoord in een schrijven, op 20 oktober 1843 gericht aan prof. Cnoop Koopmans, de andere hoogleraar aan het seminarie. In die brief noemt hij

15 *Volksmagazijn* (1856) 273. En: *Antwoord aan Muller*, 4.

16 Aangehaald bij Coolsma, *De Liefde*, 32.

17 *Antwoord aan Muller*, 27-28.

18 Het gaat dan om de mogelijke verkiezing van een tweede predikant naast De Liefde.

twee zaken welke zij tegen mij hebben: de leerstellingen die ik op de kansel en de catechisatie verkondig en mijn liefdeloos gedrag jegens andersdenkenden... Er zijn velen, die mij liefhebben als hun ziel... Maar er zijn er nog meerderen, die mij haten. En zij klagen dat ik hen niet liefheb, dat ik hun hard ben. Waarom? Omdat ik hen bid te bedenken, dat zij op de weg des verderfs zijn, en hun dood en verdoemenis predik, zo zij zich niet vernederen en bekeren... Zij noemen mij verwaand, omdat ik zeg dat ik de waarheid heb. Hoe? Hebben zij mij dan niet als een leraar der waarheid beroepen? En moet ik hun dan de waarheid leren, maar ze zelf niet bezitten?... En is de eerste schrede hiertoe niet, hen te doen zien, dat zij dwalen? Ik preek dat verdoemd zullen worden, die niet geloven. Zij bekennen zelf dat zij niet geloven, wat ik predik. Nochtans duiden zij 't mij euvel, dat ik hun toestand als hachelijk voor een eeuwigheid beklaag¹⁹.

Op 2 april 1843 kan De Liefde nog zeven nieuwe leden door de doop tot de gemeente brengen: zes jongeren en één oudere. Deze laatste kwam van buiten de gemeente, een bewoonster van het Bornhof, een bejaardentehuis. Haar vader was katholiek en haar moeder hervormd en zij was als kind reeds gedoopt. Er was bij de kerkeraad enige aarzeling ten aanzien van haar doop. Niet of zij al dan niet gedoopt zou moeten worden, maar wel of zij niet op de duur ten laste van de gemeente zou komen. Maar als blijkt dat dit niet het geval zal zijn, krijgt De Liefde in de kerkeradsvergadering van 5 augustus 1842 toestemming om haar op de belijdeniscatechisatie toe te laten. De toeloop van buiten heeft geen ander lid opgeleverd dan deze ene zuster en door de ontwikkeling in de latere jaren zal het daar vooreerst ook bij blijven.

In oktober 1843 komt het tot de lang verwachte uitbarsting. Het notulenboek van de kerkeraad vermeldt daar vooreerst nog niets over. Daar wordt het punt pas genoemd in een verslag van een ledenvergadering van 10 december 1843. Blijkbaar zijn zelfs zulke belangrijke punten geen aanleiding geweest tot het bijeenroepen van een extra kerkeradsvergadering, maar zijn die vooreerst toch slechts ondershands, na een kerkdienst of in de wandelgangen, behandeld.

Maar op 18 oktober 1843²⁰ moet de kerkeraad met het oog op de aanvraag van de subsidie van de ADS, via de Commissie ter Uitdeling (waarvan prof. Muller secretaris is en prof. Cnoop Koopmans een van de leden), antwoorden op de vraag of de leraar nog de achting en het vertrouwen van de gemeente geniet²¹. De kerkeraad meent in geweten hier geen ja op te kunnen antwoorden. Naar aanleiding daarvan schrijft De Liefde dan:

19 In brief, aanwezig in het Reveilarchief; afgedrukt in het blad *Oogst*, van de Vereniging tot Heil des Volks, januari 1981.

20 De datum blijkt uit de reeds vermelde brief aan prof. Cnoop Koopmans van 20 oktober, verzonden twee dagen na deze bijeenkomst van de kerkeraad.

21 De Liefdes eigen visie over deze procedure, in: *Gevaar!*, 52-54.

Ik heb eergisteren in de kerkeraad mijn leedwezen betuigd over het gebeurde, en ben om raad gevraagd of er enig middel bestond om de inlevering der klacht bij de Sociëteit te verhoeden. Zij hebben geëist dat ik in preken en catechisatiën de ergerende leerstukken achterwege liet. Ik heb voor God en mijn geweten betuigd niets anders te *kunnen*. Zij hebben voor God en hun geweten betuigd mij niet te kunnen horen. Het heeft mij mogen gebeuren in die zitting kalm en bedaard te blijven. De Heer heeft mijn gebed verhoord, en mij Zijn Geest gegeven, die mij niet toeliet een koud of bitter woord te spreken... Zij hebben de heiligste waarheden van de Schrift als verouderd, als eenzijdige stelsels, als nietsbeduidende verzinsels, als beuzelpraat verworpen en bespot. Ten laatste herinnerde ik één hunner zachtelijk, dat hij het geluk niet had genoten een grondig onderwijs in de Schrift te ontvangen, en dat hij toch niet zo onbedacht zou verwerpen, wat tot zijn zaligheid mocht nodig zijn. Toen stond een ander op en wierp mij om deze onbeschaamdheid een lage en verachtelijke scheldnaam toe. Ik stond op en ging heen²².

De Liefde verzoekt Cnoop Koopmans dan om te zorgen dat er een lid van de Commissie naar Zutphen zal komen, voordat de kerkeraad tot een beslissing zal komen. Maar tot zulk een pastoraal bezoek is het nimmer gekomen. Uiteraard heeft De Liefde in deze tijd al overwogen of het niet beter zou zijn om afstand te doen van zijn bediening. Maar, zo besluit hij zijn brief:

Ik bedank niet, Hoogeerw- Heer. Ik *mag* niet bedanken. UHE noemt mijn betrekking tot de Gemeente een 'contract'. Zij is mij iets meer. Zij is mij een heilig en kostelijk ambt des Heren. Hij heeft mij hier beroepen door de mensen. Hij moet mij ook weder door de mensen los maken. Ware ik louter een zendeling of Apostel, ik zou Galilea verlaten, zo ik er geen tekenen kon doen vanwege hun ongeloof. Thans ben ik een gevestigd arbeider in de wijngaard. Zo ik die verlaten zal, moeten de landlieden mij uitwerpen... Waarom zal *ik* bedanken? De Heer roept mij immers nog niet naar elders?

Toch acht De Liefde het niet onmogelijk dat de gemeente hem zal ontslaan. Indirect doet hij daarom een beroep op Cnoop Koopmans om te bevorderen dat zijn salaris in ieder geval tot eind juni 1844 gegarandeerd zal worden²³.

Na enige correspondentie met de Commissie ter Uitdeling wordt dan op 10 december een ledenvergadering gehouden, waar de kerkeraad opening van zaken geeft. Naast de reeds bekende argumenten wordt aangevoerd, dat de ouders hun kinderen nog wel naar de catechisatie sturen, maar aarzelend, en vooral als de tijd van het leerstellig onderwijs nadert, er 'gemoedelijke' bezwaren zijn. Dit laatste wordt mede toegelicht in de vermelding dat in één kerkelijk-gemengd gezin, waarvan de kinderen doopsgezind hadden zullen worden, de zoon nu toch bij de hervormden belijdenis zal doen, en de rest zal volgen. De vader had dit trouwens reeds

22 In: *Antwoord aan Muller*, 4.

23 *Ibidem*.

aan De Liefde meegedeeld²⁴. Uit latere correspondentie met Muller blijkt, dat het ging om het gezin Ketjen-Evekink, de man uit een familie van houthandelaars, een van de rijkste inwoners van de stad, de vrouw uit het geslacht Evekink, dat vijf jaar tevoren voor het beroep van De Liefde bijna de helft van het toen gevormde fonds voor het predikantstractement had bijgedragen.

De uitkomst van deze broedervergadering komt twee dagen later op 12 december 1843, in een vergadering van de kerkeraad aan de orde, waar dus ook De Liefde bij aanwezig is.

De president deelt aan Ds. de Liefde mede, dat de broederschap haar wens te kennen heeft gegeven, dat deze Gemeente mocht ontbonden worden van de beroeping welke Zijn W. Eerw. heeft uitgebracht; de inwendige band tussen deze Leraar en zijn gemeente is reeds lange tijd verbroken, men wenst daarom ook de uitwendige op te lossen.

De vraag aan De Liefde is op welke voorwaarden hij in zodanig contract van ontbinding wil treden. De Liefde verklaart wel te willen, maar dan met handhaving van zijn tractement van f 1000, totdat hij een andere werkkring zal hebben. Tenslotte, zo stelt De Liefde, is de vraag van de gemeente uitgegaan. Op 23 december wordt een nieuwe broedervertoefing gehouden. De kerkeraad stelt de reactie van De Liefde aan de orde, maar acht diens voorstel onaanvaardbaar, welke mening door de aanwezigen (13 van de 24 mannelijke leden van de gemeente) wordt gedeeld. Broeder G. de Clercq Sr. stelt voor om voorlopig maar geen dienst te houden 'in de hoop dat De Liefde daardoor tot meerder nadenken zou kunnen worden gebracht'. De kerkeraad ontvangt machtiging hiertoe, maar uit in een onmiddellijk daaraan aansluitende eigen vergadering, toch de hoop dat de uitvoering hiervan verhoed mag worden.

Ondertussen zit prof. Muller ook niet stil in het zoeken naar oplossingen voor 'zijn' Zutphen. In een brief van 5 februari 1844 meldt hij Evekink, dat ds. Van Pesch, die enige jaren eerder, op 35-jarige leeftijd, om gezondheidsredenen zijn werk in Rotterdam had moeten neerleggen en sindsdien in Uithuizen hulpprediker was, bereid is om als tweede predikant naar Zutphen te komen voor de halve preekdienst. En in geval De Liefde niet bereid zou zijn om de helft van de ochtenddiensten aan Van Pesch over te laten, dan zou Van Pesch op die zondagen ook wel avonddiensten willen verzorgen. Hij zal zijn invaliditeitspensioen van Rotterdam behouden, maar Zutphen zal wel voor huisvesting moeten zorgen. Verder prijst Muller in deze brief de kerkeraad, dat die alle harde maatregelen tegen De Liefde toch uit het hoofd heeft gezet.

Evekind antwoordt op 13 februari 1844, waarbij hij Muller dank zegt voor het idee over Van Pesch. De kerkeraad heeft toch nog maar niets aan De Liefde meege-

24 Zie: *Volksmagazijn* (1857) 228.

deeld. Verder meldt hij, dat de kerkeraad van buitenaf heeft gehoord, dat De Liefde een eigen afgescheiden apostolische gemeente zou willen oprichten. Men zou zelfs al optie nemen op een pakhuis in dezelfde straat als de doopsgezinde kerk staat, een oude rooms-katholieke kerk. Muller antwoordt per omgaande (16 februari 1844). Hij is ingenomen met de brief van 13 februari, maar acht het wel nodig om De Liefde te informeren. Want tenslotte moet Van Pesch weten, wat De Liefde wil, en waar hij met hem aan toe zal zijn. Bovendien kennen de twee collega's elkaar goed. 'Zij zijn zelfs bijzonder gemeenzaam te zamen geweest'. Overigens zet Muller wel vraagtekens bij het plan van de apostolisch-christelijke gemeente. Hij verwacht niet dat die door de regering erkend zal worden, tenzij zij zich als nieuwe doopsgezinde gemeente zou constitueren. Maar de afgescheidenen zullen de bejaardendoop als enige doopsvorm toch niet accepteren. Muller dringt er wel op aan De Liefde toch als mens vast te houden. 'Wie weet of de roes niet verdampt, vooral als het plan van Van Pesch eens gelukkig doorgaat'.

Verder bericht Muller dat hij aan De Liefde heeft geschreven dat hij zijn extra-toelage, de suppletie boven het gewone salaris van de gemeente, uit bijzondere bronnen in Amsterdam, voor het laatst krijgt. 'Daarop heb ik een brief ontvangen, zo boos, zo bitter, zo sarrend en vijandig, dat hij toont nog dezelfde te zijn die hij was als een kwade jongen' (En Muller had hem als kind meegemaakt, omdat De Liefde opgegroeid was in de kosterij van Amsterdam, waar ook het seminarie is gevestigd). De brief waar Muller op zinspeelt, is verloren gegaan. De blijkbaar onvriendelijke toon zal niet slechts een gevolg zijn geweest van de mededeling van vermindering van inkomsten, maar ook voortgekomen zijn uit gevoelens van teleurstelling bij De Liefde, die zich ook al hadden geuit na de correspondentie met Cnoop Koopmans, in het voorafgaande najaar. De Liefde moet zich door de leiding van de doopsgezinde broederschap danig in de steek gelaten gevoeld hebben. En hij was nu eenmaal zelf ook een complexe persoonlijkheid die ook later conflicten niet vermijden zal. Zijn felle uitval en aanval op het kerkbegrip van de leidende figuren in de vergadering van de 'Christelijke Vrienden', als Beets en Chantepie de la Saussaye, in 1854 deed deze groepering uiteenvallen en de beweging van het Reveil op haar grondvesten trillen²⁵.

Naar aanleiding van de brief van Muller van 16 februari 1844 komt de kerkeraad op 21 februari met De Liefde bijeen. Het wordt een stormachtige, zeer geëmotioneerde vergadering, zoals blijkt uit de brief die de kerkeraad twee dagen later aan Muller schrijft. De Liefde legt in die vergadering het secretariaat van de kerkeraad neer. Aan de orde is het plan om tijdelijk een tweede predikant te beroepen en dan De Liefde op halve dienst te stellen. De Liefde verklaart niet tegen te zullen werken,

25 M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantsche Reveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam, 1970) 476-480.

maar wenst de zaak eerst wel zwart op wit gesteld te krijgen. De naam van Van Pesch wordt toch nog niet genoemd, omdat – zo wordt Muller ter verklaring bericht – dat toch niet tactisch geacht wordt en om zo te voorkomen dat De Liefde Van Pesch nog van te voren zou gaan beïnvloeden. De kerkeraad schrijft dat hij Van Pesch veel goodwill kan aanbieden. ‘De gemeente reikhalst naar een voorganger, die bij de verkondiging van het Evangelie geloof met liefde zal weten te paren, en de wederliefde zal dan, na al het ondervondene, zeker niet wegblijven, maar mogelijk des te overvloediger zich openbaren’.

Muller treedt weer in verbinding met Van Pesch en krijgt van hem een brief, gedateerd 14 maart 1844, die Muller naar Zutphen doorzendt, waarin staat dat Van Pesch bereid is naar Zutphen te komen. Hij ziet wel bezwaren, vooral in de relatie met De Liefde. Maar hij vreest niet, dat hij omver gepraat zal worden ‘omdat er in mijn gemoed een volslagen omkering zou moeten plaats hebben, eer ik een vriend zou kunnen worden van een dergelijk stelsel van onverdraagzaamheid en liefdeloosheid, als door De Liefde gehuldigd wordt’. Hij heeft verder toch wel zekere bezwaren tegen een benoeming per jaar, en wenst ook dat Rotterdam, zijn vorige gemeente, geldelijke garanties geeft ten aanzien van de emeritaatsuitkering.

Muller geeft op 22 maart 1844 de reactie van Van Pesch door aan de kerkeraad. Hij herhaalt zijn advies over een tijdelijk verband: het is een waagstuk hoe het zal gaan. Hij laat de zaak nu over aan rechtstreekse contacten tussen de kerkeraad en Van Pesch. Een ledenvertoeving op 29 maart machtigt de kerkeraad tot het beroepen van Van Pesch, per 1 mei, voor een toelage van f 350, boven zijn pensioen. Op 6 april antwoordt Van Pesch het beroep aan te nemen. De intrede in Zutphen wordt op 2 juni bepaald. Op 11 april stelt de kerkeraad vast dat het nu het aangewezen moment is om voor de komst van Van Pesch nog enkele herstelwerkzaamheden aan de kerk te doen uitvoeren en dat daarom gedurende de maand mei geen kerkdiensten gehouden zullen worden. Weer een paar diensten minder met De Liefde! De intrede van Van Pesch vindt op de overeengekomen datum plaats en de rust lijkt voorlopig weergekeerd. Beide predikanten doen om beurten dienst. Maar dan krijgt De Liefde in augustus last van een keelaandoening en moet na de dienst van 4 augustus ziekteverlof aanvragen²⁶.

Over de verdere gang van zaken in de gemeente gedurende 1844 bevat het archief nauwelijks gegevens. De eerste aantekening in het Notulenboek, na 1 april, is een verslag van de vergadering van 29 december 1844, waarbij het preekrooster voor 1845 wordt opgesteld. De Liefde krijgt een brief, dat hij in verband met zijn ziekte nog niet op het preekrooster wordt geplaatst en Van Pesch verklaart zich bereid om de volle dienst waar te nemen, dus ook de beurten van De Liefde. Waar

26 De datum bij G.A. Wumkes, *Opkomst en Vestiging van het Baptisme in Nederland* (Sneek, 1912) 287.

het archief ook over zwijgt is, dat De Liefde in 1844 veel van zijn tijd en energie heeft gegeven aan publiciteitsactiviteiten. In dat jaar komen namelijk twee boeken uit van zijn hand, beide bij de Fa. Van Someren in Zutphen. In de zomer verschijnt *Gevaar! Gevaar! En geen vrede! Een woord tot de slapenden en in slaap gewiegeden*. Ruim 100 jaar later zal de doopsgezinde theoloog Frits Kuiper het werk 'het stellig belangrijkste strijdgeschrift onder de Doopsgezinden van de 19e eeuw' noemen²⁷. En het *Biografisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden* zegt er van, 'dat het geen vriendelijke terechtwijzing was, maar een doorlopende, snijdende aanklacht, te verklaren dat De Liefde na een vierjarige strijd met zijn gemeente zich gedrongen gevoelde een consciëntiekreet te slaken'²⁸. De Holl²⁹, Coolsma³⁰ en Kuiper³¹ geven een samenvatting van de inhoud en ook Van der Meulen³² komt er uitvoerig op terug.

Toch is *Gevaar! gevaar! en geen vrede!* niet alleen een van zich afschrijven van eigen frustraties. De laatste 15 pagina's zijn één bewogen oproep, een hartekreet tot de gehele doopsgezinde broederschap om de gemeenten tot bekering, tot nieuw leven uit het Evangelie te brengen. 'Mocht de Heer er velen verwekken die reeds innerlijk gevoeld hebben, dat de kanker en de tering aan het leven van ons genootschap knagen, omdat er niet trouw noch eerlijk gedaan wordt met Gods eeuwig en onschendbaar Woord' [...] 'Hooft gij het niet? verstaat gij het niet? Het is de Heer, die tot u spreekt'³³. De Liefde vergelijkt zichzelf tegenover de doopsgezinden met Jeremia, de profeet tegenover het Joodse volk, aan wiens woorden hij ook de titel van zijn geschrift ontleend heeft; Jer. 6:14; 7:11. 'Dat er zich stemmen voor of tegen mijn woord verheffen – deze strijd is in elk geval verkieslijker boven de dodelijke stilte, die tot heden geheerst heeft'³⁴.

Maar het is stil gebleven in de doopsgezinde wereld. De Liefde is daar verder, in letterlijke zin, doodgezwegen. Maar daarbuiten heeft hij wel de nodige aandacht gekregen. Uit o.a. de correspondentie van Wormser, een van de leidende figuren van het Amsterdamse Reveil, aan Groen van Prinsterer, staatsman uit gereformeerd – anti-revolutionaire kring, is de reactie van Groen bekend: 'Het werkje van ds. de Liefde heb ik met blijdschap gelezen. Voorzeker, dat is geloofstaal, en het meeste is niet bij uitsluiting op de Doopsgezinden toepasselijk'³⁵.

27 F. Kuiper, *Twee dienaars van een Heer: Samuel Muller en Jan de Liefde* (Amsterdam, 1961) 55.

28 *BWPG* V, 4.

29 F.J. de Holl, 'Jan de Liefde (1814-1869), zijne denkbeelden over de gemeente en zijn vroomheid', *DB* 41 (1901) 150-160.

30 Coolsma, *De Liefde*, 48-51.

31 Kuiper, *Tweediensers*, 49-55.

32 P. v.d. Meulen, *De wording der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* (Wormerveer, 1947) 98-104.

33 De Liefde, *Gevaar!*, 106.

34 *Ibidem*, 108-109.

35 Geciteerd bij Coolsma, *De Liefde*, 51.

In de omgeving van De Liefde in Zutphen lijkt het medeleven van buiten de eigen kring ook vaster vorm aan te gaan nemen. De kerkeraad had er in zijn brief aan Muller van 13 februari 1844 al op gezinspeeld. Maar nu, na de komst van Van Pesch, raakt ook hier de zaak in een stroomversnelling. De Liefde zal nu slechts eenmaal in de twee weken te beluisteren zijn, en het valt toch te verwachten, dat zijn band met de doopsgezinde gemeente vroeg of laat verbroken zal worden.

Nadat het plan om een eigen lokaal voor hem in te richten, nota bene in de Apenstert, pal tegenover de doopsgezinde kerk, op niets is uitgelopen, gaan vrienden aan de slag en bouwen in een tuin bij enige huizen in de Polsbroek, een 'buitenwijk', een kerkgebouw. Een koopacte, gepasseerd op 2 mei 1845 bij notaris M.J. van Löben Sels, vermeldt dat Klaas van Keulen, smid, en het echtpaar Ketman van het echtpaar Chr. Swarthoff Kok, drogist, kopen 'der verkoperen eigendomsmelijke tuin (de opstal met daarin staande kerk geen eigendom der verkoperen, doch door kopers voor eigen rekening gebouwd zijnde) en twee huizen, gelegen in de Polsbroek alhier, op de hoek van de Rozen of Duistere steeg', voor de prijs van f4000³⁶.

Men mag aannemen dat zowel Swarthoff Kok, die de bouw van een kerk op zijn terrein kennelijk gedoogd had, als de beide kopers tot de aanhang van De Liefde hebben behoord, maar blijkens het ledenboek waren ze niet doopsgezind. En een vierde naam vinden wij in een hypothecaire acte voor een bedrag van f 6000, diezelfde dag bij notaris Van Löben Sels gepasseerd, welk bedrag door dezelfde kopers/kerkbouwers als hypotheek geleend wordt van Jacob Benjamin de Pinto. Deze was een Israëliet, in Leiden tot het christelijk geloof gekomen en in 1841 in de hervormde gemeente te Den Haag gedoopt³⁷. Hij is later zo bevriend geworden met De Liefde dat hij bij het gezin is komen inwonen, waar zij samen de Schriften en theologische boeken zijn gaan bestuderen.

Van de bouwperiode kan alleen gesteld worden, dat de eerste plannen gedateerd moeten hebben na januari 1844³⁸ en dat het gebouw dus op 2 mei 1845, bij de verkoop van de grond, gereed moet zijn geweest. Maar wanneer De Liefde in augustus 1844 met ziekteverlof gaat, zal de bouw nog niet voltooid zijn geweest, want anders zou de kerkeraad wel alarm hebben geslagen dat De Liefde tegendiensten naast die van Van Pesch belegde. De Liefde geeft later aan, dat hij op 26 oktober 1845 er voor het eerst gepreekt heeft, na zijn afzetting. Maar dat kan ook betekenen, dat hij er toen feitelijk voor de eerste keer dienst heeft gedaan³⁹.

In 1844 zal De Liefde ook de eventuele oprichting van een eigen gemeente verder

36 Not. Arch. M.J. van Löben Sels, acte 2795.

37 J. van Dam, *Geschiedenis van het baptisme in Nederland* (Arnhem, 1970) 33.

38 Zie de brief aan Muller van 13 februari 1844.

39 *Antwoord aan Muller*, 11.

doordacht hebben. Daarvoor ontwerpt hij een *Belijdenis des geloofs der Apostolisch-Christelijk-Afgescheiden Gemeente*, die hij in 1845, als de vorming van een eigen gemeente een feit is geworden, bij Ter Gunne in Deventer laat verschijnen, met de toevoeging 'bij Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden bekend onder den naam Apostolisch-Christelijk-Afgescheiden Gemeente'. Titel en naam geven reeds enkele aanwijzingen over de plaats van deze gemeente in kerkelijk Nederland van dat jaar. Het woord gereformeerd wordt vermeden. Maar aan de andere kant staat De Liefde ook geen gewone christelijk-afgescheiden gemeente voor ogen. Het gaat hem om een gemeente, zonder de binding aan de gereformeerde belijdenissen en de kerkorde van 1618/1619. Ook geen binding aan de staat begeert hij, al maakt hij wel zijn gemeente bekend bij de koning. De Liefde respecteert de overheid, maar kent haar geen enkele bevoegdheid toe ten aanzien van leer of inrichting van zijn kerkgemeente. Dat alles klinkt doopsgezind, maar formeel is zij, noch de gemeente zelf, zo aan te duiden. 'Wij hebben de instelling van de Doop opzettelijk uit onze belijdenis achterwege gelaten, omdat wij haar niet tot de fundamenten des heils kunnen rekenen'⁴⁰.

De jaren 1843 en 1844 leveren voor De Liefde ook een verbreding van zijn horizon, theologisch en in het persoonlijke vlak, op. In de eerste plaats gaat hij zich, samen met De Pinto, verdiepen in de profetieën van het Oude Testament. Daarnaast hebben zij een boek van A. Keith gelezen, *De stipte en letterlijke vervulling der Bijbelse profetieën*, en geschriften van J. N. Darby, wiens optreden tenslotte de 'Vergaderingen der gelovigen' heeft voortgebracht. De laatste had De Liefde opmerksaam gemaakt op de vraag van de spoedige wederkomst van Christus en het Duizendjarig Rijk. Toch zal een persoonlijke ontmoeting met Darby in 1854 hem teleurstellen, omdat deze zich over wat voor De Liefde toch een knelpunt was, de kerk, niet uitlaat⁴¹.

Ook krijgen De Liefde en De Pinto in deze tijd contact met ds. Johannes Elias Feisser, die in zijn theologische en persoonlijke ontwikkeling een weg was gegaan, waarin De Liefde zich in sommige opzichten terug kon vinden. Van oorsprong een gewaardeerd theoloog en prediker van algemene suprarationalistische signatuur, was hij in 1841 door de lectuur van een uit Engeland stammend tractaat van John Newman tot bekering gekomen. Nadere bestudering van de bijbelse gegevens had Feisser tot de afwijzing van de kinderdoop gebracht en daarmee samenhangend tot een andere kijk op de gemeente dan de traditionele volkskerkelijke visie. Zijn weigering om de doop te bedienen aan kinderen in zijn gemeente had geleid tot ontzetting uit zijn ambt van hervormd predikant in Gasselternijerveen, per 1 janua-

⁴⁰ J. de Liefde, *Belijdenis des geloofs der Apostolisch-Christelijk-Afgescheiden Gemeente te Zutphen* (Deventer, 1845) 8.

⁴¹ *Volksmagazijn* (1854) 354.

ri 1844. Contact met doopsgezinden heeft Feisser in deze jaren van innerlijke strijd niet gehad. Maar door de verschijning van *Gevaar! gevaar! en geen vrede!* van De Liefde ontstaat er een contact. Feisser reist naar Zutphen en vindt in De Liefde een geestverwant. Vanaf juli 1844 komt er bovendien een correspondentie tot stand⁴², waarvan helaas slechts een deel nog voorhanden is gebleven.

In het najaar komt een delegatie van twee broeders van de baptisten-gemeente Hamburg, o.a. Julius Köbner, Feisser in Gasselternijeven bezoeken en dan verwijst Feisser naar zijn ontmoetingen met De Liefde. In de tweede week van januari 1845 komt Feisser, vergezeld door Roelof Reiling, een boer uit Gasselternijeven, die hem trouw was gebleven, naar Zutphen en brengt daar de groeten van Köbner over. In een brief, na afloop van dit bezoek, d.d. 2 februari 1845, komt De Liefde nog tegenover Feisser terug op een van de gespreksonderwerpen, het vormen van een gemeente. En op dezelfde dag gaat er ook een brief van De Liefde naar Köbner, waarin hij te kennen geeft, zich eigenlijk te willen laten dopen. Hij is weliswaar op zijn twintigste jaar besprengd, maar beschouwt zich eigenlijk als niet gedoopt, omdat noch hijzelf, noch degene die hem toen besprengd heeft, een gelovige was. Bij De Pinto ligt het volgens De Liefde anders: die is weliswaar slechts besprengd, maar op zijn geloof en door een gelovige predikant. Daar was het alleen een fout in de vorm en De Pinto kan zich toch niet meer als een volkomen onbekeerde of nieuw bekeerde opnieuw laten dopen. De Liefde hoopt op een bezoek van Köbner om alles te bespreken. Maar hij hoeft niet te komen om te dopen: dat zou op een soort apostolische successie wijzen. Laat een ongedoopte maar de eerste doop bedienen; dat is dan een bewijs dat de Nederlandse gemeente het rooms-katholieke inzicht over de opvolging niet deelt.

De vraag van het al dan niet dopen, en door wie, blijft de verdere correspondentie bepalen. De mening van De Liefde is in feite nog niet afgerond. 'Als Köbner hier komt, zal ik mij laten dopen, zo de Heer wil, hetzij door Köbner zelf, hetzij door een ander' schrijft hij op 16 maart aan Feisser. Maar dan blijkt er ook nog een ander punt mee te spelen: 'Als er nu een gemeente komt, hoe moeten wij dan staan tegenover mensen als Scholte, Capadose, da Costa, die zich niet laten dopen? Zijn dat dan nog broeders? Of dwalende broeders? Zodra er een gemeente is, zijn er 2 kringen: wereld en gemeente, gescheiden door een middelmuur, en dat is de doop'.

In wezen speelt achter deze vragen de visie op de gemeente mee; Köbner en de zijnen gaan ervan uit, dat de doop slechts door en vanuit een bestaande gemeente bediend mag worden, in dit geval dus Hamburg⁴³. Maar dat doet De Liefde in een brief aan Feisser, 13/14 april 1845, opmerken: 'Ik word toch geen lid in Hamburg.

⁴² Overzicht van deze correspondentie in Wumkes, *Baptisme*, 274-360.

⁴³ Köbner in een niet bewaarde brief aan De Liefde.

In ons geval is het een zendingssituatie, het gaat om een spontaan ontstane nieuwe gemeente, een Godshuis.' 'Wat De Liefde voor ogen staat, is een Unordnung', schrijft Köbner 11 april 1845 aan Feisser, maar kennelijk ook rechtstreeks aan De Liefde. Want deze geeft in een brief aan Feisser, 13/14 april, Köbner eigenlijk gelijk. Het alternatief, ook door De Liefde als 'zelfsdoping' aangeduid, heeft ook bezwaren: daardoor kun je wel tien elkaar bestrijdende gemeenten op dezelfde plaats krijgen. 'Ik ben over deze ganse questie nog niet tot zekerheid.'

Inmiddels is Feisser wel tot zekerheid gekomen. Feisser brengt een bezoek aan Hamburg en schrijft vandaaruit aan De Liefde dat Köbner hem en enkele anderen in Gasselternijeven zal dopen en dat zij dan samen naar Zutphen zullen komen. Inderdaad worden, waarschijnlijk op zondag 15 mei⁴⁴, zeven gelovigen in een vaart achter de boerderij van Roelof Reiling in de Nijeveense Mond gedoopt en wordt meteen een gemeente van gedoopte christenen gevormd.

Op 17 mei komen Köbner en Feisser naar Zutphen, waar enige diensten worden gehouden en Feisser en De Pinto preken. De Liefde houdt nog in letterlijke zin zijn mond. 'Zoals mijn stem nu is, is zij te krachtig om niet – en te schor om wel te preken', had hij een maand eerder nog aan Feisser geschreven. Feisser dringt er nogmaals op aan, dat de aanwezigen zich door Köbner zullen laten dopen. Maar noch De Liefde noch De Pinto tonen bereidheid om aan de oproep gehoor te geven. Diep teleurgesteld verlaten Köbner en Feisser Zutphen en reizen door naar Amsterdam, waar zij in een kleine kring wel resultaat boeken. Vier personen laten zich dopen⁴⁵. Heet van de naald schrijft Feisser dan 22 mei een brief aan De Pinto en De Liefde, waarin hij zijn diepe teleurstelling over de gang van zaken uit. 'De zachtmoedigheid is door Uw gehouden gedrag op een zeer harde proef gesteld, lieve Broeder', antwoordt De Liefde op 25 mei 1845. Feissers nadruk op de doop was 'gebodsdrijving' en dat hij Köbner als apostel had aangeduid, maakt hem in de ogen van De Liefde tot de apostel van een secte.

Dan scheiden zich de wegen van De Liefde en Feisser en het baptisme. Wel zal De Liefde zich later in 1849 toch nog door onderdompeling in de baptisten-gemeente in Amsterdam laten dopen⁴⁶, maar die band is kortstondig. In 1854 komt hij zelfs geheel terug op zijn afwijzing van de traditie van de kinderdoop⁴⁷. In zijn brief aan Feisser van 13/14 april 1845 had De Liefde al medegedeeld, dat hem een aanbod was gedaan om voor zijn keel genezing te zoeken in een Wasser-heilanstalt in Geltschberg voorbij Dresden en dat de aanbieder daarvan ook de kos-

⁴⁴ Van Dam, *Baptisme*, 28.

⁴⁵ *Ibidem*, 28.

⁴⁶ Holl, *DB* 41 (1901) 188; Wumkes, *Baptisme*, 79.

⁴⁷ In *Volksmagazijn* (1854) 331. Afzonderlijk uitgegeven als: *Een blik op den Christelijken waterdoopt, bij het licht van Schrift en Historie* (Amsterdam, 1871).

ten voor zijn rekening zou nemen. Waarschijnlijk was dit de Amsterdamse doopsgezinde broeder P. N. Jut van Breukelerwaard, die zelf in zo'n Heilanstalt baat had gevonden, en na zijn terugkeer in Laag-Soeren een inrichting voor natuurgeneeswijze, Bethesda, had gesticht⁴⁸.

In een brief van 15 mei doet De Liefde mededeling aan de kerkeraad van zijn aanstaand vertrek en kondigt hij zijn terugkeer omstreeks begin september aan. De Pinto blijft met een kleine groep na het vertrek van De Liefde aan huis bijeenkomen en uiteraard wordt de discussie over de doop voortgezet. In een brief van 23 juni 1845 aan Feisser stelt De Pinto nog dat, als De Liefde niet zo onbesuisd zou zijn uitgevaren, het er wel van zou zijn gekomen dat er een middenweg was gevonden, nl. door de doophandeling te laten verrichten door Feisser, om geen andere reden dan 'om de broederlijke tussen ons bestaande betrekking nauwer aan te halen'.

Maar nog op de avond van dezelfde 23e juni komt het tot een doorbraak. Na een bijbelstudie, waarin Ps. 51 en Rom. 6 en 7 overpeinsd worden, komen de aanwezigen tot een onderlinge schuldbelijdenis. En als de morgen daagt, gaat een kleine stoet 'als ter dode verwezen misdadigers' door de Hospitaalpoort de stad uit om daar in de Berkel de doop door onderdompeling te ondergaan⁴⁹. Feisser reageert met een gelukwens als hij het bericht ontvangt. Maar hij stelt wel de vraag waarom De Pinto niet naar Gasselternijveen is gereisd voor de doop, waarop deze laatste antwoordt met een beroep op de urgentie (brief van 4/12 juli 1845). Ondertussen is het De Pinto wel een zorg geworden, welke houding hij straks, met zijn gemeente, moet aannemen tegenover De Liefde, als die weer uit Bohemen teruggekeerd zal zijn. Wanneer dit laatste, op 5 september het geval is, gaat De Pinto hem de volgende dag terstond de wacht aanzeggen. 'Heden ben ik genoodzaakt geweest luidens Gods heilig onverzettelijk woord elke gemeenschap met hem af te breken'. En als De Liefde zelfs de onbeschaamdheid heeft zich te willen dringen aan de tafel des Heren, breekt De Pinto ten enenmale met hem. 'Wee ons, indien wij hoerekindeken aan die dis toelaten', schrijft hij 6 september aan Feisser.

De Liefde had, meteen toen hij op 31 augustus weer voet op vaderlandse bodem had gezet, aan de kerkeraad zijn terugkomst gemeld en de wens geuit om op 7 september weer voor de gemeente op te treden. De kerkeraad bespreekt die brief op 3 september en stelt vast dat het preekrooster voor september al is vastgesteld, maar dat op 5 oktober de eerste beurt voor De Liefde wordt geregeld en daarna om de twee weken afwisselend met Van Pesch. In deze maand september nodigt een van de diakenen (het zal wel D. Evekink zijn geweest) hem bij zich en legt hem dan officieel de vraag voor, hoeveel hij van zijn jaarwedde zou willen laten vallen

48 Cuperus, *DB* (1881) 59.

49 Wumkes, *Baptisme*, 63.

en dan in vrede heen te trekken. De Liefde antwoordt dan dat hij het beneden zich acht op deze wijze met de gemeente een accoord aan te gaan. Maar dan komt op een morgen het dienstmeisje van de familie met beschreide ogen van de markt thuis. Zij vertelt dat andere dienstmeisjes haar gezegd hadden: 'Jouw mijnheer is een broodpredikant: hij blijft zijn gemeente maar aldoor dwingen hem zijn tractement te betalen, ofschoon hij er niets voor doet'⁵⁰.

Dan hakt De Liefde de knoop door. In de kerkeraadsvergadering van 15 oktober berichten de broeders De Haas en Hoetink, dat ds. De Liefde hen gezegd heeft, 'dat Z. Eerw. zich als leraar onzer Gemeente ontslagen zou achten, wanneer de kerkeraad namens de Broederschap hem zijn ontslag als leraar mocht inzenden'. De kerkeraad besluit na deze mededeling raad te gaan vragen over een financiële afvoeregeling, bijvoorbeeld f500 gedurende maximaal vier jaar. Muller zegt toe, in Amsterdam bronnen aan te boren. Na ontvangst van de betreffende brief wordt er op 26 oktober een vergadering van de broeders-ledematen gehouden, waar buiten de kerkeraad overigens slechts vijf broeders voor opkomen. Men grijpt terug op de besluiten van 10 en 12 december 1843 en het voorstel wordt goedgekeurd. Diezelfde dag gaat de ontslagbrief naar De Liefde toe. Helaas is deze brief zelf verloren gegaan, wat nog in 1854 tot een dispuut met Muller leidt, of hij nu al dan niet ontslagen is, weggezonden, of dat hij zichzelf losgemaakt heeft⁵¹.

In een afscheidsbrief aan de kerkeraad van 28 oktober drukt De Liefde zijn gevoelens uit bij dit vertrek. En dan is er een einde gekomen aan een bewogen periode van de doopsgezinde gemeente Zutphen en begint een nieuwe levensfase van Jan de Liefde. De dag waarop De Liefde zijn ontslagbrief van de doopsgezinde gemeente krijgt, 26 oktober 1845, is tevens de eerste dag geweest, waarop hij in het voor hem gebouwde lokaal is voorgedaan. Hij vermeldt dat later zelf⁵². Deze datum zou dus ook het begin hebben kunnen zijn van zijn nieuwe apostolisch-christelijk-afgescheiden gemeente. Maar het is zeer de vraag of die ook daadwerkelijk gevormd is, of dat het gebleven is bij een vrije kring rondom De Liefde, een soort evangelisatiepost. Toch is in de volksmond de naam afgescheiden gemeente voor deze kring blijven voortbestaan, of liever: heeft het gebouw die naam gekregen. En wanneer in 1862 een groep hervormden op zoek gaat naar een ruimte voor evangelisatiewerk, valt ook de naam van de afgescheiden kerk in de Polsbroek⁵³. Dat heeft latere historici er toe gebracht om te veronderstellen, dat reeds voor 1850 er in Zutphen een christelijk-afgescheiden gemeente met eigen kerkgebouw zou hebben bestaan. Maar dat is dus niet juist, omdat er pas in dat laatste jaar zo'n

50 *Antwoord aan Muller*, 8-11; *Volksmagazijn* (1854) 219.

51 *Antwoord aan Muller*, 3.

52 *Ibidem*, 11.

53 Archief Ned. Herv. kerkeraad Zutphen; Bijlagen Breede Kerkeraad, d.d. 11 oct. 1861.

gemeente is gesticht, die duidelijk op het bewandelen van een kerkelijke en kerkor-delijke weg was gesteld⁵⁴.

De kring rondom De Liefde is geen lang leven beschoren geweest. De financiële basis was ook te smal om hem een broodwinning te kunnen verschaffen. Bovendien krijgt men in de kringen van het Reveil, ook landelijk, belangstelling voor hem. Zijn naam valt als mogelijke directeur van een opleidingsinstituut voor christelijke onderwijzers, in Nijmegen, De Klokkenberg. Daartoe wordt hem dan de gelegenheid geboden voor een verblijf aan een seminarie voor christelijke onderwijzers in Moers, in Duitsland. Groen en enkele anderen van de 'Christelijke Vrienden' nemen de kosten voor deze opleidingscursus voor hun rekening en zo vertrekt de familie De Liefde in de zomer van 1846 uit Zutphen. De juiste datum is niet bekend, dus ook niet die van de slotdienst in het preeklokaal. Wumkes stelt die in juli 1846⁵⁵. Maar uit een acte in het notarieel archief van mr. Van Löben Sels blijkt dat reeds op 28 april 1846 de formele eigenaars van het gebouw dat bij inschrijving te koop aanbieden, waarbij als opleveringsdatum 15 juli 1846 wordt genoemd. Kennelijk was al in april het vertrek van De Liefde definitief geworden en hebben de eigenaars toen dienovereenkomstige maatregelen genomen. Maar er kwamen geen gegadigden. Toen in 1847 de eigenaars in financiële problemen kwamen, werd verkoop tegen elke prijs noodzakelijk. Het gebouw kwam in handen van een agrariër, die er een stalling voor zijn vee van maakte. Pas in 1862 besloot de hervormde gemeente tot aankoop en richtte het lokaal opnieuw in tot kerkzaal die onder de naam Bethel tot 1916 heeft dienst gedaan. Na 1950, bij de sanering van de stadswijk de Polsbroek, is dit gebouw dat nog lang onder de naam 'De Klompenkerk' in de herinnering is blijven voortleven, afgebroken⁵⁶.

54 M. van Osnabrugge, *Memorabilia, 125 jaar Geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Zutphen, 1840-1865*, p. 9 vlg.

55 Wumkes, *Baptisme*, 69.

56 L. Laurensen, 'De Klompenkerk', in: G. E. Hartman, e.a., *De Polsbroek, geschiedenis van een Zutphense volkswijk* (Zwolle, 1990).

‘Een stille plaats aan de Brink’

Honderd jaar geleden (in 1892) betrok de doopsgezinde gemeente van Deventer een nieuw kerkgebouw

Inleiding

Wie, omstreeks 1880, de eerste was die in de broedervertoevoingen van de Deventer doopsgezinden het idee opperde een nieuwe kerk te bouwen en niet opnieuw het vervallen schuilkerkje aan de Korte Assenstraat op te knappen, weten we niet. Wel is duidelijk dat op dat tijdstip hij en zijn Deventer geloofsgenoten een ander beeld hadden van hun toekomst, en maatschappelijk een andere positie innamen dan jaren voordien gebruikelijk was.

Ooit waren in Deventer, zoals ook elders, de doopsgezinden hevig vervolgd. In 1535 toen de stad werd meegezogen in de Munsterse ontwikkelingen en in 1571 toen de stad opnieuw onder Spaanse bezetting geraakte, had dit zelfs geleid tot het martelaarschap van een groot aantal van haar doperse bewoners. Met name over de vervolging in 1571 zijn wij geïnformeerd door de drie brieven die Ydse Gaukes, een van de vervolgd, schreef vanuit zijn gevangenverblijf in de enorme Noordenbergtoren.¹ De zware fundamenten van deze kolossale verdedigingstoren en mogelijk ook de vloer van Ydses kerker, zijn enkele jaren geleden weer aan het licht gekomen en gerestaureerd en sindsdien in het ondergrondse deel van een parkeer-garage bereikbaar.

Ook in Deventer waren de dopers gedwongen hun geloofsovertuiging te verheimelijken en voor de gezamenlijke vieringen van deze overtuiging bijeen te komen in vanaf de straat niet als kerkruimten herkenbare vertrekken. Pas in 1578, na de verovering van de stad door prins Willem van Oranje, zou de stedelijke overheid de ‘Mennonisten’ met een zekere mate van tolerantie tegemoet treden. Eerst van toen af verzwakte de vervolging en ontstond op den duur zelfs een situatie van oogluikend gedogen. De recognitiën die de dopers hun stad betaalden – voor wat hoort wat – zal aan dit gedogen niet vreemd zijn geweest.

Maar eerst na de bezetting van de stad van 1672 tot 1674 door de Keulse aartsbis-schop-keurvorst, toen binnen haar wallen voor de duur van twee jaar weer de samenleving van weleer had bestaan, kon de fictie van de gereformeerde kerk als staatskerk zich niet opnieuw doen gelden. Daar kwam bij dat de Deventer doopsgezinden en passant een economisch niet meer te negeren groepering waren geworden.

¹ T.J. van Braght, *Het bloedigh tooneel der doopsgezinde en weereloose Christenen* (Amsterdam, 1685). 2e dr., Dieren, 1984, II, 552-560.

‘Camer en stal’

In 1688 al had de grootste Deventer doopsgezinde gemeente die tot de Groninger Oude Vlamingen behoorde, haar status van huiskamergemeente ook feitelijk achter zich gelaten. Ze had toen, weliswaar nog op naam van een particulier, een ‘camer en stal’ gekocht aan de Korte Assenstraat en deze laten ombouwen tot een bouwwerk dat alle elementen van een schuilkerk in zich verenigde. De ‘camer’ lag verborgen achter de huizen en was alleen door middel van een steeg met de straat verbonden. Uiteraard zonder toren, leek ze van buiten op een schuur maar was inwendig volledig als een kerkje ingericht. In overeenstemming met de denkwereld van de strenge Oude Vlamingen zal deze inrichting van grote soberheid hebben getuigd. Het kerkje moet aan ongeveer 80 mensen plaats hebben geboden.

Toch zou eerst na 1795, de Bataafse Revolutie, in navolging van de centrale regering in Den Haag, ook voor de Deventer doopsgezinden wettelijke gelijkberechtiging brengen. Vier jaar later kwam het in de stad tot een evenredige verdeling van de bestaande kerkgebouwen over de diverse gezindten. De doopsgezinden kregen toen geen ruimte toegewezen omdat zij dit zelf niet wilden en liever op zichzelf bleven. Zelfs van een financiële tegemoetkoming wilden zij niet horen. Het bestaande kerkje is toen wel enigszins aangepast bij de nieuwe omstandigheden. Zo kwam er in 1797 een orgeltje op een galerij en werd de kerkruimte beneden vergroot tot 100 zitplaatsen. In 1803 werd er bovendien een verhoogd preekgestoelte gebouwd.

Honderd jaar later, omstreeks 1880, was de van oorsprong teruggetrokken levende kleine gemeente van handeldrijvende en neringdoende Oude Vlamingen geëvolueerd tot een zelfbewuste groep. De over het algemeen welgestelde doopsgezinden waren er zelfs in geslaagd een stevige vinger te krijgen in de pap van het stedelijk bestuur. Van de vroegere doperse afwijzing van de wereld, die ooit nog versterkt werd door eschatologische profetieën, was in de loop van enkele eeuwen weinig overgebleven; ze had plaats gemaakt voor een grote mate van aanvaarding van wat de wereld te bieden had. Mét de sfeer van rationalisme en verdraagzaamheid was in de 18de eeuw een toleranter geloof in het Deventer ‘vermaenhuis’ binnengedrongen. En wat er nog restte aan ban en mijding, en aan teruggetrokken levenswijze en binnentrouw zou, door groeiend bezit, door een betere opleiding en vooral door ambities, in de loop van de 19de eeuw opzij worden gezet.

De Deventer doopsgezinden uit de tweede helft van de 19de eeuw – in politiek opzicht liberaal – raakten ook door huwelijken verwant aan de notabelen van hun stad. Hun kerkelijke gemeente bestond in 1889 uit 280 ‘zielen’, kinderen meegerekend, en bleek door haar vrijzinnige karakter ook voor leden van andere kerkgenootschappen aantrekkelijk te zijn geworden. De doopsgezinde Deventer burgers bewogen zich actief in stad en regio op alle terreinen van het maatschappelijk leven, al waren hun religieuze overtuiging en afkomst van invloed op hun maatschappelijk functioneren. Met name op de terreinen van gezondheidszorg, maat-

schappelijk werk, onderwijs en volksontwikkeling komen we ze dan tegen².

Dit gestegen zelfbewustzijn zal het zijn geweest dat hen gebracht heeft tot de gedachte aan een nieuwe kerk. Niet onwaarschijnlijk is het dat een voortdurend stijgende maatschappelijke status bij velen onder hen allengs tot een zekere gêne voor de schamele, achterafgelegen 'camer en stal' had geleid. Die sterkere maatschappelijke positie en hun toegenomen aantal, het bezit van 'eene capitale som' van f 40.000, een legaat uit 1855 van Hendrika van Calcar dat sindsdien op rente was gezet, en niet in het minst een enthousiaste predikant en een daadkrachtige voorzitter van de kerkeraad, hebben hen in 1890 tot de beslissende stap gebracht een nieuwe kerk te bouwen, een alternatief dat temeer aantrekkelijk leek omdat ze wisten in het andere geval gedwongen te zijn hun oude kerkje ingrijpend te renoveren.

Het Penninckshuis

De nieuwbouw kwam door een toeval op gang. In 1890 kwam het huis van dr. A.J. Vitringa te koop. Vitringa had zijn rectoraat aan het Deventer gymnasium neergelegd en wilde naar Utrecht vertrekken. Hij stond bekend als een publicist die de Nederlandse samenleving van die tijd hekelde vanuit zijn prachtige maar verwaarloosde 'Penninckshuis' aan de Brink, een oud stadspaleisje van de voormalige patricische familie Penninck. Zijn overgang naar het katholicisme in 1884 had met zich meegebracht dat hij in de stad geïsoleerd was geraakt en wilde vertrekken.

Zijn monumentale woonhuis in de 'Penninckshoek' bestond uit een poortgebouw met een opvallende renaissancegevel uit ca. 1600. Daarachter lagen een cour en het eigenlijke woonhuis met een paar bijgebouwen. De voorzitter van de kerkeraad Pieter Stoffel zal ter plaatse goed hebben gekeken en de mogelijkheden hebben opgemerkt die er voor zijn gemeente lagen: 't is daar eene stille plaats en de kerk ligt er geheel vrij'. Zijn oordeel zal duidelijk zijn ingegeven door het historische doperse verlangen naar een zekere mate van beschutting. Door de gemeente zal zijn zienswijze dan ook eerder als een aanbeveling dan als een bezwaar zijn gevoeld. Onbewust zal naar zo'n huis met poortgebouw, waarachter zij ook in de toekomst een eigen doopsgezinde stijl zouden kunnen bewaren, hun voorkeur zijn uitgegaan. Op 4 juni 1890 werden dan ook voor f 19.000 de beide huizen in de Penninckshoek met de grond, groot 9 are en 60 centiare, gekocht.

In de broedervertoefing hadden, toen het op stemming aankwam, slechts drie leden tegen gestemd; 29 broeders waren voor. Wel was bij de discussie een belangrijk bezwaar naar voren gebracht. De doopsgezinde gemeente zou met de koop van

² Zie B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988).

Afb. 1. Het 'Penninckhuis' aan de Brink te Deventer, voor de verbouw en restauratie tot doopsgezinde kerk in 1891-92.

het gebouw tevens eigenaar worden van een monument, te weten van de voorgevel van het poortgebouw aan de Brink en van het poortje aan de Spijkerboorsteeg. Tijdens de discussie had mr. A. van Delden blijk gegeven te begrijpen waartoe dit zou leiden: 'Van de gemeente zal men eischen dat ze die niet alleen laat staan maar ook keurig in orde brengt en onderhoudt'. Dat voor de bouw van de nieuwe kerk het achterhuis, een historisch zo mogelijk nog belangrijker gebouw, zou moeten wijken is toen nauwelijks opgemerkt. In de notulen werd er tenminste niet over gerept.

Met een zekere voortvarendheid werden de zaken nu aangepakt. Op 25 oktober liet het 'Bestuur der Doopsgezinde Gemeente' in het Bouwkundig Weekblad een prijsvraag voor een nieuw kerkgebouw verschijnen. Belangstellenden konden bij de kosten twee tekeningen opvragen: een met de situatie van het terrein en de andere met de opmeting van de gevel. De jury zou bestaan uit de architecten C. Muysken, de voorzitter van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, F.J. Nieuwenhuis, directeur van gemeentewerken te Utrecht, en J.A. Mulock Houwer, de stadsbouwmeester van Deventer. Vooral de laatste zou de in de bouwpraktijk onervaren kerkeraad bijstaan. Voordien had de kerkeraad een negental kerken bezocht, maar was daarvan niet veel wijzer teruggekomen. Een prijsvraag leek daarom een ideale oplossing.

De prijsvraag gold alleen het kerkgebouw dat op de binnenplaats zou moeten komen. De voorgevel en het poortgebouw waarin een bestuurskamer en kosterswoning waren gepland, en de poort aan de Spijkerboorsteeg (de achteruitgang) moesten 'in den oorspronkelijken bouwstijl' worden gerestaureerd. Hiertoe had de kerkeraad Mulock Houwer in de arm genomen.

De bepalingen voor de prijsvraag van de kerk waren betrekkelijk eenvoudig. Het bouwwerk moest aan een tiental eisen voldoen, met als belangrijkste:

- als toegang tot de kerk zou men de bestaande poort moeten benutten, met aansluitend daarop een nieuw te bouwen portaal met de eigenlijke toegang tot de kerkruimte;
- de kerk zelf moest inwendig eenvoudig worden ingericht, terwijl ook uitwendig vanwege de ingesloten ligging alle versiering overbodig werd geacht;
- 225 zitplaatsen werden gewenst, de helft voor vrouwen, de helft voor mannen. De vrouwen kregen een stoel en voor de mannen wilde men een bank met lesenaar;
- gaanderijen waren ongewenst met uitzondering voor het orgel;
- voor de predikant moest een verhoogde 'spreekplaats of tribune' aanwezig zijn, en terzijde van de spreekplaats mochten zich geen zitplaatsen bevinden;
- er moest een 'centraal verwarmingstoestel' komen met brandstoffenbergruimte, een wachtkamer voor de predikant en een catechisatiekamer.

De totale kosten, met inbegrip van stoelen, banken en verwarmingssysteem, zouden niet meer dan f 30.000 mogen bedragen. Later geformuleerde wensen zouden

dit bedrag maar liefst doen stijgen tot f78.500. De rijke Deventer gemeente kreeg een dure kerk, tenminste wanneer we haar vergelijken met die in Arnhem die in diezelfde tijd voor f20.000 werd gebouwd. De inrichting, die eenvoudig moest zijn, zou desondanks heel anders ogen. Ook het verwarmingssysteem, een nieuw systeem met water onder lage druk – ontwikkeld door de fabrikant Th. A. de Koster te Amsterdam –, kreeg de nadrukkelijke aanbeveling van de rijke kerkeeraadsleden. De kerkeeraadsvoorzitter P. Stoffel had het in zijn eigen huis, net zoals de broeders Bussemaker en Witteveen. Toch zou later nergens zo over worden geklaagd als over die verwarming. In de notulen van de secretaris van de kerkeeraad uit begin 1916 lezen we:

Meermalen worden klachten vernomen over de koude lucht die uitstraalt uit de roosters, speciaal uit die 't dichtst bij den predikstoel, waardoor deze zitplaatsen bijna niet zijn te gebruiken. Deze roosters, oorspronkelijk toch zeker aangelegd met 't doel om daardoor warme lucht in de kerk te verkrijgen hebben juist de tegenovergestelde uitwerking: ze tochten zeer koud op zoodat wel geklaagd wordt zelfs over verstijfde ledematen.

Om te voorkomen dat bij de beoordeling andere factoren dan het ontwerp zouden meetellen, was bepaald dat de naam van de ontwerper nergens op de stukken mocht voorkomen. Ook moesten de memorie van toelichting en de begroting geschreven zijn door een andere hand dan die van de ontwerper. De ontwerpen dienden onder motto te worden ingezonden en te zijn vergezeld van een verzegeld couvert met een geheim correspondentieadres met het gekozen motto. Eerst tijdens de toekenning van de prijs of premie zou een bijgesloten brief met de werkelijke naam van de ontwerper worden geopend. De prijs voor het beste ontwerp bedroeg f300 en de tweede prijs f250. De plannen moesten voor 31 december 1890 binnen zijn en zouden in Deventer en in Amsterdam worden tentoongesteld.

Al op 17 januari 1891 kon de jury haar bevindingen in een rapport vastleggen. Een verheugende aantal van 40 inzendingen was de revue gepasseerd. Op 24 januari werd de uitslag gepubliceerd. Gelet op de gekozen vorm voor het kerkgebouw waren de ontwerpen te rangschikken onder die met een rechthoekige plattegrond en andere die uitgingen van een centraalbouw. De jury koos voor de rechthoek 'wegens de eischen der acoustiek'. De ontwerpen die weliswaar een rechthoekige plattegrond hadden, maar waarin de preekstoel in het midden van een van de lange zijden was gesitueerd, liet ze daarbij vallen. Misschien een achteraf geformuleerde eis die verband hield met een verschil in inzicht tussen de opsteller van de prijsvraag Mulock Houwer, en de pas later ingestelde jury? Haar zorg voor een goede akoestiek zou helaas niet baten. Vele jaren nog zou men klagen en experimenteren om de verstaanbaarheid van de voorganger te verbeteren. In 1893 al werd boven de preekstoel een klankbord aangebracht en in 1902 zou een andere plaats van de kansel uitkomst moeten bieden. In 1914 installeerde men een kerktelefoon en de huidige geluidsinstallatie ten spijt is ook

Afb. 2. Gerestaureerde gevel van de 'Penninckshoek' uit 1892.

nu nog de verstaanbaarheid van de predikant een onderwerp van zorg³.

Blijkens het juryrapport hadden veel inzenders 'niet genoeg rekening gehouden met de ingesloten ligging van het bouwterrein en teveel werk gemaakt van de façaden. Zelfs hebben sommigen gebouwen met torens ontworpen', een bezwaar waaruit blijkt hoezeer het idee van de schuilkerk het denken nog altijd beheerste. Het winnende ontwerp droeg het wat kryptische opschrift: 'Geen dorre blom is wellevend'. Niet duidelijk is of de inzender hiermee doelde op zijn eigen ontwerp of op de gesteldheid van mogelijke bezoekers van het toekomstige gebouw. De jury had zijn ontwerp voorzien van een lovend oordeel: 'De plattegrond is doelmatig, zoo ook de verdeling der zitplaatsen, de spreekplaats voor den predikant en de ruimte voor het orgel'.

De uit de anonimiteit van de prijsvraag naar voren gekomen architect bleek de 33-jarige Tjeerd Egberts Kuipers (1857-1942) te zijn, aan wie op 31 januari 1891 de prijs en de opdracht werden verstrekt⁴. Hiermee was een jonge architect gekozen, wiens werk kenmerkend zou worden voor de kerkenbouw rond de eeuwwisseling. Tjeerd Kuipers, geboren te Gorredijk uit een Friese aannemersfamilie – ook twee broers werden architect –, had ondermeer als tekenaar gewerkt op het bureau van Sanders en Berlage, waar hij ongetwijfeld Berlages ideeën heeft leren kennen. Zelf gereformeerd, had hij in zijn jeugd zijn eerste tekenlessen gekregen bij de enige rooms-katholieke architect te Leeuwarden. In de katholieke en in de gereformeerde wereld werden in die tijd veel opdrachten voor nieuw te bouwen kerken gegeven. In zijn ruim veertigjarige carrière zou alleen hij al ongeveer vijftig kerkontwerpen leveren, waaronder vele tientallen gereformeerde. Zijn meest bekende kerkgebouwen zouden de Zuiderkerk (1901) en de Synagoge (1907) te Groningen en de Koepelkerk te Leeuwarden (1923) worden⁵. Een goed gevoel voor functionaliteit en voor de totale vormgeving van een gebouw, met inbegrip van ramen en lichtkronen, en zijn bewuste toepassing van neo-stijlen die ook in het Deventer kerkgebouw naar voren komt, getuigen van hetgeen hij bij Berlage had geleerd. Zijn afkomst uit een bouwtechnisch onderlegde familie en een langdurig verblijf als tekenaar op gedegen bureaux, stelden hem in staat als zelfstandig architect een

3 Ter gelegenheid van de herdenking van 100 jaar Doopsgezinde kerk in de 'Penninckshoek' verscheen: B. Rademaker-Helfferich en H.D. van der Staak, *Een stille plaats aan de Brink. De geschiedenis van Penninckshuis en Doopsgezinde kerk in Deventer 1588-1992* (Deventer, 1992).

4 De Friese gewoonte het patronymicum (vaders voornaam met genitief -s) als tweede voor- naam toe te voegen, heeft geleid tot verwarring met betrekking tot zijn voorletters. Architect T. en T.E. Kuipers zijn dus een en dezelfde persoon.

5 Zie voor de betekenis van Tj. Kuipers: J.H. van der Veen, 'Collega Tjeerd Kuipers te Bussum 80 jaar', *Bouwkundig Weekblad* (1937) 477; en, P. Karstkarel en R. Terpstra, 'Neostijlen van rond de eeuwwisseling van dichterbij bekeken: de gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd', *Wonen TA/BK* (1976) 1, 5-15.

goed gebruik te maken van de nieuwe bouwkundige principes bij zijn derde opdracht, de doopsgezinde kerk te Deventer⁶.

De relatieve onbekendheid van de architectonische kwaliteiten van Kuipers' Deventer kerk zijn ongetwijfeld een gevolg van het feit dat het exterieur voor de buitenwereld onopgemerkt zou blijven. De nieuwe kerk lag aan alle zijden tussen reeds bestaande panden in, en voor haar enig mogelijke vrije zijde aan de Brink, bevond zich het te restaureren poortgebouw van het Penninckshuis. In het programma van eisen was overigens nadrukkelijk bepaald elke uitwendige versiering achterwege te laten.

Het poortgebouw aan de Brink

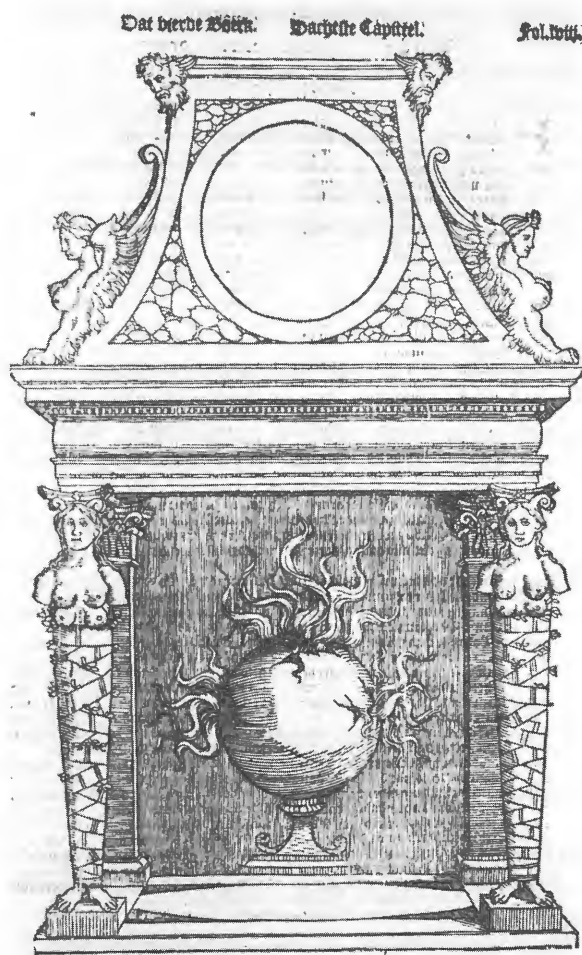
Voor de restauratie van het poortgebouw met de rijke voorgevel in renaissancestijl en van het renaissancepoortje aan de achterzijde van het complex had de gemeentearchitect Jan Anthony Mulock Houwer (1857-1933) een afzonderlijke opdracht gekregen. Mulock Houwer was een verdienstelijk architect die enkele jaren nadien ook de Wilhelminafontein aan de Brink zou bouwen.

De restauratiefilosofie van die tijd liet heel wat ruimte. Wanneer we de huidige gevel van het Penninckshuis vergelijken met die van vóór de restauratie door Mulock Houwer, zien we opmerkelijke verschillen, vooral in de indeling van de gevelpartij naast de poortdoorgang. Hij verving ook de zes allegorische beelden, die in nissen boven de poort stonden, door kopieën en boven op de gevel plaatste hij twee 'springende granaten' naar een voorbeeld op het poortje aan de Spijkerboorsteeg. Al met al een 'harde restauratie' die in de latere zestiger jaren nog beoordeeld zou worden als een aanpak 'met vrijmoedige wijzigingen' maar nu betreurd, die echter wel paste in de visie die aan het eind van de 19de eeuw gebruikelijk was en – hoe dan ook – het ongeschonden behoud van de nog originele gevelbeelden tot gevolg zou hebben⁷.

Voor Mulock Houwer en zijn tijdgenoten ging het niet om de gevel die als een totaliteit behouden moest blijven. Hun belangstelling ging veeleer uit naar de dikwijls kostbare beeldhouwde natuurstenen elementen die in de architectuur van de gevel een speciale functie en opvallende plaats bezaten. Dat als een gevolg van hun vrijmoedige herindeling van oude gevels hun historie tot op dat moment tezamen met de bouwsporen uit hun verleden dikwijls verloren gingen – door wijzigingen in bestaande kapconstructies of van gevel- en vensterindelingen –, zal toen niet altijd zijn

6 Voor en tijdens de Deventer prijsvraag had Kuipers zijn eerste twee kerken ontworpen: in 1889 de gereformeerde kerk in Heeg en in 1890 de Nieuwe Westerkerk te Rotterdam.

7 De originele beelden werden in bruikleen aan het Rijksmuseum geschonken. Twee kwamen later weer naar het Museum De Waag te Deventer terug.

Afb. 3. De granaat op de top van de doopsgezinde kerk te Deventer had haar voorbeeld in S. Serlio, *De vijf boeken van architecturen, overgeset uyt d'Italiaensche in Nederduytsche sprake door P. Coeke van Aelst.* Amsterdam, 1606. Boek 4, fol. 58.

begrepen. Mulock Houwer werd dit in 1890 ten aanzien van zijn werk aan de Peninckshoek in ieder geval niet aangerekend. Een beschrijving uit die tijd sprak van een restauratie 'naar het oude model'. Wél ondervond hij weerstand met betrekking tot het kopiëren van de fraaie gevelbeelden en werd hem de plaatsing van bommen en granaten op de geveltop, die ooit het beeld van Vrouwe Justitia had gedragen, kwalijk genomen. Oorlogstuig sierde voortaan de vredeskerk van weleer! De machtige referendaris Victor de Stuers die hoogst persoonlijk waakte over 'monumentaal Nederland' gaf als commentaar op de beelden: 'Niets is moeyelijker. Men moet zo veel

mogelijk behouden'. Over de gewraakte granaten was hij venijniger: 'Sol justitiae [de zon der gerechtigheid] kan een granaat niet in een zon veranderen'. In zijn briefwisseling verzocht hij: 'Kan men er iets aan doen dat die dwaasheid alsnog hersteld wordt?'. Het is er nooit van gekomen, de granaat op het punt van ontploffen staat nog steeds op het topje van de hoofdtoegang tot de doopsgezinde kerk.

Het kerkgebouw

Kuipers bouwde, als reeds opgemerkt, de kerk en het op het poortgebouw aansluitende portaal. Voor de vormgeving van de kerkzaal gebruikte Kuipers de neo-rennaissance, een niet onbegrijpelijke keuze gelet op de architectuur van het poortgebouw, een keuze die bovendien nog om andere redenen kan zijn ingegeven. Er is over de in die tijd in ons land opkomende neo-stijlen wel eens gesproken als over een vorm van 'bouwkunstige verzuiling', waarbij de neo-gotiek bij voorkeur voor katholieke en de neo-klassicismische of de neo-renaissancistische bouwstijl voor protestantse kerken werd verkozen⁸. De Hollandse neo-rennaissance had daarbij het voordeel dat zij, in tegenstelling tot het neo-klassicisme waarbij het gebruik van pleisterwerk – dus 'oneerlijk materiaal' – onontbeerlijk was, werkte met 'schone baksteen', in architectonisch opzicht derhalve de 'waarheid' weergaf.

Tjeerd Kuipers betekenis voor de Deventer kerk ligt in zijn vertrouwdheid met de neo-stijlen die in de 19de eeuw in zwang waren, en dan vooral voor het interieur van het gebouw. De binnenarchitectuur was immers, gelet op het programma van eisen, de hoofdzaak van zijn werk. Dit kerkgebouw ontworpen door de man, wiens werk ooit de 'apothecose van het neostilisme in Nederland' is genoemd⁹, leek tot voor kort nog vrijwel onveranderd en dient nog steeds de gemeente die haar liet bouwen. Wel besloot deze onlangs te onderzoeken hoe het gebouw zou moeten worden aangepast om ook in de toekomst goed te kunnen functioneren. Een nieuwe restauratie van de gevel aan de Brink lijkt noodzakelijk, en voor de oudere kerken niet-kerkbezoekers wordt het verschil in vloerhoogten steeds bezwaarlijker. Daarnaast moeten ook de keuken- en toiletvoorzieningen worden gemoderniseerd en omdat dan aan een nieuwe schilderbeurt niet valt te ontkomen, is onlangs onderzocht hoe Kuipers in 1890 zijn kerkgebouw kleurde. Groot was de verrassing toen onder de monochrome verflagen, die in de loop der jaren als evenzovele opknappbeurten waren aangebracht, zich een rijk geschakeerde kleurgeving van het

8 G. Elzinga, D. Hoffman, P. Karstkarel, R. Terpstra en R.J. Wielinga (samenst.), 'Negentiende-eeuwse kerkbouw in Friesland', *Bulletin KNOB* (1979).

9 Karstkarel en Terpstra, 'Neostijlen', 10. Kuipers stijlenkennis komt het fraaist tot uiting in de in verschillende stijlen gebouwde huizen aan de Roemer Visscherstraat 20 t/m 32.

Afb. 4. Interieur met rozetraam van de 'Penninckshoek'.

oorspronkelijke gebouw bleek te bevinden. De grauwgrijze zuilen die de orgelgaanderij dragen waren door Kuipers als bont gemarmerde ondersteuningens bedoeld. En ook een verdere speurtocht naar de vroegere uitdossing van het gebouw wees erop dat ook voor het oorspronkelijke kleurgebruik de in de prijsvraag voorgeschreven soberheid toch betrekkelijk is geweest

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat de Deventer doopsgezinde gemeente een uitzonderlijk kerkgebouw bezit, een gebouw dat bestaat uit twee afzonderlijke delen die beide werden gebouwd en gerestaureerd door twee verschillende architecten, ieder met een eigen opdracht. Een kerkgebouw dat onder zijn wat saaie grauwe binnenafwerking bovendien een verrassende kleurenrijkdom verbergt, temeer verrassend omdat deze ook de opdrachtgevers van dit gebouw op een bijzondere wijze belicht.

Zou overigens bij de inmiddels in gang gezette jongste restauratie dit rijke kleurgebruik niet opnieuw tevoorschijn moeten komen om Kuipers werk weer het volle pond te geven of valt die rijkdom niet te verenigen met de hedendaagse wens de oude doopsgezinde waarden te herstellen? Maar hoe zit het dan met de kansel die nu hoog boven de gelovigen uittorent, moet dan ook die niet worden weggebroken en vervangen door een lezenaar en stoel voor een oudste – al naargelang hij uit de bijbel voorleest of preekt?

Stierf Anna van Rotterdam als volgeling van David Joris?

Anna Jansz van Rotterdam heeft, in de *Martelaerspiegel*, een bezielende brief geschreven aan haar kleine zoon Esaias even voor haar terechtstelling.¹ Deze brief werd gedrukt en herdrukt door de dopers. Hij werd over zo'n uitgestrekt gebied gelezen en bewonderd dat een andere martelares op een later tijdstip een groot deel eruit kopiëerde in haar eigen persoonlijke vermaning aan haar kinderen, van wie zij onder omstandigheden gelijk aan die van Anna moest scheiden.² Deze brief van Anna werd ook bewerkt tot een lied en wordt in de *Ausbund* aangetroffen op de bladzijden 110-115.

De Engelse *Martyrs Mirror* bevat maar één brief van Anna. Maar de Duitse bevat bovendien twee andere stukken die betrekking hebben op Anna. Deze stukken staan niet in de Engelse *Martelaerspiegel*, omdat deze vertaald werd naar de Nederlandse uitgave van 1660. De Duitse *Martyrer-Spiegel* werd vertaald naar de Nederlandse uitgave van 1685 die enigszins van inhoud verschilde van die van 1660. Het ene stuk dat betrekking heeft op Anna, geeft meer informatie over haar en een verslag van haar dood; het andere is een brief aan D.I., bij wie aan David Joris wordt gedacht.

Er is door bepaalde schrijvers³ als bezwaar aangevoerd dat Anna, als volgeling van David Joris, het niet waard was te worden opgenomen in de *Martelaerspiegel* en dat haar opname opnieuw de vraag aan de orde stelt van de betrouwbaarheid van de *Martelaerspiegel*, een vraag die door een Nederlandse geleerde positief was beantwoord en reeds in 1889 door hem was begraven.⁴

De drie teksten in de Duitse *Martyrer-Spiegel* staan bij elkaar (dl. 2, 35-38), maar in het Nederlandse origineel staat de brief aan Esaias in deel 2, blz. 48, en de twee

1 T.J. van Braght, *Het Bloedig Toneel of Martelaerspiegel der Doopsgesinde of Weereloose Christenen* (Amsterdam, 1685) II, f. 48-50. Zie de Engelse vertaling: id., *The Bloody Theater or Martyrs Mirror of the Defenseless Christians Who Baptized Only Upon Confession of Faith*, transl. by J.J. Sohm (Scottsdale, Pa., 1951) 453-454; en de Duitse: id., *Der blutige Schauplatz, oder Martyrer-Spiegel der Taufgesinnten oder Wehrlosen Christen* (Lewistown, 1849) II, 35-38.

2 *Martyrs Mirror*, 977-979.

3 W.O. Packull, 'Anna Jansz of Rotterdam, a Historical Investigation of an Early Anabaptist Heroine', *Archiv für Reformationsgeschichte* 78 (1987) 147, 169-170; K. Vos, 'Anneken Jans', *Rotterdamsch Jaarboekje* 2 (1918) 20; A.F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544* (Groningen, 1954) 225-26.

4 S. Cramer, 'De Geloofwaardigheid van Van Braght', *Doopsgesinde Bijdragen* 39 (1889) 65-164.

extra stukken staan apart op de bladzijden 143 tot 145, met een verklarende noot dat ze te laat werden ontvangen om ze op te nemen bij de brief aan Esaias. Onder de tijdsdruk van het drukproces had de uitgever van de uitgave van 1685 misschien niet de gelegenheid te overwegen of ze wel geschikt waren voor opname en voegde hij ze eenvoudigweg toe, liever dan meer materiaal over een markante martelaar te verliezen.

Een vraag doet zich voor met betrekking tot de plaatsing van de opvallende gravure van Anna door Jan Luyken juist op deze plaats (bladzijden 143-145), liever dan eerder, bij de brief aan Esaias (blz. 48). Kon Jan Luyken, toen hij de gravures maakte, misschien maar net de drukkers vóór blijven, terwijl zij de *Martelaerspiegel* van 1685 stuk voor stuk het licht deden zien? Of was de gravure vergeten, en bood de verschijning van dit extra materiaal de gelegenheid om de weggelaten gravure toe te voegen, waardoor de druk werd opgevoerd om materiaal op te nemen dat anders weggelaten zou zijn?

David Joris

David Joris was een der belangrijkste leiders van de dopers in de Nederlanden die met Menno Simons om de voorrang streed als stichter van de beweging in de roerige tijden na de val van Münster. Hoe kwam David Joris in aanraking met de beweging van de dopers?

In eerste instantie werd David Joris aangetrokken door de reformatie in het algemeen, en in 1528, tijdens een processie in Delft, keurde hij in het openbaar de rooms Katholieke verering van de hostie af. Als gevolg hiervan werd hij gemarteld en uit deze stad verbannen. Hij onderging de volwassenendoop nadat Jan Matthijs leider van de radicale beweging was geworden die uiteindelijk resulteerde in de catastrofe van Münster. Joris werd gedoopt in 1534, verscheiden maanden na de doop van Anna van Rotterdam.⁵ Hij kreeg de opdracht om te onderwijzen van Obbe Philips, dezelfde man die Dirk Philips en Menno Simons wijdde.⁶

Na de val van Münster was David Joris een rivaal van Menno Simons bij het weer bijeenbrengen en organiseren van de uiteengevallen en verwarde beweging van de wederdopers in de Nederlanden. Joris benadrukte het belang van doop en vrede, maar verschilde van de andere wapengeweld afwijzende dopers in zijn nadruk op zijn eigen plaats als een leider die veronderstelde bijbelse profetieën om-

5 Packull, 'Anna Jansz', 149; *The Mennonite Encyclopedia*, 4 Vols. (Scottsdale Pa., 1955-59), zie onder 'David Joris'.

6 James M. Stayer, 'David Joris: A Prolegomenon to Further Research', *The Mennonite Quarterly Review* 59 (1985) 350-51; *ME*, IV, zie onder 'Obbe Philips'.

trent 'een die zou komen', een belofde David, waarmaakte.⁷ Wegens de nadruk hierop veroordeelde Menno Joris openlijk en zei dat Jezus Christus de ene en enige Beloofde David was. Op dit punt gingen de wegen van Menno en Joris uiteen.

Er werd een prijs gesteld op David Joris' hoofd en hij moest zich meer en meer schuil houden. Zijn leer begon hij in geestelijke zin uit te leggen, door te stellen dat een uitwendige volwassenendoop niet noodzakelijk was, en door zijn volgelingen aan te sporen zich te conformeren aan de staatskerk en het uiterlijke teken van het kruis te vermijden. Joris ontving in toenemende mate grote geldelijke bijdragen van rijke volgelingen die in het begin gebruikt werden om zijn geschriften uit te geven. Later bracht hij, gefinancierd door een adellijke volgeling, zijn vrouw en elf kinderen vanuit de Nederlanden over naar Bazel in Zwitserland, waar hij voorgaf een koopman te zijn die om zijn religieuze overtuiging voor vervolging in het noorden was gevlucht.⁸ Hij verwierf het burgerschap en werd lid van de gereformeerde kerk. Hij leidde er een enigszins verkwistend leven als een gerespecteerd burger binnen zijn nieuwe gemeenschap, maar schreef in het geheim in het Nederlands voort aan zijn ketterse boeken en onderhield contact met zijn volgelingen in de Nederlanden. Roland Bainton heeft hem gekarakteriseerd als 'de ketter als huichelaar'.⁹

David Joris verschilde ook van mening met Menno in zaken van morele zuiverheid. Hij schreef vanuit Bazel aan een volgeling: 'Het is een zaak van onverschilligheid voor mij of je nu een, twee of vier vrouwen hebt, zolang je maar God gehoorzaamt'.¹⁰ Er wordt gezegd dat Joris twee kinderen had bij een concubine.¹¹

David Joris' anabaptistische relaties waren niet bekend in Bazel, toen hij in 1556 stierf. Zijn ketterij werd echter bekend, en drie jaar later werd zijn lichaam opgegraven en verbrand.¹² Natuurlijk was hij niet alleen een ketter, gezien vanuit het standpunt van de staatskerk in Bazel, maar eveneens vanuit Menno Simons' standpunt. Maar in zijn vroege jaren in de Nederlanden was dit alles nog niet zo duidelijk als in het latere deel van Joris' leven.

Anna en David Joris

Als Anna van Rotterdam een volgeling was van David Joris, zelfs in zijn vroege jaren, is het dan passend dat zij opgenomen is in de *Martelaerspiegel*?

7 Stayer, 'David Joris', 351-52.

8 *Ibidem*, 353.

9 R.H. Bainton, *The Travail of Religious Liberty* (New York, 1958) 141, 148.

10 G.K. Waite, 'The Post-Münster Melchiorite Debate on Marriage: David Joris' Response to Johannes Eisenburg, 1537', *MQR* 63 (1989) 370.

11 Stayer, 'David Joris', 355, 357-58; Waite, 'Debate on Marriage', 372.

12 Stayer, 'David Joris', 353-54.

Joris moet in zijn vroege jaren in de Nederlanden een leider zijn geweest met een zeer grote overredingskracht. Nikolaas van Blesdijk, Joris' latere schoonzoon, schreef over de indruk die Joris op hem maakte, toen Blesdijk nog maar zestien was:

Onder de schrijvers van de tijd van de apostelen af tot nu, is er niemand die zo mijn hart heeft geraakt, mij zo machtig heeft weggetrokken van het leven van ijdelheid, eigen-wijsheid, laatdunkendheid, en onzuiverheid tot de ware wijsheid die de vrees voor God is, tot eenvoud, kuisheid en rechtschapenheid als deze ene schrijver.¹³

Zeker, Joris oefende een vergelijkbare invloed uit op Anna van Rotterdam, die een ontvankelijk, jeugdig zoeker moet zijn geweest ten tijde van haar vroege overgave aan het christendom.

Anna's brief aan D.I. in de Duitse *Martyrer-Spiegel* toont de kracht van David Joris' invloed, wanneer zij hem in overdreven termen toespreekt. In een verering die vreemd is aan de andere geschriften in de martelaarsgeschriften, noemt zij hem 'de dappere leider van Israel', de 'vroomste' onder de herders, die 'vele gaven en grote gunst' heeft ontvangen van God.¹⁴ De datering van de brief is twijfelachtig, maar hij is of uit 1536 of uit 1538.¹⁵

Anna en haar man vluchtten naar Engeland, waarschijnlijk in juni 1534. Later kwam ze terug naar het vasteland, misschien wegens de dood van haar echtgenoot, aangezien ze in haar brief aan Esaias hem opdraagt wijsheid als zijn moeder aan te nemen en de vreze Gods als zijn vader, er stilzwijgend van uitgaand dat na haar terechtstelling beide ouders van Esaias dood zouden zijn.¹⁶

Er wordt echter ook wel aangenomen dat zij uit Engeland terugkwam, omdat zij met David Joris overleg wilde plegen.¹⁷ Maar waarover? Er is wel aangenomen dat ze slaafs zijn advies wilde. Maar gezien de sterkte van haar karakter, zou het wel eens helemaal andersom geweest kunnen zijn. Ze zou door hem gedesilluseerd kunnen zijn geraakt, waardoor ze zich meer in de richting van Menno's standpunt zou hebben bewogen. Ze zou Joris hebben kunnen willen berispen. Of trad deze ontgoocheling niet eerder op dan na haar arrestatie in Rotterdam in december 1538?¹⁸ Verhelderde het aangezicht van de dood haar

13 Bainton, *Religious Liberty*, 132.

14 *Martyrer-Spiegel*, II, 36.

15 Packull, 'Anna Jansz', 160, 163.

16 *Martyrs Mirror*, 454.

17 Vos, 'Anneken Jans', 17.

18 Packull, 'Anna Jansz', 164. Packull dateert de arrestatie in de buurt van 20 december 1538. Het idee dat zij met David Joris wilde overleggen, berust op een uitspraak die bijna 150 jaar na haar dood in de *Martelaerspiegel* van 1685 naar boven kwam. De uitspraak, vertaald uit dl. II, 143, zegt: 'Zij kwam weer terug uit Engeland om enkele zaken in Delft af te handelen, of, zoals sommigen veronderstellen, om met David Joris te spreken, of met zijn metgezellen'.

denken en bracht dit haar tot een standpunt dat gelijk was aan dat van Menno?

Anna's brief aan Esaias, vlak voor haar dood, geeft haar meest rijpe gedachten-gang weer, haar laatste geloofsexpressie, en zou speciaal gewicht moeten ontvan-gen bij het op z'n juiste waarde schatten van haar leven. De brief bevat een sterke afkeuring van de richting die Joris bezig was in te slaan, of op z'n minst van de richting die hij in zijn latere leven insloeg.

Verder zwijgt ze over Joris als de 'vroomste' onder de herders en doet geen aan-beveling dat haar zoon hem moet opsporen, ze zegt juist eerder dat Esaias de Schrift moet onderzoeken,¹⁹ de weg ten leven moet bewandelen, en zich bij de ar-me, kleine kudde moet voegen, die door de wereld veracht wordt. Hoewel Joris af-dwaalde naar geheim discipelschap in zijn latere leven, zegt zij dat Esaias niet moet afslaan van het smalle pad, noch naar rechts noch naar links.²⁰ Anna zegt: 'Dit is de weg die door zo weinigen gevonden is, en bewandeld door een nog kleiner aan-tal'.²¹ Had Anna het overleefd om het einde van Joris' leven waar te nemen, dan had ze wellicht gedacht dat hij de weg had gevonden, maar geweigerd had die te bewandelen.

Joris kwam in Bazel aan met zijn grote huishouding, gekleed in deftige kleding met vele bezittingen en genoeg geld om grondbezit te kopen.²² Anna van Rotter-dam daarentegen, de enige erfgename van een aanzienlijk vermogen, gaf dat ver-mogen op om doper te worden.²³ Ze schrijft in haar testament dat Esaias een weg van vrijwillige armoede moet volgen. Dit was verschillend van de levensstijl van Joris in Bazel. Ze zegt: 'Deel met een open, warm hart je brood uit aan de hongerigen, kleed de naakten, en duld niet dat ge wat dan ook in tweevoud hebt; want er zijn altijd enkelen die ontberen Duld niet dat er ook maar iets in je bezit blijft tot de volgende ochtend, en de Heer zal ... je zijn zegen geven tot een erfenis'.

Toen Joris in Bazel woonde, veinsde hij gereformeerd te zijn en functioneerde als lid van de gereformeerde kerk. Maar Anna leert haar zoon afscheiding van de religieuze wereld, wanneer zij zegt: 'Heb deel aan noch gemeenschap met hen'.²⁴

Het meest opvallende verschil tussen Anna's rijpe denken en dat van Joris ligt in de zaak van het openlijk belijden van iemands geloof. Joris begon, zoals al eerder is opgemerkt, zijn ware standpunt te verbergen en drong er bij zijn volgelingen op aan hetzelfde te doen. In opvallend contrast daarmee zegt Anna tegen haar zoon: 'Wees niet beschaamd Hem voor de mensen te belijden; vrees de mensen niet; geef

19 *Martyrs Mirror*, 453.

20 *Ibidem*, 454.

21 *Ibidem*.

22 Bainton, *Religious Liberty*, 142.

23 *Mennonitisches Lexikon*, 4 Vols. (Frankfurt a. M., 1913-37; Karlsruhe, 1958-67), zie onder 'An-nenken von Rotterdam'.

24 *Martyrs Mirror*, 454.

liever Uw lichaam op, dat aards is, de Here God heeft U een beter leven in de hemel bereid. Daarom, mijn kind, streef naar rechtschapenheid tot aan de dood'.²⁵

Moeten we concluderen dat Anna een volgeling was van David Joris en niet in de martelaarsgeschriften thuishoort? Als Anna zijn volgeling was ten tijde van haar dood, dan was ze zeker niet erg gelukkig in het ontdekken van de ontwikkeling van Joris' leer. Terwijl David Joris' leven zich verder ontwikkelde na Anna's dood, werd de afstand tussen hem en Anna (en enkele andere vroege bewonderaars) groter en groter. Anna deed afstand van rijkdom en haar leven, en hing het kruis aan om Christus te volgen. Joris klampte zich vast aan zijn leven en zijn rijkdom, hij vermeed het kruis en rechtvaardigde zichzelf in een leven van bedrog.

De oorspronkelijke uitgever van *Het Offer des Heeren* verweet Anna niet op een werktuiglijke manier dat zij een davidjoriste was, maar wist vanuit de historische nabije afstand (23 jaar later, in 1562) haar ontwikkeling te onderscheiden en nam haar op passende wijze op in het martelarenboek. De uitgever verkoos haar brief aan Esaias te drukken en, als hij al toegang had tot enig vroeger geschrift van de hand van Anna, dan verwierp hij dat bewust.

In het gevariëerde mozaïek van de *Martelaerspiegel* is Anna's brief niet alleen een mooie steen, maar een juweel.

De drukker van Menno's eerste Banboek

Eerder schreef ik in deze Bijdragen over de vroege drukgeschiedenis van de werken van Menno Simons en Dirk Philips¹. Daarbij kwam ook Menno's 'eerste banboek' ter sprake: *Een lieffelijcke vermaninghe [...] hoe dat een Christen sal gheschickt zijn, ende van dat schouwen ofte afsnijden der valscher broederen*. Hierin legde de auteur zijn oorspronkelijke opvattingen neer over de kerkelijke discipline, een reeds vroeg omstreden onderwerp. Aan de voet van de titel van wat Horst² onder nr. 73 als oudste uitgave vermeldt staat de mededeling: 'Int Jaer onses Heeren duysent vijf hondert ende XLI'. Aangenomen wordt dat deze datum betrekking heeft op het opstellen van de tekst; de druk is zeker later, want het boek bevat ook twee brieven van Menno die hij in 1555 resp. 1556 schreef aan de broeders in Franeker ('Franikar') en Emden. Het kan dus niet voor laatstgenoemd jaar zijn verschenen.

Op grond hiervan kwam Horst tot een datering van 'ca. 1558', waarmee hij de uitgave wat vroeger plaatste dan Menno Simons' biograaf Karel Vos³. Deze conformeerde zich namelijk aan de datum 1562 die door G. Nicolai is vermeld in zijn bijvoegingen op Bullingers *Teghens de Wederdoopers* (Emden, 1569)⁴. Ook Horst was bereid dit jaartal als juist te aanvaarden, maar dan als verschijningsdatum van een tweede druk (Horst 74), waarvan hij overigens geen exemplaar kon aanwijzen.

In mijn artikel dacht ik aan een andere volgorde: Horst 74 zou de oorspronkelijke uitgave kunnen zijn, verschenen in 1562 kort na de dood van de auteur (die zelf de tekst nooit voor publicatie had vrijgegeven). Horst 73 was dan een herdruk – zoals er later nog meer zouden verschijnen. Deze veronderstelling bracht echter een complicatie met zich mee: na ca. 1560 werkte geen enkele drukker in de Nederlanden nog met de tekstletter waarin het boek gezet is. Dat is namelijk een Schwabacher, een Duitse letter, die voordien bij ons alleen werd gebruikt door drukkers in Deventer en Nijmegen. Voorzover nog actief waren deze echter overgestapt op de overal elders in onze streken toegepaste *textura*. Dat was een reden om de drukker in Duitsland te zoeken. Aangezien in de zeventiger jaren door de houding van de autoriteiten in Emden geen doperse boeken gedrukt konden worden, meende ik dat wellicht Nicolaes Gevardus de uitgever was, een geheimzinnige Zuidneder-

1 P. Valkema Blouw, 'Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips', *DB N.R.* 17 (1991) 31-74.

2 Irvin B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons, ca. 1496-1561, Dutch Reformer. With a Census of known copies* (Nieuwkoop, 1962) 107-8 en fig. 28.

3 K. Vos, *Menno Simons, 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden, 1914) 291.

4 Bullinger fol. 118d (*BRN* VII, 444); zie ook Bruno Becker, 'Nicolai's inlassching over de Franckisten', in: *NAK N.S.* 18 (1925), 286-96.

lander die zich omstreeks 1571 in Wesel vestigde en later in Homberg bij Duisburg werkzaam was. Hij drukte daar, anoniem, Nederlandse boeken in Duitse lettertypen. Aangezien van deze Gevardus nauwelijks iets meer bekend was dan zijn naam, berustte de toeschrijving bijna geheel op eliminatie: hij bleef over nadat anderen op grond van hun letterbeeld waren afgevalen.

Die basis was te wankel en het voorbehoud dat ik maakte blijkt maar al te noodzakelijk; een speurtocht naar de uitgaven van deze onbekende drukker en zijn drukkersmateriaal⁵ toont aan dat *Een liefvelijcke vermaninghe* géén product van deze pers was. We moeten dus op zoek naar een andere drukker. Daarbij bleek het nodig afstand te nemen van de gedachte dat we hier met een herdruk te maken hebben. Er bestaat geen tweede uitgave Horst 74 – alleen Horst 73 en de gedocumenteerde datum 1562 komt aan deze laatste toe. Het betreft hier dus de oorspronkelijke editie, verschenen ruim twintig jaar na het ontstaan van het geschrift. Het onderzoek wijst tevens uit dat de drukplaats Emden was – dus toch – en de drukker Gillis van der Erven (Ctematius).

Voor dit laatste is een onverwachte uitkomst. Hij was namelijk reeds te Londen, maar zeker ook in zijn Emdense tijd, de vaste drukker van zowel de Nederlandse als de Franse gereformeerden. In Emden maakte hij zelfs enige jaren deel uit van de kerkeraad van de Nederlandse gemeente en zijn gehele fonds sluit aan op haar Calvinistisch georiënteerde geloofsrichting. Van zijn collega's Gailliart is bekend dat zij een zeer vrijzinnig standpunt innamen bij de keuze van hun uitgaven; zo publiceerden zij talrijke vertalingen van werken van Sebastian Franck en ook moest Willem zich in 1562 verantwoorden voor het drukken van Menno's *Een Fondament*⁶. Dat nu blijkt dat ongeveer tegelijkertijd ook Van der Erven een opdracht uit die hoek aanvaardde, is zonder meer verrassend.

Toch kan aan de toeschrijving niet worden getwijfeld. Op zich komt de toegepaste tekstletter, een Schwabacher van 73/4 mm. voor twintig regels, te algemeen voor om een bepaalde pers aan te geven. Maar het gietsel van Van der Erven vormt daarop een uitzondering: het kan, althans in de samenstelling waarin hij het de laatste jaren gebruikte, wel degelijk de herkomst van drukwerk aanwijzen. Hij had namelijk van circa 1558 af een tekort aan kapitalen van sommige letters en zag zich genooddaakt wat ontbrak te vervangen door lood van een (iets kleinere) *textura*⁷. We zien deze duidelijk afwijkende hoofdletters dan gedurende enige jaren toege-

5 De inmiddels verzamelde gegevens over zijn activiteiten en over hetgeen van zijn fonds bewaard is, hoop ik elders te publiceren.

6 Schr. dezes, 'Drukkers' (n. 1), 51-2.

7 Voor dit type zie H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam, 1968) 158-9, T 41: Parisian Textura on Small Pica. – Op het titelblad van *Een liefvelijcke vermaninghe* (Horst fig. 26) zijn bv. de twee vormen van de hoofdletter C te zien (regel 11 resp. 3 en 14).

past naast die van de Schwabacher. Hun aantal neemt met de tijd toe, zodat op het laatst de A, D, G, H, I, S en V in twee vormen in het zetsel te vinden zijn⁸.

Waarschijnlijk had Van der Erven zijn versleten Schwabacher in 1562 al afgeschreven en gebruikte hij haar alleen nog voor een bijzondere opdracht als deze. In zijn normale productie is het type dus niet meer te vinden en dat verminderde natuurlijk het risico van ontdekking. Ook in ander opzicht ging hij voorzichtig te werk: de kopregel van de titel is gezet uit een 'veilig' lettertype dat bij vele drukkerijen in gebruik was. Ook ontbreekt een sierletter of een ander ornament dat hem zou kunnen verraden. Als enig nader kenmerk moet de bibliograaf het stellen met een romeinse kapitaal aan het begin van de tekst en enkele paragraaftekens van een vorm die ongewoon is in Nederlandse drukken van die tijd. Zij komen ook elders bij Van der Erven voor.

Als resultaat van dit onderzoek kon dus weer een nieuwe naam worden toegevoegd aan de lijst van drukkers die voor de Mennonieten hebben gewerkt. Tevens mogen we in de uitkomst een bevestiging zien van het jaar 1562 als verschijningsdatum voor de oorspronkelijke uitgave van Menno's eerste Banboek. Helaas moet de vraag onbeantwoord blijven of de opdrachtgever wellicht Lenaert Bouwensz was, de leider van de dopers in Emden. Mogelijk kon hij aan de tekst argumenten ontleen voor zijn strijd over de kerkelijke tucht met degenen die zijn harde lijn niet wilden volgen. Het was immers de stem van de stichter van de beweging – al had deze zijn opvattingen naderhand niet ongewijzigd gelaten.

8 Dezelfde bijzonderheid trof Mej. Dr M. E. Kronenberg aan in een ongesigneerde en ongedateerde uitgave van het *Testament* van Anneken Jans (van Rotterdam); men zie haar beschrijving in Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, dl. II ('s-Gravenhage, 1940), nr. 3932. Zij zocht echter de drukker in het Oosten van ons land en kwam met (c. 1540?) tot een veel te vroege datering. Zie P. Valkema Blouw, 'Printers to the "arch-heretic" David Joris; Prolegomena to a bibliography of his works', in: *Quaerendo*, 21 (1991), 163-209 (181). – Met dit boekje van de doperse martelares toonde Van der Erven zich opnieuw bereid opdrachten uit die kring aan te nemen.

Doopsgezinde zending 1940-heden: een bibliografisch overzicht

Inleiding

In 1984 verscheen in *Mission Focus* een bibliografisch overzicht van publicaties op het gebied van 'Mennonite Missions'¹. Spoedig bleek, dat er wezenlijke manco's waren ten aanzien van bijdragen vanuit ons land alsmede van publicaties over gebieden, waar kerken zijn ontstaan vanuit zendingswerk van Nederlandse Doopsgezinden. De *Mennonite Bibliography* van Springer & Klassen² lijkt dienaangaande zelfs op uiterst gebrekkige gegevens te berusten en de meeste hieronder genoemde titels vallen buiten het bestek van de uitvoerige selectieve bibliografie, welke P. Visser in 1991 als aanhangsel bij de *Doopsgezinde Bijdragen* (Nieuwe Reeks) 17 uitgaf. Daarom en om andere, praktische redenen leek het nuttig een afzonderlijke bibliografie van deze 'zendings'publicaties op te stellen.

Begrenzungen

Elke bibliografie worstelt met het probleem van begrenzingen, zowel ten aanzien van het inhoudelijke terrein, dat in kaart wordt gebracht, als ook wat een aantal formele criteria aangaat.

Wat het eerste betreft: de omschrijvingen welke binnen de kringen van missiologen worden gebruikt ter afbakening van het eigen onderzoeksgebied, verschuiven sterk. Dat hangt samen met veranderingen in theologische visies op 'zending'. Er zijn immers talloze raakvlakken naar andere disciplines toe, zoals naar Oecumenica, naar Godsdienstwetenschappen en naar de Praktische theologie (b.v. Gemeenteopbouw). Daarnaast zijn er vele benaderingen van 'zending': als dialoog, als presentie, als bevrijding, als kerkgroei. En tenslotte is duidelijk geworden, dat er geen principiële verschillen bestaan tussen de situatie in onze eigen omgeving en die in bijvoorbeeld Azië en Afrika. Met andere woorden: termen als 'zending', 'evangelisatie' en 'apostolaat' schuiven in elkaar.

1 'Bibliography of Mennonite Missions', *Mission Focus* 12/4 (1984). *MF* wordt vier maal per jaar gepubliceerd door de Mennonite Board of Missions in Elkhart, IN. Helaas wordt de uitgave ervan eind 1992 gestaakt.

2 N.P. Springer en A.J. Klassen, *Mennonite Bibliography 1631-1961* (Scottsdale, 1977).

In een recent werk van David Bosch³ worden deze verschuivingen duidelijk aangegeven. Bosch spreekt van 'Paradigma Shifts' en noemt dertien 'Elements of an Emerging Ecumenical Missionary Paradigm'; daaronder vallen ook de hierboven genoemde benaderingen, welke we in kringen van Noordamerikaanse Mennonites eveneens terugvinden.

In grote lijnen is in de onderhavige bibliografie de begrenzing gevolgd welke in het bewuste nummer van *MF* werd gehanteerd:

The goal has been to include all writings which deal with evangelism and missions as activities intended to share the gospel of Jesus Christ, incorporate believers into living fellowships, the proceses of church development, and mission-church activities. Social action, relief and refugee services, and development have all been related to church development at certain points, but the focus of this bibliography remains on evangelism and mission action.

Dat betekent, praktisch gezien, dat publicaties over doopsgezind hulpwerk vanuit Nederland of over vredeskwesties alleen dan opgenomen zijn als ze – inhoudelijk – in een relatie staan tot 'zending' in de wat engere, hierboven genoemde zin, dan wel – formeel – opgenomen zijn in een boek of tijdschrift, dat over zending handelt. Dat is zeker discutabel. Wanneer, theologisch gesproken, de keuze luidt: 'Vredeskerk of geen kerk'⁴, dan moet immers het getuigenis van zo'n vredeskerk noodzakelijkerwijs een vredesgetuigenis zijn!

Het aantal publicaties op het terrein van hulpwerk of diaconaat lijkt beperkt te zijn; dat is niet zo verwonderlijk, omdat dit hulpwerk binnen onze broederschap nooit principieel ter discussie stond⁵. Anders ligt de zaak waarschijnlijk ten aanzien van het vredesgetuigenis. Aan een afzonderlijk bibliografisch overzicht van dat aspect van de doopsgezinde broederschap, dat interessante gegevens kan opleveren, blijft daarom grote behoefte bestaan.

Nog een andere inhoudelijke begrenzing dient hier te worden verantwoord. Horen bijdragen van b.v. Indonesiërs over hun respectievelijke kerken nog binnen een bibliografie over 'zending' thuis? De moderne missiologie omvat ook grote gebieden van de 'Third World Theology'; anderzijds hebben we ons verbonden tot een betrekkelijk beperkte omschrijving van het in kaart te brengen gebied. Toch is gekozen voor opname van die bijdragen van Indonesiërs, die een licht kunnen werpen op de verdere ontwikkeling van hun kerken, waarmee de Nederlandse Doopsgezinden nog betrekkingen onderhouden. Een afzonderlijk bibliografisch

3 David J. Bosch, *Transforming Mission. Paradigm Shifts in Theology of Mission* (Maryknoll, N.Y., 1991).

4 S. Voolstra, 'Vredeskerk of geen kerk', in: *DJ* 73(1979) 72-79.

5 Zie hiervoor J.E. Klanderman, *Hulplijnen. Het Hulpwerk van de Doopsgezinde Broederschap in Nederland in de periode 1947-1980*. Proponentsscriptie, 1991.

overzicht van hun bijdragen (in westerse talen) ligt immers nog niet onmiddellijk in het verschiet.

Een tweede categorie grenzen is van formele aard. Allereerst kan de gekozen *terminus a quo*: 1940, worden verdedigd door er op te wijzen, dat de theologie van zending, c.q. van apostolaat door de caesuur van de Tweede Wereldoorlog grondig is veranderd. Op een enkele bijdrage na dateren alle hier opgenomen publikaties uit de periode na 1945. Een andere formele grens betreft die van bronnen en lengte. In dit overzicht zijn artikelen uit Het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* slechts opgenomen als ze deel uit maakten van een serie artikelen – een heel enkele uitzondering daargelaten. Voor een deel betreft het bijdragen uit het katern *Evangelieverbreiding*, dat een aantal jaren lang met wisselende frequentie in het *ADW* was opgenomen. Een nadere inventarisatie van het *ADW*, vanaf de eerste jaargangen tot nu, is overigens wel gewenst, maar dan op een veel breder terrein. Bijdragen in gemeentebladen zijn eveneens slechts bij wijze van uitzondering opgenomen, evenals boekbesprekingen.

Niet opgenomen zijn ongepubliceerde verslagen van werkbezoeken aan zendingsterreinen, evenmin als de Jaarverslagen van de DZV c.q. DZR. Scripties voor Seminarie, theologische faculteiten of Hendrik Kraemer Instituut zijn daarentegen wel vermeld.

Onderwerpsindeling

Gekozen is voor een thematische indeling. Daarbij is op vereenvoudigde wijze de rubrieksindeling aangehouden, welke in de bi-bibliografische overzichten van de *International Review of Mission* wordt gebruikt; ook de overzichten in *Wereld en Zending* doen dat evenals de bibliografie van *Mission Focus* welke model stond voor ons overzicht.

Op één belangrijk punt is daarvan afgeweken. Dat betreft een afzonderlijke rubriek 'Gesprek met Israël' in plaats van onderbrenging daarvan binnen een categorie 'Religion, Religions and Dialogue' zoals de *IRM* doet. Dat laatste is theologisch in geen geval te verantwoorden; de onderliggende, principiële vraag, of het gesprek met Israël überhaupt thuis hoort bij 'zending' kan in een bibliografisch overzicht als dit, niet worden beantwoord⁶.

6 Het Centrale Comité van de Wereldraad van Kerken besloot in zijn vergaderingen van eind september 1991 de 'Dialogo met Israël' los te maken van het programma 'Theologische betekenis van de godsdiensten', dat onderdeel is van de programma-eenheid 'Zending' en dit gesprek onder te brengen bij de programma-eenheid 'Eenheid'. Dat is een belangrijke koerswijziging.

Enkele trends

Een bibliografie is slechts een kwantitatief medium. Alleen op grond van dat gegeven kunnen enkele trends zichtbaar worden gemaakt. Opvallend is allereerst, dat slechts weinig meer dan een kwart van de opgenomen bijdragen gepubliceerd is in niet-doopsgezinde, c.q. mennonite tijdschriften of bundels, dan wel als zelfstandig geschrift (dus niet vanwege D.Z.R. of A.D.S.) is uitgegeven. Daarbij gaat het dan nog in een aantal gevallen om bijdragen, die niet typisch doperse aspecten weergeven. Om afzonderlijke uitgaven gaat het overigens niet vaak. Afgezien van een enkele dissertatie betreft het goeddeels algemenere werken, waarin een substantieel hoofdstuk aan 'zending' of aan Doopsgezinden in zendingsdienst is opgenomen. Alleen *In de Waagschaal* en *Wereld en Zending* zijn tijdschriften, waar Doopsgezinden met enige frequentie aan het woord kwamen of komen over missionaire onderwerpen. Overigens dateren dertig bijdragen uit deze categorie van 1980 en later.

Een ander houdt in, dat in verreweg de meeste gevallen geschreven is voor 'eigen publiek'; naast het *ADW* (zoals aangegeven slechts beperkt opgenomen) 'scoren' dan *Stemmen* en *Doopsgezind Jaarboekje* het hoogst. De DZV c.q. DZR en EMEK deden in deze halve eeuw naast jaarverslagen ongeveer vijftien kleine publicaties het licht zien. Een afzonderlijke categorie vormen niet gepubliceerde scripties. In totaal zijn dat er tien.

Een ander opvallend gegeven is het feit, dat andere religies heel weinig aandacht krijgen, evenals de dialoog met andere religies. Alleen de verhouding tot de Islam komt enige malen aan de orde. Hetzelfde geldt voor het gesprek met Israël, waarbij terzijde opgemerkt kan worden, dat die rubriek in de bibliografie van *MF*, 1984, nog magerder uitvalt. Na en naast Frits Kuiper (en diens Amsterdamse collega's Bremer en Woelinga) lijkt een 'Israël-theologie' van doperse huize afwezig te zijn!

De meeste aandacht gaat, zuiver kwantitatief gezien, uit naar geschiedenis en theologie van de zending en – wat regionale studies aangaat – naar Indonesië. Dat was voorspelbaar. Immers, de aandacht van Nederlandse Doopsgezinden gaat in zijn algemeenheid sterk uit naar de geschiedenis. De 16e eeuw, die in het algemeen zoveel belangstelling wekt, komt er echter in dit overzicht van zendingsliteratuur bekaaid af. De bijzondere aandacht voor Indonesië is begrijpelijk gezien de specifieke verantwoordelijkheid welke de Nederlandse doopsgezinde zending daar lang droeg.

Belangstelling voor vormen van verkondiging in eigen omgeving blijkt reeds in de vijftiger jaren aanwezig te zijn, maar dan nog niet binnen het kader van arbeid door de DZR. Pas in het laatste decennium verandert zulks. Over industriepastoraat en andere recente vormen van 'bijzonder' apostolaat is slechts weinig gepubliceerd.

Tenslotte, hoewel zulks niet zuiver meetbaar is, valt wel te zien, dat de invloed

van het oecumenische denken over 'zending' in de afgelopen vijftig jaar groot is geweest. 'Evangelicale' beïnvloeding is er slechts weinig. Een eigen, doperse zendings-theologie lijkt nog niet ontwikkeld te zijn; kleine aanzetten daartoe zijn wel te vinden in enkele bundeltjes ter gelegenheid van DZR jubilea en in enkele scripties. Evenwel, als het vredesgetuigenis als een geïntegreerd aspect van zo'n doperse zendingstheologie mag worden gezien, krijgt deze wel duidelijker contouren. Vooral de naam van H.B. Kossen dient hierbij te worden genoemd.

Ten behoeve van het samenstellen van dit overzicht heb ik van Leo Laurens goede adviezen ontvangen; een aantal doopsgezinde theologen heeft me, op mijn verzoek, lijsten met de eigen, in dit kader passende, publicaties toegezonden. Hen allen zeg ik graag hartelijk dank voor die hulp. Niettemin is dit overzicht zeker niet volledig en graag zal ik suggesties voor aanvullingen ontvangen. Aan de bibliografie zelf is voor het gemak een index van auteurs toegevoegd.

Bibliografisch overzicht

Gebruikte afkortingen van periodieken

ADW	Algemeen Doopsgezind Weekblad
Courier	A Quarterly Publication of Mennonite World Conference
DB	Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)
DJ	Doopsgezind Jaarboekje
DM	Der Mennonit
EXCHANGE	Bulletin of Third World Literature (Department of Missiology, University of Leyden)
IdW	In de Waagschaal
IRM	International Review of Mission
MJ	Mennonitisches Jahrbuch
MF	Mission Focus
MGK	Mennonitische Gemeinde Kalender
Proceedings MWC	Verslagbundels Mennonite World Conference
MQR	Mennonite Quarterly Review
NThT	Nederlands Theologisch Tijdschrift
Stemmen	Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap
Vandaar	Uitgave van de Zending der gereformeerde Kerken in Nederland en van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk
WZ	Wereld en Zending (voortzetting van de Heerbaan), uitgave van de Nederlandse Zendings Raad

A. ALGEMEEN

1. Bibliografie en studie missiologie

1. Hoekema, A.G., 'Dissertations by Protestant Theologians in Indonesia - a short bibliographical Review', in *EXCHANGE* 42 (1985) 35-57.
2. Jensma, Th.E., 'Het Archief van de Doopsgezinde Vereeniging tot Bevordering der Evangelieverbreiding in de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen 1847-1957', in *DJ* 60(1966) 39-55.

2. Geschiedenis en theologie van de zending

2.1. Bijbel

3. Golterman, W.F., 'Die biblische Botschaft über die Missionsaufgabe' [preek], in *DM* 6/11 (1953) 163.
4. Kossen, H.B., 'Who were the Greeks of John XX:20?', in *Studies in John presented to Professor Dr. J.N. Sevenster* [Supplements to Novum Testamentum Vol. XXIV] (Leiden, 1970) 97-110.
5. Kossen, H.B., 'Shalom: Zum Friedensbegriff des Alten Testaments', in *MJ* (1988) 20-23.

6. Kuiper, F., 'Het probleem van de besnijdenis bij Paulus', in *IdW* 24/1 (1968) 7-11.
7. Kuitse, R.S., *Hope and Mission. Five Bible Studies* (1981), later verschenen als 'Mission and Hope', in *MF* 12/3 (1984) 40-42; 13/1 (1985) 10-11; 13/2, 25-26; 13/3, 41-42; 13/4, 59-61.
8. Voolstra, S., 'De actualiteit van de bijbelse doop als de zendingsdoopt', in J. Brüsewitz e.a., *Jullie zijn het Licht der wereld. Missionair Werkschrift voor Doopsgezinde gemeenten* [uitgave DZR] (Amsterdam, 1990) 10-19.

2.2. 16e-eeuwse Dopers

9. Alberda-van der Zijpp, T., "'Het Offer des Heeren". Geloof en Getuigenis van de martelaren', in Groenveld, S., e.a., eds., *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980; 2e dr. 1981) 46-61.
10. Matthijssen, J., 'The Bern Disputation of 1538', in *MQR* 22(1948) 19-33.
11. Meihuizen, H.W., 'De Zendingsdrijf der vroege Doopsgezinden', in *DJ* 74(1980) 19-31.
12. Nijdam, S.G., *Jullie zullen mijn getuigen zijn'. Ecclesiologisch alternatief en werving van de Dopers in de 16e eeuw* [doctoraalscriptie UvA] (1984) 60 pp.
13. Zijpp, N. van der, 'Das Glaubenszeugnis unserer Väter von der Gemeinde', in *Die Gemeinde und ihr Auftrag. [Proceedings MWC 5]* (Karlsruhe, 1952) 102-110. Ook verschenen in *Uit het werk van Prof. Dr. N. van der Zijpp 1900-1965* [uitgave ADS] (1967), 41-50.

2.3. Geschiedenis van 19e en 20e eeuw

14. Bremer, H., 'Isaac da Costa en het Reveil', in *Lichtstralen op den Akker der Wereld* 52/2 (Den Haag, 1951) 32 pp.
15. Bremer, H., 'EMEK', in *DJ* 61(1976) 21-28.
16. Golterman, W.F., 'Johannes Petrus Matthijssen. 3 augustus 1924 - 26 oktober 1978', in *DJ* 73(1979) 21-23.
- 16a. *Groeten uit de wereld* [uitgave D.Z.R.] (1982).
17. Hoekema, A.G., 'De toekomst van de Doopsgezinde Zending', in L. Laurens e.a. *Toen, Nu, Straks. Lezingen en Impressies* [Uitgave DZR] (1973) 20-25.
18. Hoekema, A.G., "'De tijd is vervuld". Opmerkingen over een konflikt met de overheid door een onschuldig traktaatje van Pieter Jansz', in *DB* 2(1976) 144-159.
19. Hoekema, A.G., 'Pieter Jansz (1820-1904), First Mennonite Missionary to Java', in *MQR* 52(1978) 58-76.
20. Hoekema, A.G., 'Kyai Ibrahim Tunggal Wulung (±1800-1885). "Een Javaanse Apollos"', in *NThT* 33/1 (1979) 89-110.
21. Hoekema, A.G., 'Van onderstroom naar boventoon? Een ontijdige momentopname van het getuigenis der Doopsgezinden', in *DB* 6(1980) 37-48.
22. Hoekema, A.G., 'H.C. Klinkert, zendeling, journalist, bijbelvertaler, taalkundige', in *DJ* 83(1989) 40-51.
23. Hoekema, A.G., 'In memoriam Lieuwe Koopmans (19 juli 1928 -18 september 1989)', in *DJ* 84(1990) 12-13.
24. Jensma, Th.E., *Doopsgezinde Zending in Indonesië* [Diss. UvA] ('s-Gravenhage, 1968).
25. Koopmans, L., 'Van Zendingsvrienden tot Zendingsgemeente', in L. Laurens e.a., *Toen, Nu, Straks. Lezingen en Impressies*. (1973) 26-49. Eerder verschenen in *ADW* 27/ 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21 (1972).
26. Koopmans, L., 'Vijfentwintig Jaar Doopsgezinde Zending', in *DJ* 76(1982) 56-68.
27. Koopmans, L., 'Kwart eeuw Doopsgezinde Zending: Zending is tweerichtingsverkeer' in *Kerknieuws* 37/1877 (1982) 1-5.
28. Kossen, H.B., 'In Memoriam Willem Frederik Golterman', in *NThT* 45/2 (1991) 136-137.

29. Laurensen, L., *125 Jahre Zusammenarbeit in der mennonitischen Mission 1847-1972* [Jubileumuitgave EMEK] (1972) 24 pp.
 30. Laurensen, L., 'Zending in 125 jaar', in L. Laurensen e.a., *Toen, Nu, Straks. Lezingen en Impressies* (1973) 1-19.
 31. Laurensen, L., 'Tot aan de uiteinden der aarde', in S. Groenveld e.a. (red.) *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980) 146-161.
 32. Laurensen, L., 'Zending tussen Bazel (1925) en Straatsburg (1984)', in *DB* 9(1983) 33-44.
 33. Laurensen, L., '25 Jaar Doopsgezinde Zendingsraad', in *Vandaar* 9/1 (1983) 10-11.
 34. Laurensen, L. e.a. *Toen, Nu, Straks. Lezingen en Impressies* [uitgave DZR] (1973).
 35. Laurensen, L., e.a., *Verder in het Spoor van de Geest* [uitgave DZR; bevat nrs 21, 26 en 71] (1982).
 36. Meerdink-van den Ban, A.J., 'De Zendingconferentie in Elspeet op 3 en 4 juni', in *ADW* 4/41, 42, 43 (1950).
 37. Mulder, A., 'Uit het verleden van de Doopsgezinde Zending', in A. Mulder e.a., *Uit verleden en heden van de Doopsgezinde Zending* [Jubileumuitgave DZV] (1947) 3-23.
 38. Mulder, A., D. Amstutz, W. Amstutz-Nachtigal, S. Nachtigal-Franz, *Uit verleden en heden van de Doopsgezinde Zending* [Jubileumuitgave van de DZV 1847-1947] (1947). Ook verschenen in serie Lichtstralen op den Akker der Wereld [Uitgave Zendingsstudieraad, Hoenderloo 1947/4].
 39. Woelinga, H.D., 'In memoriam Frits Kuiper. 7 december 1898 - 7 maart 1974', in *DJ* 69(1975) 17-18.
 40. Woelinga, H.D., 'In memoriam Willem Frederik Golterman (14 juni 1898 - 28 juli 1990)', in *DJ* 85(1991) 19-22.
 41. Zijpp, N. van der, 'Van Doperse Zendingsgemeente tot doopsgezinde beslotenheid', in *Stemmen* 7(1958) 73-88.
 42. Zijpp, N. van der, *Verloren Openheid. Van doperse zendingsgemeente tot doopsgezinde beslotenheid*. [uitgave DZR] (Assen, 1959) 24 pp.
- 2.4. Theologie van de zending/niet-westerse theologie**
43. Bremer, H., 'De Reünie der volkeren. Preek bij het jubileum van de D.Z.R. op 29.9.1982 te Amsterdam', in *25 Jaar Doopsgezinde Zendings Raad* (1983) 5-10.
 44. Brüsewitz, C.F., 'Wat betekent het discipelen te maken?', in *Stemmen* 11(1962) 75-82.
 45. Djodjodhardjo, S., 'The Church in the New Nations. A Symposium', in *The Lordship of Christ*. [Proceedings MWC 7] (Kitchener, 1962) 480-483.
 46. Golterman, W.F., 'Waarom Zending?', in *ADW* 3/21, 26 (1949).
 47. Golterman, W.F., *Waarom Zending?* [uitgave D.Z.V.] (Amsterdam, 1952) 20 pp.
 48. Golterman, W.F., *Tot alle Volken* [uitgave D.Z.R.] (Haarlem, 1959).
 49. Golterman, W.F., 'Internationalisatie van de Zending', in *Opdracht. Tijdschrift voor het godsdienstonderwijs*, 8/6-7 (1961) 208-215.
 50. Golterman, W.F., 'Broederschap en Zending', in *Stemmen* 11(1962) 1-13.
 51. Hertstein, A.H., 'De zending, een wilde vogel', in *ADW* 15/11-12 (1960).
 52. Hoekema, A.G., 'De Geest waait soms anders. Notities over de theologie-beoefening in Azië', in I.B. Horst e.a. (red.) *De Geest in het Geding. Opstellen aangeboden aan J.A. Oosterbaan* (Alphen aan de Rijn, 1978) 86-98.
 53. Hoekema, A.G., 'Doopsgezinde Consultatie over Zending', in *WZ* 13(1984) 369-373.
 54. Hoekema, A.G., 'How my Understanding of Mission has Developed', in *MF* 16/3 (1988) 10-11.
 55. Jacobszoon, J.P., 'The Nature and Mission of the Church', in *MQR* 41(1967) 239-244.

56. Koopmans, L., 'Natuurlijk Doperdom?', in *DJ* 58(1964) 9-11.
57. Koopmans, L., 'The Holy Spirit and the Witnessing Personality', in *Youth's Christian Companion* 48/42, 2-4 en 48/43, 2-4 (Scottsdale PA, 1967).
58. Koopmans, L., 'Was ist das Reich Gottes?', in *DM* (Okt. 1969) 148-150.
59. Koopmans, L., 'Ik stel u tot een licht der volken. Een preek over de Zendingsopdracht van de gemeente', in J. Brüsewitz e.a. *Julie zijn het Licht der wereld. Missionair Werkschrift voor Doopsgezinde Gemeenten* (1990) 5-9.
60. Kossen, H.B., 'Een doperse visie op fundering en volvoering van de zendingsopdracht der gemeente', in *IdW* 16/21, 22 (1961) 415-417, 431-432.
61. Kossen, H.B., 'Jezus' rol in de missio Dei en de missio ecclesiae. Een poging tot doorbreking van de controverse tussen "evangelicals" en "ecumenicals"', in *WZ* 6/1 (1977) 76-83.
62. Kossen, H.B., 'The Kingdom confronting the Powers', in *The Kingdom of God in a changing World* [Proceedings MWC 10] (Wichita, KA, 1978) 69-76.
63. Kossen, H.B., *De God des Vredes als Bondgenoot. De gemeente in de maatschappij* [Afscheidscollege] (Amsterdam, 1989).
64. Kossen, H.B., 'True Mutuality in Mission. Opening Remarks from the President' [t.g.v. Symposium NZR over The Mission of the Churches in East Asia], in *IRM* 80/2 (1991) 187-188.
65. Kossen, H.B., 'Afscheidsrede', in *De Nederlandse Zendingsraad 1990-1991 (verslag)* (Amsterdam, 1992) 78-84.
66. Kuiper, F., 'De afgenomen opdracht' [preek], in *Geloof het Evangelie* (Alkmaar, 1944) 22-30. Eveneens in *IdW* 2/2 (1951).
67. Kuiper, F., 'Emeritaatspreek', in *In dit Amsterdam* 4/2 (1964) 27-29.
68. Kuitse, R.S., 'Mission by Presence', in Calvin E. Shenk (ed) *A relevant Theology of Presence* [Mission Focus Pamphlet] (1984) 6-11.
69. Kuitse, R.S., 'Neo-Paganism', in *MF* 16/3 (1988) 41-43.
70. Laurensse, L., 'De Zending van onze Broederschap', in *Gemeente voor de wereld. Zending - Hulpwerk - Ontwikkelings - samenwerking - Vredesgetuigenis* [uitgave DZR-BN-DVG-WOS] (1976) 3-5.
71. Laurensse, L., 'Het zendingsaspect van de gemeente', in *De gemeente als vertolking van de nieuwe tijd. Studiedagen 15-17 mei 1980* [uitgave ADS] (Amsterdam, 1980) 68-84.
72. Laurensse, L., *Gedanken beim Rücktritt aus dem EMEK-Vorsitz* (1985, typescript), 20 pp.
73. Laurensse, L., 'How my Understanding of Mission Has Developed: On My Way to the Future of Mission', in *MF* 16/3 (1988) 56-67.
74. Laurensse, L., 'Bronnen van Dopers zelfbewustzijn', in J. Brüsewitz e.a. (red), *Julie zijn het Licht der wereld. Missionair Werkschrift voor Doopsgezinde gemeenten* (Amsterdam, 1990) 20-25.
75. Leendertz, J.M., 'Altes Land - neues Land', in *DM* 5/6 (1952) 92-93.
76. Leendertz, J.M., 'Unsere Verantwortung für die weite Welt', in *Proceedings MWC 5* (1952) 186-193. Ook verschenen in *DM* 5/10 (1952) 156-157.
77. Marcus, R.E.H., Matthijssen, J.P. en Kuitse, R.S., 'Waarom Zending?' in *ADW* 3/14, 16, 18 (1949).
78. Matthijssen, J.P., 'Challenging the Young Churches to Evangelism', in *The Lordship of Christ. [Proceedings MWC 7]* (Kitchener, 1962) 483-485.
79. Matthijssen, J.P., 'Doe het zelf', in *Stemmen* 11(1962) 83-85.
80. Oosterbaan J.A., *So sende ich Euch. Heil für das ganze Leben*. [Lezing tijdens EMEK Missionskonferenz, Bienenberg, 1974] (s.l., s.a. [1974]).
81. Rijken, A.A., *Gods initiatief en ons mandaat*. [Proponentsscriptie; samenvatting in *ADW* 3.10.1985] (1985).

82. Woelinga, H.D., 'De theologie van Frits Kuiper', in *DB* 3(1977) 21-32.

2.5. Zending en Oecumene

83. Golterman, W.F., 'De Betekenis van Evanston voor de Zending', in *De Heerbaan* 7/6 (1954) 221-231.
84. Golterman, W.F., 'Indrukken van Evanston', in *ADW* 8/49, 51, 52 (1954).
85. Golterman, W.F., 'Wat doen wij met Evanston in Nederland?', in *Wending* 9(1954) 609-613.
86. Golterman, W.F., *Eén Heer, één Kerk* (Nijkerk, 1956). [Par. 2 handelt over 'Zending en Eenheid'], 20-28.
87. Golterman, W.F., 'Het christelijk getuigenis, proselytisme en godsdienstvrijheid' in *IdW* 20/6 (1956) 85-86.
88. Golterman, W.F., 'Oecumene en Zending', in *IdW* 12/44 (1957) 684-686.
89. Golterman, W.F., *Eenheid in de chaos der Kerken* (Haarlem, 1962) [Hsk. 3: 'Getuigenis'] 27-50.
90. Golterman, W.F., 'Proselytisme', in *NThT* 25/2 (1971) 171-185.
91. Hoekema, A.G., 'Invloed van de Golfcrisis op de Assemblee in Canberra', in *WZ* 20/3 (1991) 43-49.
92. Kossen, H.B., 'Zending en Eenheid', in *DJ* 60(1966) 27-31.
93. Kossen, H.B., 'De Assemblee van de Wereldraad van Kerken', in *VAN-DAAR* 9/10 (1983) 9-11.
94. Kuiper, F., 'Zending en Oecumene' [samenvatting], in *Kaderkursus Vereenigde Doopsgezinde Gemeente* (1962, typescript).
95. Werf-Stelling, M. van der, 'Deelnemen in lijden en strijd. Een terugblik op San Antonio', in *Tijden Taak* (7.10.1989) 11-12.
96. Werf-Stelling, M. van der, 'Delen in lijden en strijd', in *Durf gehoorzaam te zijn! Zending in de jaren negentig. Verslag en impressie van de conferentie voor wereldzending en evangelisatie, mei 1989 San Antonio, Texas, USA. Allereen, 20/2* (1989) 33-38. [Zie voorts 237]

3. Gesprek met Israël

97. Bremer, H., 'Israel and the Nations', in *MQR* 32(1958) 48-58.
98. Bremer, H., 'Gemeente en wereld', in *Stemmen* 11(1962) 70-74.
99. Hoogewoud-Verschoor, R.M.M., *Van Zending tot Gesprek? De laatste jaren van de Nederlandsche Vereeniging voor Israël, 1931-1942, en het begin van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël, 1942-1945*. [Doctoraalscriptie Theol. Fac. UvA] (1982, typescript 92 pp).
100. Kuiper, F., *Israël en de Gojien* (Haarlem, 1951).
101. Kuiper, F., 'De oecumene en Israël', in *IdW* 11/12, 17 (1955) 181-182, 268.
102. Kuiper, F., 'Paulus tussen joden en niet-joden', in *Wending* 4(1949-1950) 383-388.
103. Kuiper, F., 'Israëlen wij', in *Near East Mission* [blad voor Interkerkelijk Reveil-Dienst aan Israël] 13 (Febr. 1969).
104. Kuiper, F., *Perspectieven van de ontmoeting van Christenen met het volk der joden* [lezing 7.12.1970] (1983, typescript).
105. Woelinga, H.D. en Ashkenasy, Y., 'In gesprek met Israël', in *ADW* 20/44 (1965).
106. Woelinga, H.D., 'Israël', in *ADW* 23/26, 27 (1968).
107. Woelinga, H.D., 'Jezus Christus verzoent. Efesiërs 2:11-16', in *Brochure ter voorbereiding op thema 9e Doopsgezinde Wereldconferentie* (1972).
108. Woelinga, H.D., 'Een halve eeuw ADS tussen Volkskerk en Israël', in *Omwille van onze Toekomst* [Brochure van de Ds. Frits Kuiper Stichting] (1989).

4. Verhouding tot andere religies en ideologieën

4.1. Islam

109. Kuiper, F., 'Mohammed's optreden in bijbels licht', in *IdW* 24/3 (1968) 54-57.

110. Kuitse, R.S., 'Christus und Mohammed', in *DM* 15/5 (1962) 54-55.
111. Kuitse, R.S., 'Het "Islam in Afrika" project', in *ADW* 22/30 (1967) [verwezen wordt naar uitvoerig rapport via secr. DZR].
112. Kuitse, R.S., 'When Christians and Muslims Meet', in *MF* 9/1 (1981) 1-4.
113. Kuitse, R.S., 'Islam and Christianity' [bookreview], in *IRM* 74/295 (1985) 377-380.
114. Leendertz, J.M., 'Koran en Bijbel', in *ADW* 18/ 1, 2, 3 (1963).
[Zie voorts 172, 204, 222]

5. Context; politieke, culturele, sociaal-econ. vragen

5.1. Structuren van de samenleving

115. Laurensse, L., 'Du in deiner Umwelt; Zeugnis und Dienst in Schule, Beruf und freier Zeit', in *MWC 6 Proceedings* (1957) 150-155.
116. Laurensse, L., 'Wij in onze wereld', in *ADW* 12/ 29, 30, 32 (1957).
117. Straten, E. van, *De Wereld in ons* [lezing gehouden op MERK Conferentie, Tramelan, Zw.] (1988, gestencild) 8 pp.

5.2. Rechten van de mens/racisme

118. Heijn, H.S.J., *Hoe de duivel God werd. N.a.v. het Kairosdocument*. [Proponentscriptie] (1988, typescript) 80 pp.
119. Hoekema, A.G., 'Op de bres voor recht in Indonesië', in *WZ* 8/1 (1979) 77-83 [=bewerking van gedeelte van nr 181].
120. Soesanto Harso, Esther, 'Working for Peace amidst Racism and Economic Exploitation: A Report from Indonesia', in *Jesus Christ Reconciles [Proceedings MWC 9]* (Curitiba, 1972) 164-166.
[Zie voorts 175]

5.3. (Wereld)diakonaat en Ontwikkelingsproblematiek

121. Golterman, W.F., 'Zending en diakonie', in *IdW* 15/23 (1960) 400-402.
122. Kossen, H.B., 'Zending en Diaconie', in *Doopsgezind Gemeenteleven* (Amsterdam, 1957) 18-20.
123. Kossen, H.B., *Rijk en arm, een uitdaging. Een theologische bezinning op de zending en de gemeente in het bijzonder, met het oog op het ontwikkelingsvraagstuk* [Uitgave ANDPV] (1975, typescript) 11 pp.

5.4. Vredesgetuigenis

124. Duin, C. van, 'Becoming a Peace Church Today: A Dutch Mennonite View', in *MF* 13/4 (1985) 55-59.
125. Kossen, H.B., 'De Messiaanse ideologie', in *Wending* 36/3 (1981) 158-164.
126. Kossen, H.B., 'Vredesgemeente in een wereld van strijd', in *WZ* 11/4 (1982) 326-335. Vertaald als 'The Peace Church in a World of Conflict' in *Conrad Grebel Review* (winter 1984).
127. Kossen, H.B., 'Der Friedensbegriff in der Bibel', in *Christen im Streit um den Frieden. Beiträge zu einer neuen Friedensethik* [uitgave Aktion Sühnezeichen/Friedensdienst] (Freiburg, 1982) 36-47.
128. Kossen, H.B., 'Het vredesdenken van Vancouver: Constantijn werkt nog steeds door', in *WZ* 13/1 (1984) 26-37.
129. Kossen, H.B., 'Vredeskerk als kerk van de armen', in W. van der Zee(red) *Een droom van een kerk* [Afscheidsbundel voor H.A.M. Fiolet] (Amersfoort/Voorburg, 1985) 37-40.
130. Kossen, H.B., 'Het getuigenis van de historische vredeskerken in een verdeelde wereld', in B.v.d. Berg e.a. (red) *Gods vrede wint de strijd* [uitgave Religieus Genootschap der Vrienden en ADS] (Amsterdam, 1988) 18-26.
131. Voolstra, S., *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Do-*

perdom [Doperse Stemmen 3] (Amsterdam, 1979) 64 pp.

132. Voolstra, S., 'The Search for a Biblical Peace Testimony', in Robert L. Ramseyer (ed), *Mission and the Peace Witness* (Scottsdale, PA, 1979) 24-35.
133. Voolstra, S., 'Gezonden tot vrede', in *WZ* 11(1982) 167-171.

6. Vormen van getuigenis en dienst

6.1. Vernieuwing van kerkelijke en missionaire structuren

134. Bakker, D., 'Wat kan een kleine Zendingsraad doen?', in *25 Jaar Doopsgezinde Zending Raad*, uitgave D.Z.R. (s.l., 1983) 10-17.
135. Boers, D., *Opdat de gemeente leve! Een weg naar een gemeente voor Gods aangezicht*. [Proponentsscriptie ADS] (1985, typescript).
136. Brüsewitz, J., en Hoekema, A.G., *Jullie zijn het Licht der wereld. Missionair Werkschrift voor Doopsgezinde Gemeenten*. [Uitgave D.Z.R.] (Amsterdam, 1990) 40 pp.
137. Golterman, W.F., 'De Gemeente in de samenleving', in *ADW* 1/3-7, 11 (1946-1947).
138. Kossen, H.B., 'Nieuwe gemeentevormen vereist', in *ADW* 20/24, 25, 26 (1965).
139. Kossen, H.B., 'Bewust gemeentebelid - waarom, waartoe en hoe?', in *Doen wat er te doen staat. Denken over Pastoraat [Afscheidsbundel Prof. Dr. C.H. Lindijer]* ('s-Gravenhage, 1984) 88-94.
140. Laurens, L., *Werven of Sterven. Over de toekomst van de Doopsgezinde Gemeente* [uitgave ADS] (Amsterdam, 1985) 48 pp.

6.2. Liturgie en spiritualiteit

141. Golterman, W.F., 'Verinheemsing der liturgie', in *IdW* 12/27 413-415.
[Zie voorts 236]

6.3. Bedieningen en theologische opleiding

142. Kuitse, R., 'Mission(s) and Theological Education: Missio Dei', in *Occasional Papers of the Council of Mennonite Seminaries and Institute of Mennonite Studies* (Elkhart, IN 1981) 23-24.

6.4. Apostolaat in eigen omgeving en gemeentepbouw

143. Broer, A.L., 'Het Toneel als Getuigenis', in *IdW* 13/ 32, 34 (1958) 497, 564-565.
144. Brüsewitz, J., en Van der Werf-Stelling, M., 'Wie niet waagt....? Er is werk aan de winkel. Almere en Oost-Groningen: een momentopname', in *Jullie zijn het Licht der wereld* (Amsterdam, 1990) 34-40.
145. Dufour-van Hall, H.C., 'Onze Bijbelkringen. Een poging tot benadering van on- en buitenkerkelijken', in *DJ* 56(1962) 59-63.
146. De Graaff, J.S., 'De Ruimte in Almere', in *Missionaire Gemeente* (maart 1991) 59-61.
147. Hoekema, A.G., 'Er zit wel beweging in', in *Jullie zijn het Licht der wereld. Missionair Werkschrift voor Doopsgezinde Gemeenten* (Amsterdam, 1990) 26-33.
148. Knipscheer, L.D.G., 'Hoe benaderen wij de onkerkelijken?', in *Stemmen* 3 (1954) 1-9.
149. Kossen, H.B., 'Pastoraat en Gemeentebelid', in *Gestalten van Pastoraat. Een bundel opstellen over pastoraat aangeboden aan dr. W. Zijlstra bij zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1978) 16-33.
150. Oosterbaan, J.A., 'Gesprek met andersdenkenden', in *Kadercursus van de ADS*, 2e jrg (tussen 1952-1954) [15 lessen, gestencild, elk 6-8 pp].
151. Veen, W., 'Evangelieverbreiding en gemeentevorming in een veranderende maatschappij', in *ADW* 15/ 15, 16, 17 (1960).

152. Veer, Th. van der, 'Evangelisatie', in *Stemmen* 1(1952) 47-50.
 153. Verheus, S.L., 'MERK III: "Gij zult mijn Getuigen zijn". De gemeente van Jezus Christus als voorbode van de nieuwe tijd', in *DJ* 76(1982) 72-81.
- 6.5. Missionaire vorming en onderwijs**
154. Kossen, H.B., *Toerusting van Gemeenteleden. Een theologische interpretatie* [uitgave ADS] (Amsterdam, 1988) 10 pp.
[Zie voorts 203]
- 6.6. Medische arbeid**
155. Gramberg, K.P.C.A., 'Melaatsheid, lepra of Morbus Hansen', in *Stemmen* 3 (1954) 109-113. Overgenomen uit *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 96/50.
 156. Gramberg, K.P.C.A., 'Ist ärztliche Mission wirklich Mission?', in *DM* 7/4 (1954), 60.
[Zie voorts 200, 212]
- 6.7. (Massa-)Communicatie**
157. Golterman, W.F., 'Communicatie' [Bespreking van H. Kraemer, *The Communication of the christian Faith*], in *IdW* 12(1957), 779-781.
- 6.8. Urban ministry en technologie**
158. Boiten, R.G.H., *City-pastorie Oudezijds 100* (Nijkerk, s.a.)
 159. Boiten-du Rieu, J.G., 'Kanttekeningen bij een kerk in de Marge: "Oudezijds 100"', in *DJ* 75(1981) 50-55.
 160. Boiten-du Rieu, J.G. e.a., 'God's People Serving', in *MWC* (Strasbourg, 1984) 188-209. Ook in *Lezingen Strasbourg 1984. Doopsgezind Wereldcongres* [Uitgave A.D.S.] 28-34.
 161. Boiten-du Rieu, J.G., 'Ministry to drug addicts in Amsterdam', in Diether Götz Lichdi, ed., *Mennonite World Handbook 1990*, 273-275. Vertaald als 'Dienst an Rauschgiftabhängigen in Amsterdam' in *MJ* (1991) 94-96.
 162. Boiten-du Rieu, G.J., 'Lezing op Jaarbijeenkomst Stichting Maagdenhuis', in *Inleidingen bij de RCM Bijeenkomst* (21.4.1990) 7-11.
 163. Hoekema, C.P., 'De gemeente in de grote stad', in *Stemmen* 1(1952) 9-14.
 164. Kossen, H.B., 'Niet van gisteren, maar van morgen', in *ADW* 22/ 11, 12, 13, 14, 15 (1967).
 165. Schayck, P.J. van, 'Verantwoordelijkheid en Mondigheid', in *ADW* 28/4 (1973) [over industrie-pastoraat].
 166. Wethmar, H. en Trip, F.H.P., *Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken* [Presentatiebrochure DISK - voorwoord] (Amsterdam, 1972).
 167. Wethmar, H., 'Enkele herinneringen aan het begin van CIBB en DISK', in *Het Wel en Wee van het CIBB. 25 jaar landelijk protestants bedrijfspastoraat* [uitgave CIBB/DISK] (Amsterdam, 1991) 5-8.

B. REGIONALE STUDIES

1. Afrika

1.1. Algemeen

168. Heijn, Herman, 'Afrika – werken met beeldliturgie', in *M3* 38/4 (1990) 23-27.
[Zie voorts 111]

1.2. Ghana

169. Golterman, W.F., 'Kerkvereniging in Nigeria en Ghana', in *IdW* 20/16-17 (1965) 312-313, 337-339.
170. Kuitse, M.J., 'Bezoek aan Ghana', in *ADW* 20/2, 3, 4 (1965).
171. Kuitse, R., 'Tegenstellingen in Ghana', in *ADW* 23/37 (1968).
172. Kuitse, R., 'Islam in Africa Project Ghana Survey', in *The Bulletin of the Christian Institute of Islamic Studies* 3/3-4 (1970) 34-51.

1.3. Zuid-Afrika

[Zie 118]

1.4. Zambia

173. Heijn, Herman, 'Een verbond aan-gaan. Over het Interkerkelijk Jongerenproject Nederland Zambia', in A. Lambo (red.) *Oecumennisme. Opstellen aangeboden aan Henk Kossen ter gelegenheid van zijn afscheid als kerkelijk hoogleraar* (Amsterdam, 1989) 85-89. Verkort in *Toerusting. Tijdschrift voor kerk en educatie met werkmateriaal* 30/2 (1989) 16-18.

2. Azië/Australië

2.1. Algemeen

174. Ament, H.Th., *Verslag van een Studieverlof-reis naar de Australische Doopsgezinden* (Warns, 1985 typescript, 72 pp.)

175. Christano, Charles, *Righteousness and Peace from the Eye of an Asian Christian* (n.p. 1989 typescript) 6 pp.
176. Golterman, W.F., 'Oost-Aziatische kerken aan het werk' in *IdW* 15(1959) 132-134, 201-204, 222-223.
177. Hoekema, A.G., 'Evangelie en Cultuur in Azië', in Jan van Butselaar en Jan van Capelleveen (eds) *Evangelie en Cultuur in de oecumenische discussie* (Kampen, 1989) 30-39.
178. Meerdink-van den Ban, A.J. en Meerdink, P.Th., *Thuis en Uit* [Reisbrieven vanuit het verre Oosten] (1965?).
179. Widjaja, Albert, 'Beggary Theology: A Search for a perspective Toward Indigenous Theology', in *South East Asia Journal of Theology* 14(1973) 39-45.
180. Widjaja, Albert, 'The Kingdom Renewing the Environment', in *The Kingdom of God in a changing World* [Proceedings MWC 10] (Wichita, KA, 1978) 81-91.
[Zie voorts 52]

2.2. Indonesië

2.2.1. Indonesië algemeen

181. Hoekema, A.G., 'Indonesian Churches moving towards Maturity (1973-1978)', in *EXCHANGE* 21(1978) 1-53.
182. Hoekema, A.G., 'Recent Church Growth in Indonesia', in Wilbert R. Shenk (ed) *Exploring Church Growth* (Grand Rapids MI, 1983) 24-36.
183. Kuitse, R., 'Enkele problemen van de kerk in Indonesia', in *Stemmen* 4(1955) 55-64.
184. Krisetya, Mesach, 'Indonesians Search for Identity in Diversity', in *Courier* 4/2 (1989) 1-2.
185. Swellengrebel, J.L., *In Leijdeckers Voetspoor I 1820-1900* [Hsk IV: Javaans. 3. De derde vertaler: P.Jansz. Hsk VIII Maleis. 3. H.C. Klinkert] (Amster-

- dam/Leiden, 1974) 84-96 en 182-203.
186. Veen, G. van, 'De tragiek van ons koloniseren', in *ADW* 2/ 3, 4, 5, 6, 9 (1947). [Zie voorts 24, 77]
 - 2.2.2. *Java*
 187. Amstutz, D., 'Mededelingen over het Doopsgezind Zendingsterrein op Java gedurende de jaren 1940-1946', in Amstutz, D., e.a. *Verslagen van het Doopsgezind Zendingsveld op Java over de jaren 1940-1947* [Uitgave D.Z.V.] 1-11.
 188. Amstutz, D., 'Die Mennonitische Java-Mission in den Kriegsjahren 1930-1946', in *DM* 1/3-4 (1948) 28-29.
 189. Amstutz, D., 'Hilfswerk und Mission auf Java', in *DM* 3/9 (1950) 90-91.
 190. Amstutz, D., en Amstutz-Nachtigal, W., 'Iets uit de geschiedenis van het Doopsgezinde Zendingsterrein op Java sinds 1908', in *Uit Verleden en heden van de Doopsgezinde Zending*. [Jubileumuitgave van de D.Z.V.] (s.l., 1947) 24-51. Ook in *Lichtstralen op den Akker der Wereld* [Uitgave Zendingsstudieraad] (Hoenderloo, 1947 nr.4).
 191. Amstutz, D. en Gramberg, K.P.C.A., *Indrukken van het Doopsgezind zendingsveld op Java gedurende de eerste oorlogsjaren 1940-1942* [Uitgave Zendingsbestuur] (s.l., s.a.); eerder verschenen in *Het Zendingsblad voor Nederlandsch Indië*, febr. 1942.
 192. Amstutz, D., Gramberg, K.P.C.A., Soemadihardja, K., *Verslagen van het Doopsgezind Zendingsveld op Java over de jaren 1940-1947* [Uitgave D.Z.V.] (s.l., s.a.).
 193. Chrismento, Yahya, 'PIPKA Mission', in *Mennonite World Handbook* 1990 215-217.
 194. Christano, Charles, 'Gereja Kristen Muria Indonesia', in *Mennonite World Handbook* (Lombard, Ill. 1978) 153-156.
 195. Christano, Charles, 'PIPKA: An Indonesian Response to Mission', in *International Bulletin of Missionary Research* (October 1982).
 196. Djojodihardjo, S., 'Der Dienst der Mennonietengemeinden im Namen Christi an den Brüdern', in *Das Evangelium von Jesus Christus in der Welt* [Proceedings MWC 6] (Karlsruhe, 1958) 23-27.
 197. Djojodihardjo, S., 'Report from Indonesia', in *The Lordship of Christ* [Proceedings MWC 7] (Kitchener, 1962) 269-271.
 198. Djojodihardjo, S., *Einige Fragen an Suhadi Djojodihardjo anlässlich eines Treffens am 30. Juli 1973 in Franking mit dem M.H.M.* (n.p. typescript, 4 pp.)
 199. Djojodihardjo, S., 'Tien vragen aan Ds. Djojodihardjo', in *25 Jaar Doopsgezinde Zendings Raad* (1983) 18-23. Eerder verschenen in *ADW* 37/46 (18.12.1982). Vertaald als 'Reflections on the Mennonite Church in Java', in *MF* 13/2 (1985) 20-21.
 200. Gramberg, K.P.C.A., 'Iets over de lotgevallen van de medische zendingsposten op het Doopsgezinde Zendingsveld van mei 1940-augustus 1943', in Amstutz, D. e.a., *Verslagen van het Doopsgezind Zendingsveld op Java over de jaren 1940-1947* (s.l., s.a.) 12-17.
 201. Hoekema, A.G., 'Gesprek met Ds. S. Djojodihardjo', in *DJ* 68(1974) 29-44.
 202. Hoekema, A.G., 'Kerken in beweging: De Broederschappen op Java in klein beeld', in *DJ* 72(1978) 37-45.
 203. Hoekema, A.G., 'Developments in the Education of Preachers in the Indonesian Mennonite Churches', in *MQR* 54/3 (1985) 398-409.
 204. Hüsken, F., 'Islam and Collective Actions: Rural Violence in North Central Java in 1942', in Dick Kooiman e.a. (eds) *Conversion, Competition and Conflict. Essays on the Role of Religion in Asia* (Amsterdam, 1984) 123-154.
 205. Koopmans, L., *Evangelisatie door Kolonisatie* [Proponentsscriptie] (1954? typescript 26 pp).
 206. Koopmans, L. en Hoekema, A.G., 'De Evangelische Kerk op Java 40 jaar', in *VANDAAR* 6/7 (1980) 3-5.

207. Kuitse, R., 'Potplant of zaad', in *Stemmen* 11(1962) 14-19.
 208. Matthijssen, J.P., 'De Doopsgezinden op Java', in *Stemmen* 4(1955) 49-55. Enigszins gewijzigd afzonderlijk uitgegeven in gestencilde vorm.
 209. Matthijssen, J.P., 'Die Mennonieten auf Java', in *MGK* 58(1958) 37-42.
 210. Matthijssen, J.P., 'Javaanse "Doopsgezinden" met een vraagteken?', in *DJ* 54(1960) 48-53.
 211. Krisetya, Mesach, *Clinical Pastoral Education in Java: Theological and Cultural Considerations* [n.p. doctor thesis, School of Theology, Claremont AC] (1989).
 212. Reedy, Janet Umble, 'A History of the Mennonite medical Work in the Muria mountain Area of Java, Indonesia, 1894-1971', in *MQR* 47(1973) 31-51.
 213. Ropp, Marthe, 'Frauen auf Java', in *MGK* 60(1960) 54-61.
 214. Shenk, W.R., 'Mission and Politics in the nineteenth Century: Pieter Jansz' Tract on Dutch colonial Policy', in *MQR* 54(1980) 83-104.
 215. Soekotjo, Sigit Heru, 'Op zoek naar identiteit. De geschiedenis van de Evangelische kerk op Java, 1940-1980', in *DJ* 74(1980) 32-52.
 216. Soemadihardja, K., 'De Christengemeente der Doopsgezinde Zending in de jaren 1942-1947', in D. Amstu(t)z e.a., *Verslagen van het Doopsgezind Zendingveld op Java over de jaren 1940-1947* (1947) 18-19.
 217. Soesanto Harso, Esther, 'Work of Mennonite Women in Indonesia' in *Jesus Christ Reconciles [Proceedings MWC 9]* (Curitiba, 1972), 41-47.
 218. Tan Hao An, Herman, 'Report from Indonesia', in *The Lordship of Christ [Proceedings MWC 7]* (Kitchener, 1962) 271-277.
 219. Yoder, L.M., 'Gereja Injili di Tanah Jawa', in *Mennonite World Handbook* (Lombard, Ill. 1978) 146-151.
 220. Yoder, L.M., *The Church of the Muria. A History of the Muria Christian Church of Indonesia - GKMI* [M.Thesis Fuller Seminary] (Ann Arbor, 1981), 633 pp.
 221. Yoder, L.M., 'Ontstaan en Groei van de christelijke kerk rond de Muria in Indonesië (GKMI)', in *DJ* 78(1984) 61-78.
 222. Yoder, L.M., *The Introduction and Expression of Islam and Christianity in the cultural Context of North Central Java* [diss. Fuller Seminary] (1987) xiii + 545 pp.
- 2.2.3. *Sumatra*
223. Djojodihardjo, S., Report of the Visit to the Mennonite Churches of Mandailing, Sumatra (uitgave MCC, Akron, 1953 typescript).
 224. Nachtigal-Franz, S., 'Het Doopsgezinde Zendingsterrein op Sumatra sinds 1908', in A. Mulder e.a. *Uit verleden en heden van de Doopsgezinde Zending (1947)* 52-54.
- 2.2.4. *Irian Jaya*
225. Bakker, J.H., 'Mission und Schule auf Neu-Guinea', in *MGK* (1962) 43-48.
 226. Golterman, W.F., 'Die neue holländische Mission auf Neu-Guinea', in *MWC* 5 (1952), 193-197.
 227. Kobus, Tj., 'Reisverhalen uit Nieuw-Guinea', in *ADW* 7/27, 28, 30 (1953).
 228. Koopmans, L., *Het vraagstuk van de Kain Timur bij de Mejbrat van het Ajamaru-distrikt op de Vogelkop van West Nieuw-Guinea* [Scriptie Zendingshogeschool] (1958 typescript 33 en 21 pp).
 229. Koopmans, L., 'Aus dem Jahresbericht von Missionar L. Koopmans, in Teminabuan, Neuguinea', in *DM* 14/10, 12 (1961) 122-123, 150-151.
 230. Leendertz, J.M. 'Op tocht met zending Marcus door Nieuw-Guinea', in *ADW* VI/ 23, 24, 26, 27, 37, 38, 43, 44 (1950).
 231. Leendertz, J.M. 'Een theoloog op het

- zendingsveld' [uit jaarverslag van P. Messie], in *ADW* 10/18-20, 22-23 (1955).
232. Marcus, R.E.H., 'Het Zendingsveld in de Vogelkop van Nieuw Guinea', in *DJ* 50(1956) 41-47.
233. Marcus, R.E.H., '10 Jahre Missions-Arbeit auf Neu-Guinea', in *MGK* 61(1961) 52-58.
234. Matthijssen, J.P., *Christian Keysser* [scriptie Zendingshogeschool] (1951, typoscript) 23 pp.
235. Santema, B.S., *Enkele opmerkingen omtrent de relatie tussen de Doopsgezinde zending en de Gereja Kristen Injili di Irian Jaya* [n.p. scriptie Hendrik Kraemer Instituut] (1987) 17 pp.

2.3. India

236. Golterman, W.F., 'Liturgie van de kerk in Zuid-India', in *Gemeenschap der Kerken*, 9/3 (1955)
237. Golterman, W.F., 'Kerk van Zuid-India', in *IdW* 15/20 (1960) 341-343.
238. Leendertz, J.M., 'Sadhu Sundar Sing', in *ADW* 16/37, 38 (1961).

2.4. China

239. Leendertz, J.M., 'De protestantse kerken in communistisch China', in *ADW* 18/39, 40, 41, 42 (1963).

3. Latijns-Amerika

240. Kuiper, F., 'Zending en Jeugd in Zuid-Amerika', in *De Hoeksteen* [DJB blad] (nov. 1966).
241. Kuiper, F., 'Montevideo', in *DJ* 61 (1967) 39-46.

4. Europa

242. Kuitse, R.S. en Shenk, W.R., *Faithfulness in Witness: Europe* [voorbereidend materiaal Mission Consultation Strasbourg] (1984, typoscript) 8 pp.
243. Kuitse, R.S., *Belgium Trip Report. May 19-June 14/5* (1986 typoscript) 25 pp.

AUTEURSINDEX

Alberda-van der Zijpp, T. 9
 Ament, H.Th. 174
 Amstutz, D. 187-192
 Amstutz-Nachtigal, W. 190
 Ashkenasy, Y. 105
 Bakker, D. 134
 Bakker, J.H. 235
 Boers, D. 135
 Boiten, R.G.H. 158
 Boiten-du Rieu, J.G. 159-162
 Bremer, H. 14-15, 43, 97-98
 Broer, A.L. 143
 Brüsewitz, C.F. 44
 Brüsewitz, J. 136, 144
 Chrismanto, Y. 193
 Christano, Ch. 175, 194-195
 Djojodihardjo, S. 45, 196-199, 223

Dufour-van Hall, H.C. 145
 Duin, C. van 124
 Golterman, W.F. 3, 16, 46-50, 83-90, 121, 137, 141, 157, 169, 176, 226, 236-237
 Graaff, J.S. de 146
 Gramberg, K.P.C.A. 155-156, 191-192, 200
 Hertstein, A.H. 51
 Heijn, H.S.J. 118, 168, 173
 Hoekema, A.G. 1, 17-23, 52-54, 91, 119, 136, 147, 177, 181-182, 201-203
 Hoekema, C.P. 163
 Hoogewoud-Verschoor, R. 99
 Hüskén, F. 204
 Jacobszoon, J.P. 55
 Jensma, Th.E. 2, 24
 Knipscheer, L.D.G. 148
 Kobus, Tj. 227

- Koopmans, L. 25-27, 56-59, 205-206, 228-229
Kossen, H.B. 4-5, 28, 60-65, 92-93, 122-123,
125-130, 138-139, 149, 154, 164
Krisetya, M. 184, 211
Kuiper, F. 66-67, 94, 100-104, 109, 240-241
Kuitse, M.J. 170
Kuitse, R.S. 7, 68-69, 77, 110-113, 142, 171-172,
183, 207, 242-243
Laurense, L. 29-35, 70-74, 115-116, 140
Leendertz, J.M. 75-76, 114, 230-231, 238-239
Marcus, R.E.H. 77, 230, 232-233
Matthijssen, J.P. 10, 77-79, 208-210, 234
Meerdink, P.J. 178
Meerdink-van den Ban, A.J. 36, 178
Meihuizen, H.W. 11
Messie, P. 231
Mulder, A. 37-38
Nachtigal-Franz, S. 224
Nijdam, S.G. 12
Oosterbaan J.A. 80, 150
Reedy, J. Umble 212
Ropp, M. 213
Rijken, A.A. 81
Santema, B.S. 235
Schayck, P.J. van 165
Shenk, W.R. 214
Soekotjo, S.H. 215
Soemadihardja, K. 216
Soesanto Harso, E. 120, 217
Straten, E. van 117
Swellengrebel, J.L. 185
Tan Hao An 218
Trip, F.H.P. 166
Veen, W. 151
Veen, G. van 186
Veer, Th. van der 152
Verheus, S.L. 153
Voolstra, S. 8, 131-133
Werf-Stelling, M. van der 95-96, 144
Wethmar, H. 166-167
Widjaja, A. 179-180
Woelinga, H.D. 40, 82, 105-108
Yoder, L.M. 219-222
Zijpp, N. van der 13, 41-42

Ubbo Emmius' relaas van de buitenechtelijke kinderen van David Joris en hun nageslacht

Ingeleid en geannoteerd door S. Zijlstra

Ter inleiding

Een belangrijk verwijt dat de joristen door hun tegenstanders werd voorgehouden was hun houding tegenover het huwelijk. Volgens de opvattingen van die tegenstanders van Joris zou deze veelwijverij voorstaan. Het bewijs hiervoor is moeilijk te leveren en berust voornamelijk op uitingen van Blesdijk over deze kwestie in de *Historia vitae* en de verklaringen, die de joristen gaven tijdens hun verhoren in Delft in 1539. Deze verklaringen zijn slechts in de vorm van een uittreksel in de *Historie der Reformatie* van de historicus Brandt¹ bewaard gebleven.

Ubbo Emmius staat in zijn bestrijding van Joris uitvoerig stil bij deze excessen, maar weet deze niet aan de hand van de werken van Joris te staven. Huygelmum-zoon verwerpt dan ook de beschuldigingen. Elders, vooral in de brieven, bewaard in de Jorislade te Bazel, zijn wel degelijk toespelingen te vinden op de merkwaardige houding van Joris tegenover het huwelijk en partnerruil zal zeker zijn voorgekomen. Emmius dacht zijn zaak sterker te maken door het verhaal van de kinderen en een kleinkind van Joris uitvoerig uit de doeken te doen. Bovendien deden verschillende versies van het verhaal de ronde². Hij baseerde zich op inlichtingen die hij in Emden verkregen had en op brieven die over deze kwestie zijn gewisseld tussen Joachim van Berchem en Johan Boelsen, die hij in extenso afdruckt³ en waarin blijkt dat de zonden der vaderen inderdaad bezocht werden aan de kinderen.

De hieronder afgedrukte tekst is ontleend aan Ubbo Emmius, *De Davidjorischen Gheest in leeven ende leer breeder ende wydt-loopigher ontdeckt* (Den Haag, 1603) 284-287.

1 G. Brandt, *Historie der Reformatie* I (Leiden, 1671) 133-134.

2 Een van die foutieve versies geeft C. Grevinchoven in zijn *Grondelyc Bericht van den Doope ende Wederdoope* (Rotterdam, 1599) 46-47.

3 Ubbo Emmius, *Den Davidjorischen Gheest in leeven ende leer breeder ende wydt-loopiger ontdeckt* (Den Haag, 1603) 406-420.

Tekst

Want als David Jorisz te Basel anno 1556 in augusto ghestorven was, zo is Johan Boelsen⁴ zowel syner huysvrouwen Annen als derselve twee voor-kinderen erfgoedts halven opt begheeren van syn huysvrouwe des volghenden jaers 1557 in junio na Basel ghereyst ende heeft met Davids anderen kinderen die nu tot haren vollen jaren ghecome waren ende met Joachim van Berchem, syner vrouwen volle broeder Davids dochterman gesproken ende gehandelt, doch doemaels weynich wtgericht, ghelijck met Boelsens rekeninge, met eygener hant geschreven ende den gerichte tot Embden overgegeven bewijslick is. Daer na anno 1558 is deselve Boelsen opt begheeren van Joachim van Berchem, syns swagers ende der anderen kinderen van David Jorisz, die sick te dier tijt noch die van Brugk naemden, als volmachtich vanweghen syner huysvrouwen ende curateur syner stiefkinderen teghens Cornelium van Lier⁵ (die Joachim van Berchems⁶ ende Annen suster ten houwelicke hadde) doenmaels te Straesburch woonende als volmachtige der anderen partije te Colen verschenen is ende heeft in der twistsake voor den grave ende schepenen des Cheurvorstelicken hooghen gherichts met denselven een reces of verdrach, met beyder handt ende zeghel bevestighet, solemnelicken opghericht.

Maer alsoo dat selfde reces van d'andere zijde niet achtervolcht en wiert ende midler tijt dat proces tegen den afghestorvenen David Jorisz' leere ende doode lichaem in den volghenden jare tusschenbeyden quam ende als de zake syner erven te Basel in confusie verliep, zo heeft Johan Boelsen ook dat reces coram notario & testibus gherevoceert ende is hier door den twist tusschen den partijen weder verniet gheworden ende allerleye moeyte ende onluste voorghevallen, tot zoo langhe dat anno 1562 den 20. junii binnen Embden door Joachim van Berchem ende Johan Boelsen, met syne huysvrou ende stiefkinderen volcomelicken opt nieuwe verdragen zijn.

Maer voor ende aleer sy verdraghen werden ende het verdrach weder ghemaect

4 Johan Boelsen was rond 1560 rentmeester van de dijken te Emden en een rijk man, stammend uit een oud Emdens geslacht. Hij was getrouwd met Fenna en had bij haar twee kinderen. Na de dood van Fenna woonde hij sinds 1555 samen met Anna van Etten, eens de bijzit van David Joris. In 1563 trouwden zij. Rond 1585 is Boelsen gestorven. Zie: F. Ritter, 'Eine Landesbeschreibung von Ostfriesland aus der Zeit um 1600', *Jahrbuch der Gesellschaft... Emden* 57 (1910) 329; W. Bergsma, E. H. Waterbolk, eds., *Kroniekje van een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen, 1986) 81.

5 Cornelius van Lier was in 1544 met Joris naar Bazel getrokken, maar had zich kort daarna in Straatsburg gevestigd.

6 Een van de belangrijkste aanhangers van David Joris, die met hem naar Bazel vertrok.

was is de dochter van Boelsens huysvrouw ende David Jorisz, genaemt Marichen doenmaels oudt wesende ontrent 14 of 15 jaren, van Campen door de moeder ontboden na Embden (twelcke is gheweest anno 1560) ende na een half jaer met der moeder ende stiefvader ghecoomen te woonen ende eyndtlick na vier jaren aen Johan Bloemsaedt van Halteren in Westfalen ghehout geworden, zijnde een dochter David Jorisz by Anna van Berchem gheteelt, als hiervoren gheseydt is ende Johan Bloemsaet den schoonsone, syne dochter getrouwt hebbende.⁷

Den sone nu van David Jorisz ende Anna van Berchem, de huysvrouwe van Jan Boelsen is in syne kintsche jaren Hansken Johans ende daerna als hy grooter ghe worden was, Johan Davids na syns vaders name ghenamt gheworden ende heeft volghendes tijts te Norden in Oost-Vriesland by eenen glasemaker meester Dierck gheheeten die noch in goede leven is om het ambacht geleert ende eenen tijdt lanck sick daer inne gheoeffent hadde heeft hy sick te Embden nedergheslagen ende aldaer in der Schoolstrate hetselfde ambacht opghesettet ende door eenen meesterknecht N. Marten geheeten, daerom dat hy selfs noch niet bequaem ghenoech daertoe en was, eenen tijdt lanck winckel opgehouden.

Daerna als hy nu syn erfgoedt van Basel, twelck hy selfs gehaelt heeft, namelick vijfhondert rijcxdalers, met den opgheloopen renten wt cracht des opgerichteden verdrachs ontfangen hadde, heeft hy eenigen coophandel mede aengeslaghen.

Ende als beyde het ambacht ende den coophandel niet met hem voorwaerts en wilde ende het goet vast terugge ende opt eynde liep, dat hy oock merckte syns vaders David Jorisz name hem te Embden gheen eere te gheven, is hy van daer met der wooninghe in Noorwegen onder onbekende luyden vertrocken ende aldaer eenen weert of herbergier gheworden ende heeft syne wijven die hy aldaer gebruyckte van een welbekenden zeevarenden borgher van Emden met namen Lambert Jansz in der Pelsserstrate woonende, ontfangen, alwaer hy eyntlick ooc meer schulden als goets nalatende, aen de peste met syn gansche huysghesin ghestorven is, alleene een soonken oock Johan genaemt, ontrent zes jaren out wesende overgbleven zijnde, denwelcken den voornoemden Lambert Jans, hoewel hy groot gelt by den verstorvenen ten achteren was ende gheene betalinghe te verwachten hadde, wt medelijden niet langer daerna weder na Embden medegevoert ende ghebracht heeft, vanwaer hy als sic niemant syner aennemen en wilde, na syns moeders naeste bloetvrienden in Westphalen ghesonden ende na sommighe jaren als hy begonste groot te worden, weder te Embden ghecome ende aldaer door hulpe van goede borgeren die hem by gebeurte den kost gaven, opt schoemakerambacht ghestelt

7 Deze uitweiding van Emmius was nodig omdat er verschillende versies van deze relatie de ronde deden. Soms werd Bloemsaet als de dochter van Joris aangemerkt.

gheworden ende ten laetsten als hy dat hantwerck wel gheleert ende eenen tijt lanck in der stadt ghedaen hadde, is hy wt oorsake dat hy sick syns grootvaders David Jorisz onder bekende menschen (gelijck hy sels goede vrienden bekend heeft) schamende, voor sommighe weynighe jaren wt den lande wech ghetogen ende als men meynt na Italien, daer hy buyten kennisse zijn konde, ghereyst is.

Recensies

The Writings of Dirk Philips (1504-1568), translated and edited by C.J. Dyck, W.E. Keeney and A.J. Beachy. Classics of the Radical Reformation 6. Scottdale, Pa / Waterloo, Ont: Herald Press, 1992. Pp. 701, with Portrait, Index and Maps.

Van eind februari tot half mei 1980 bezocht Alvin J. Beachy met zijn echtgenote Nederland. Sinds zijn emeritering in 1978 werkte hij aan de Engelse vertaling van de werken van Dirk Philips. In een interview dat hem bij die gelegenheid door D. Visser werd afgenomen en dat gepubliceerd werd in de *Doopsgezinde Bijdragen* 7 (1981), zette hij uiteen vanwaar zijn belangstelling voor deze 'vriend en medewerker van Menno Simons' (J. ten Doornkaat Koolman) stamde. Alvin, zoon van de bekende bisschop der Beachy Amish, vertelde: 'Lange tijd heeft Dirk Philips in de bibliotheek van elke Amish predikant gestaan. De werken van Dirk Philips, de *Martyrs Mirror* en de (Duitstalige) Lutherbijbel waren onmisbaar. Mijn vader bood me eens een groot aantal boeken aan. Toen hij echter het *Enchiridion* van Dirk Philips uit de kast pakte, bekeek hij het vol liefde en zei in Pennsylvania-Dutch: 'Des kanst du net hava. [Deze kun je niet krijgen.]' Voor hem was dat boek evenveel waard als de bijbel. Theologisch was hij niet geschoold, maar de kennis die hij had, kwam uit Dirk Philips.'

Bij zijn promotie-onderzoek ontdekte Alvin J. Beachy zelf dat Dirk Philips een helderder en bevattelijker auteur was dan Menno Simons. Deze mening werd reeds door Dirk Philips' tijdgenoten, zoals de rooms-katholieke polemicus Georgius Cassander, onder woorden gebracht en ook door latere kenners van het zestiende-eeuwse Nederlandse anabaptisme gedeeld. Is dat oordeel terecht en zo ja, hoe komt het dan dat paradoxaal genoeg deze helder formulerende Dirk Philips zo in de schaduw van de onsystematisch theologiserende Menno Simons heeft gestaan of, wat waarschijnlijker is, door historische redenen is geraakt?

Hermannus Schyn (1662-1727), als leidsman van de confessionele Zonnisten toch stellig een sympathisant van Menno, klaagde op p. 137 in zijn *Historiae Menonitarum Plenior Deductio* (1729) reeds over de redundantie in zijn geschriften, die vooral was gaan opvallen toen in de loop van de zeventiende eeuw daarvan steeds vollediger verzamelingen in een band waren uitgegeven. Hij prees daarentegen Dirk Philips als 'een geleerd man, die in geen enkel opzicht onderdeed voor de Mennonieten van die dagen' (p. 186). Maar ondanks deze lof, bleef Menno's populariteit groter. Na 1626 werd Dirk Philips' hoofdwerk *Enchiridion* niet meer integraal herdrukt in de Nederlandse taal. Een bundeling en kritische heruitgave van al zijn geschriften liet tot in 1914 op zich wachten. (*De geschriften van Dirk Philipsz. Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, X.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1914.) Maar de grote betekenis daarvan is aan de twintigste-eeuwse, Nederlandse doopsgezinden voorbijgegaan.

Dirk Philips bleef na zijn dood met name gerespecteerd bij de Oude Vlamingen, die de oorspronkelijke, Nederlandse anabaptistische kenmerken (zoals de voetwassing, het stille gebed en de episcopale kerkorde) het langst bewaarden, maar die als een kleine godsdienstige minderheid in de achttiende eeuw gedoemd waren te assimileren of uit te sterven. Dirk Philips' naam werd zodoende verbonden met een principieel dopers conservatisme dat zelfs de achttiende-eeuwse traditiebewuste confessionelen, zoals Schyn, te extreem voorkwam.

Met graagte wees men er in latere eeuwen op dat Menno in tuchtzaken minder rigoristisch had gedacht dan zijn mede-oudste. Dat is echter een opvatting die meer getuigt van liberale vooringenomenheid tegen de tucht in het algemeen dan van historisch-kritische zin, vooral als men bijv. mag afgaan op het oordeel van Adam Pastor die Menno, en niet Dirk, aanwijst als de onbarmhartige hoofdverantwoordelijke voor zijn veroordeling en ban. Ook de geconstrueerde tegenstelling tussen de zachtmoedigheid van Menno en Dirks onbuigzaamheid is niet vrij van dezelfde vooringenomenheid. In het uitschelden van zijn tegenstanders was Menno in ieder geval duidelijk de meerdere van Dirk.

Dirk Philips' geestelijke erfenis bleef uiteindelijk het best bewaard bij de rurale Mennonieten in het Weichsel-gebied waar hij zelf ooit oudste was geweest. Zij hielden hem in ere op hun zwerftochten, op zoek naar een land waar zijn gedachten over een authentieke christelijke kerk in vrijheid werkelijkheid konden worden. Nu komt Dirk Philips als een 'Classic of the Radical Reformation' weer thuis in Nederland en vraagt in de Engelse taal wederom gehoor bij zijn landgenoten. Een bijna vergeten emigrant verschijnt als een ongenode immigrant plotseling in hun midden en vraagt bescheiden: 'Read me, though as having become a stranger'.

De uitgevers van de serie 'Classics of the Radical Reformation' willen oorspronkelijke, anabaptistische teksten op een wetenschappelijk verantwoorde wijze in een Engelse vertaling heruitgeven voor een breed publiek. Leesbaarheid zonder compromissen aan de grondtekst, is het devies. In dat streven naar leesbaarheid zijn de drie uitgevers volkomen geslaagd, zich baserend op de 1564-editie van het *Enchiridion*, de verzamelde geschriften in deel X van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, en een drietal bijlagen uit J. ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips: vriend en medewerker van Menno Simons (1504-1568)* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1964). Alvin J. Beachy kon helaas de vertaling waarmee hij in 1978 was begonnen niet voltooien; hij overleed in 1986. William E. Keeney zette als kenner van het zestiende-eeuwse, Nederlandse anabaptisme de vertaalbaarheid voort en ontwierp de biografische schets van Dirk Philips. C.J. Dyck kweet zich van de enorme taak om de aangeleverde vertalingen te harmoniseren, te annoteren, van inleidingen te voorzien en ze voor druklegging gereed te maken.

Uitvoerige en zorgvuldig samengestelde indices van schriftplaatsen, namen, plaatsen en onderwerpen verhogen de toegankelijkheid en bruikbaarheid van dit werk. De talrijke bijbelverwijzingen die oorspronkelijk in de marge afgedrukt ston-

den, zijn in de tekst opgenomen op de plaats waar ze horen. Alle lof voor dit monnikenwerk! Zo kan bijv. goed inzichtelijk gemaakt worden hoe de auteur soms gehele paragrafen samenstelt uit louter bijbelcitaten. De geografische kaarten geven een goed overzicht van Dirk Philips' werkgebied; die van de Spaanse Nederlanden ca 1530 is echter te zeer gemoderniseerd. Kortom, er is niets nagelaten om het raadplegen en lezen van dit boek tot een groot genoegen te maken.

Heeft deze goede leesbaarheid nu de oorspronkelijke tekst geweld aangedaan? Nauwelijks. Maar toch heb ik op een paar punten kritiek. Het is vooral de vertaling van het veelvuldig voorkomende woord 'g[h]emeynte', die vraagtekens oproept. Het is naar mijn mening niet juist er van uit te gaan dat Dirk Philips onder 'gemeynte' uitsluitend een lokale vergadering van gelovigen verstaat en dat 'gemeynte' derhalve bijna zonder onderscheid vertaald dient te worden met 'congregation'. Ik ben bang dat deze vertaling is ingegeven door vooronderstellingen die niet aan de tekst, c.q. de theologie van Dirk Philips ontleend kunnen worden. Ze berusten eerder op opvattingen uit een latere ontwikkelingsfase van de anabaptistische beweging, waarin geleidelijk aan inderdaad een meer congregationalistische kerkvorm gestalte heeft gekregen. Maar vooral schuldig hieraan is de bekende kerk en secte typologie in Troeltschs *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1912), waarnaar verwezen wordt op p. 237, n. 2. Dirk Philips' ecclesiologie was mijns inziens echter eerder episcopalistisch dan congregationalistisch en hij hanteerde geen sociologische, maar bijbels-theologische categorieën.

Dirk Philips gebruikt 'ghemeynte' soms inderdaad om de plaatselijke anabaptistische gemeente(n) aan te duiden, bijv. 'an de Gemeeynten in Vr.[iesland]', correct vertaald met: 'to the congregations in Fr.[iesland]'. (Zie p. 526; evenzo pp. 383; 410.) Maar in de eerste plaats is met 'gemeynte', de gemeente van Christus bedoeld, 'een heerlijcke Gemeeynte, die niet en heeft eenighe vleckē oft rimpel', terecht vertaald met: 'a glorious church without spot or wrinkle' (p. 155). 'De geestelijke Ark' mag dan ook niet uitsluitend gereduceerd worden tot de plaatselijke gemeente, zoals bijv. op p. 81 het geval is.

Evenmin mag de titel van het tractaat 'Van de Gemeeynte Godts' vertaald worden met 'The Congregation of God' (p. 350), maar met 'The Church of God'. Dirk bedoelt hiermee de oorspronkelijke, ware, apostolische gemeente die in de anabaptistische beweging haar voortzetting vindt, onderscheiden van alle kerken en bewegingen die niet uitsluitend zich aan Christus' gebod houden. Het is de 'rechte Christelijcke Kercke ofte Ghemeynte' (vertaald als: 'the true Christian church or congregation'; p. 351), waarin men, zoals ook elders, steeds moet meebelisteren de omschrijving van de kerk in het Apostolicum als 'communio sanctorum' (p. 13). Hier gebruikt Dirk Philips, nog niet gehinderd door de lezing van Troeltsch, echter vrijmoedig 'Kercke' als synoniem van 'Ghemeynte'.

Het begrip 'secte' daarentegen reserveert hij voor alle (reformatorische) kerken en bewegingen die van de apostolische norm afwijken (zie bijv. p. 117; 366). Op

p. 317 heeft Dirk met zijn 'antichristischer Kercken' de pracht en praal van de rooms-katholieke kerkgebouwen op het oog, en bedoelt hij met de 'oproerige Seecten' in het bijzonder de Munstersen. Mij lijkt het daarom beter om in de regel 'gemeente' met 'church' te vertalen, uitgezonderd daar waar expliciet een lokale gemeente aangeduid wordt. De Engelstaligen mogen zich (i.t.t. de Duits- en Nederlandstaligen met hun onderscheid tussen Kirche/kerk en Gemeinde/gemeente) juist gelukkig prijzen dat ze het ongedifferentieerde woord 'church' (evenals het Nieuw-testamentische begrip *ekklesia*) voor zowel de lokale als de regionale en universele kerk kunnen gebruiken.

Nog een voorbeeld hoe een bepaalde vertaling (in dit geval een foutieve) een radicaal dualisme tussen gemeente en wereld suggereert, waar de tekst zelf geen aanleiding toe geeft. In het tractaat 'Bekentnisse van Godt', een onderdeel van zijn *Enchiridion*, schrijft Dirk Philips over de vriendschap met de wereld die vijandschap met God betekent: 'Ende dat is de oorsake, waerom dat wy niet gesint en zijn, der menschen insettingen die tegen Christum zijn, allen valschen Godsdienst, ende Afgoderie, alle Ceremonien ende Dienst der Roomscher Kercken, met de wereld te onderhouden etc.' (*BRN*, X, p. 68.) Deze zin is incorrect en onvolledig als volgt vertaald: 'That is the reason we are not inclined to observe all human institutions of the world, all false worship and ceremonies of the Roman Church which are opposed to Christ, Matt. 15: [3]; I Cor. 10:14.' (p. 71)

'Wereld' is in de ogen van Dirk de christenheid die de valse, onbijbelse godsdienst van de rooms-katholieke kerk blijft aanhangen. Dirk Philips en de zijnen zijn niet van plan om met deze rooms-katholieke 'wereld' voort te gaan in de valse godsdienst. De vertaling suggereert echter dat zij niet geneigd zouden zijn om *alle menselijke instellingen in de wereld* te respecteren (waaronder de rooms-katholieke godsdienst). Een dergelijk revolutionair standpunt heeft Dirk evenwel nimmer in gedachten gehad. De legitimiteit van de overheid bijv. heeft hij, en trouwens Menno evenmin, nooit ontkend, zolang de wereldlijke machthebbers zich maar niet als partijdige begunstigers van de traditionele godsdienst betoonden en zich niet met kettervervolgingen inlieten.

De sober gehouden annotatie is veelal zeer verhelderend, maar schiet soms plotseling in onterechte uitvoerigheid haar doel voorbij. Een paar voorbeelden. Op p. 237, n. 3, wordt uitvoerig aandacht besteed aan het concept van 'het evangelie aller creaturen' dat wel in het Duitse, maar in het Nederlandse anabaptisme geen rol speelt. Op p. 254, n. 2, wordt wederom een relatie gelegd tussen gedachten van Hans Hut en Dirk Philips, nu betreffende het teken Tau als apocalyptische verzegeling der uitverkorenen. Op meerdere plaatsen citeert Dirk inderdaad de bijbelplaatsen die hierop betrekking hebben, maar het is opvallend dat hij de expliciete vermelding van het woord Tau vermijdt (in tegenstelling tot Menno!), waarschijnlijk uit vrees voor chiliastisch-melchioritische en davidjoristische smetten. Niet de convergentie in gedachten op dit punt, maar de divergentie is hier juist interessant

en wegwijzend voor een juiste uitleg van Dirk Philips' geschriften.

Zo zie je maar, hoezeer deze uitgave al verleidt tot een levendig gesprek over de biografie en de juiste interpretatie van de theologie van een der meest toonaangevende doperse leiders. Hoe graag had ik dat gesprek al hier willen beginnen, zoals over de vermeende, vergeleken met Menno, superioriteit van Dirk, wat zijn kennis van het Vulgata-latijn en de bijbelse grondtalen betreft; over hun beider schatplichtigheid aan Sebastian Francks *Chronica*, o.a. hun kennis van Luther daaraan ontleend; over het gebruik van de Vulgata en Nederlandse bijbelvertalingen; over de gangbare psychologiserende beschrijving van Dirks leven en motieven; over zijn verzwegen betrokkenheid bij het revolutionaire begin van de anabaptistische beweging in de Lage Landen; over de drukgeschiedenis van zijn geschriften; over de inhoudelijke bepaling van zijn 'spiritualisme' etc.

Hopelijk worden vele studenten en geïnteresseerden door de lezing van deze 'classic' tot verdere doordenking van de doperse traditie aangezet. Alle lof voor de uitgevers die het mogelijk hebben gemaakt, dat we thans onbezorgd kunnen zeggen: 'Des kanst du hava'.

Landsmeer

S. Voolstra

A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 1991. 455 blz., geïllustreerd. ISBN 90 351 1011 0.

'Dit is een boek met eenvoudige doelstellingen. Het wil vertellen hoe tijdens de oorlog tegen Spanje gewone mensen in Holland hebben geleefd.' Zo opent Van Deursen *Mensen van klein vermogen*, de heruitgave, in één band, van de in vier deeltjes verschenen serie *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Deze opzet is ook volledig geslaagd. Van Deursen is een goed verteller. Hij maakt aanschouwelijk hoe gewone zeventiende-eeuwers aan de kost kwamen, wat ze in hun vrije tijd deden, hoe hun samenleving gereguleerd was en hoe hun kerkelijk leven eruit zag. Het is een leesboek, waarin letterlijk werelden voor de lezer open gaan. Ook wie zelf met de zeventiende eeuw bezig is, vindt bij lezen en herlezen telkens weer iets nuttigs.

Het hoofdstuk over kerk en godsdienst, getiteld 'Hel en hemel', bevat ook een aparte paragraaf over de doopsgezinden. Deze is niet de beste uit het boek. Van Deursen baseert zich hier voornamelijk op bestaande literatuur. Elders in de tekst heeft hij nieuwere literatuur verwerkt, maar in deze paragraaf heeft hij daar kennelijk geen aanleiding toe gevonden. De literatuur wordt niet simpelweg naverteld, maar de verschillende vormen van kerkzijn worden met elkaar vergeleken. Dat levert in het geval van gereformeerden en katholieken verhelderende contrasten op. De doopsgezinden schildert hij in vergelijking met deze beide kerken voornamelijk negatief af, op een neerbuigende toon die in de rest van het boek ontbreekt.

Aan het begin van deze paragraaf wordt de toon gezet met de vraag waarom de doopsgezinden – ouder dan de calvinisten en in het begin van de zestiende eeuw de hoofdstroom van de Reformatie in deze landen – het in vergelijking met de andere kerken zo slecht gedaan hebben. Hier noch elders bracht ze het tot de positie van officiële kerk. Hier kan men zich afvragen of Van Deursen de doopsgezinden wel recht doet. Hij weet heel goed dat de doopsgezinden belijdenisgeschriften, bovenlokale en liefst internationale kerkelijke organisatie en een formeel geschoolde geestelijkheid afwezen, zaken die in de zeventiende eeuw, ook wel aangeduid als het confessionele tijdvak, de basis vormden voor de ontwikkeling van de kerken. De doopsgezinden waren geen confessionele kerk. Zo noemden ze zichzelf ook niet. Een vergelijking moet dan wel mank gaan.

Zij onderscheidden zich bovendien van de wereld om hen heen door vast te houden aan tamelijk extreme waarden, die voor hen de kern uitmaakten van het evangelisch christendom. Daarmee maakten zij het zichzelf niet gemakkelijk, zoals Van Deursen ook laat zien. Desondanks sloot een aanzienlijke minderheid van de bevolking zich bij hen aan. Grof geschat zou zeven procent van de bevolking van Amsterdam, een kleine minderheid, tot één van de doopsgezinde gemeenten hebben behoord. Zo gezegd lijkt dat minder dan het was. Niet iedereen had in deze tijd al aansluiting bij een van de kerken gezocht. Alle kerkelijke groeperingen waren minderheden. Een lidmaatschap van zeven procent is dan niet zo heel weinig.

Van Deursen bespreekt de doopsgezinden terecht onder de grote religieuze gemeenschappen van de zeventiende-eeuwse Republiek. Wanneer hij hen niet had afgemeten aan de confessionele kerken, maar hun eigen aard meer in het oog had gehouden, was zijn verhaal anders en waarschijnlijk juist geweest. Hen te kenschetsen als 'curieuze, voor de grote kerkgenootschappen ongevaarlijke variëteit' lijkt mij misplaatst.

Leeuwarden

J. Spaans

H. Peschar, *Inventaris van de archieven van de Doopsgezinde Gemeenten Lam, Toren, Lam en Toren en de Verenigde Gemeente, 1593-1955*. Twee delen. Amsterdam, 1990. (Gemeentearchief Inv. Nr. 1120)

B.M. van den Bosch-Vervoort, *Inventaris van het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem, 1784-1984 (1989) en van de gedeponeerde archieven van voor 1784*. Haarlem, 1990.

In de jaren 1883 en 1884 is er van de hand van J.G. de Hoop Scheffer een omvangrijke en zeer gedetailleerde inventaris verschenen op de archiefstukken, die op dat moment berustten in het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Am-

sterdam. Inmiddels is er meer dan een eeuw voorbijgegaan. Er zijn nieuwe inzichten op het gebied van het archiefwezen ontwikkeld. Er is meer helderheid ontstaan over de ingewikkelde structuur van de doopsgezinde gemeenten vóór de vereniging (1801).

Genoeg argumenten om het inmiddels bij het Gemeentearchief Amsterdam ondergebrachte archief opnieuw te bekijken. Men had kunnen volstaan op het stramien van De Hoop Scheffer voort te borduren. Echter het feit dat een aantal jaren geleden al de archiefstukken die betrekking hadden op de doopsgezinde gemeente, vergaderende bij de Zon, apart zijn geïnventariseerd, heeft klaarblijkelijk een proces op gang gebracht dat niet meer toeliet de rest van de inventaris van De Hoop Scheffer intact te laten of te actualiseren.

Het apart inventariseren is een goede onderneming geweest, met dien verstande dat de correspondentie tussen de gemeente de Zon en de gemeenten in den lande niet meegegaan is in het nieuwe archief. Hoewel er begrip gevraagd moet worden voor de niet geringe opgave die het uiteenhalen van de correspondentie met zich meebrengt, is het met het oog op het onderzoek niet erg handig. Zeker waar uit de historiografie duidelijk wordt dat het bestaan van verschillende gemeenten met hun eigen contacten een nog onontgonnen gebied is. Een onderzoeker van het Zonnisme kan niet, zonder dat hij daarvoor gewaarschuwd wordt in de inleiding op het archief, zijn onderzoek beperken tot het inmiddels aparte Zonarchief. Ook de stukken van de Zonsche sociëteit zaten tot voor kort nog in het oude door De Hoop Scheffer geïnventariseerde archief. Het achterblijven van bescheiden betreffende het Zonnisme in het archief van de verenigde gemeente is temeer vreemd, daar we mogen aannemen dat Zonnisme en Lammisme zeer onafhankelijk van elkaar opererende richtingen waren. Slechts op het gebied van de Buitenlandse Nooden was er contact, maar ook daar is het vreemd dat dat archief zonder aparte vermelding deel uitmaakt van het grote archief.

De verdienste van De Hoop Scheffer was dat hij tenminste al de onderscheiden richtingen en afdelingen heeft beschreven en gegroepeerd, zonder daarbij al te veel in te grijpen in wat door de geschiedenis van de gemeenten in het achttiende-eeuwse Amsterdam zo ingewikkeld is geworden. Het geheel was naar de stand van het onderzoek in de tijd dat de inventaris verscheen een verdienstelijk bouwwerk. Maar met het apart inventariseren leek een goede stap gezet te zijn op weg naar de renovatie. Echter de renovatie heeft zich niet voortgezet in de richting waarin we dat mochten verwachten en waardoor dit belangrijke en in grotendele ontgonnen onderzoeksgebied nog toegankelijker zou zijn geworden. Het huidige archief 1122 is eigenlijk niet meer en niet minder dan het oude 565, met de amputatie van gedeelten van de Zon. De stukken uit de laatste eeuw zijn aangevuld, maar het archief tot 1801 is, op een enkele uitzondering na, alleen anders genummerd en de regesten zijn sterk ingekort. Dat laatste vergroot de zakelijkheid en zal zeker passen in de eisen van het hedendaagse archiefwezen, maar in vergelijking met De Hoop

Scheffer is dat een verlies voor de onderzoeker, die ook op de regesten afgaande zijn keuze maakt voor de te bestuderen archiefstukken. Het opgetrokken gebouw zal zeker voldoen aan de eisen van de tijd. Het gebouw dat is ontstaan uit de samenvoeging van enkele zeer fraaie oude huizen is op zijn Amsterdams echter onzichtbaar geworden. Een concordans op de oude inventaris kan dat verlies nauwelijks compenseren. Omdat we mogen aannemen dat in de loop van de tijd de huidige inventaris ingeburgerd zal raken, zal een groot deel van het werk van De Hoop Scheffer verloren gaan.

Zoals er een verschil is in stijl tussen de twee grootste doopsgezinde gemeenten in Nederland is er ook een groot verschil in archiefbeheer. Ten eerste houdt de Haarlemse gemeente het archief nog in eigen beheer. Deze recensie mag niet gelezen worden, als zou onderbrenging op de ene of de andere wijze voorkeur verdienen; echter het Haarlemse resultaat sluit meer aan bij de geschiedenis en maakt het doen van onderzoek gemakkelijker. Wat is er met de inventaris van het Haarlems archief anders dan de inventaris van de resten van het Amsterdams archief?

Het Haarlemse is nog nooit zo omvangrijk geïnventariseerd. Degene, die de inventaris heeft vervaardigd, heeft uitgaande van datgene wat ze gevonden heeft gewerkt. Dat betekent dat zij er voor gekozen heeft eerst het archief van de verenigde gemeente te inventariseren. Daarna heeft zij, zoals zij dat noemt, de ondergebrachte archieven apart geïnventariseerd. Zo is ook in de inventaris nog goed zichtbaar dat zeer verschillende elementen tenslotte samen de Verenigde Gemeente in Haarlem hebben gevormd. De verschillende elementen zijn zonder historische keuze naast elkaar gezet. Het is immers ook niet de taak van het archiefbeheer om ingrijpend te groeperen en te hergroeperen, zeker niet als in de loop van de tijd er wel een beeld is ontstaan van de loop van de geschiedenis. Maar van dat beeld is het maar helemaal de vraag of het aansluit bij datgene wat er werkelijk is gebeurd.

Ten aanzien van Amsterdam in vergelijking met Haarlem bedoel ik dit. Door de wijze van archiveren van het Amsterdams archief blijft het beeld bestaan dat de Verenigde Gemeente Amsterdam is ontstaan uit de gemeente bij het Lam en dat het alle andere elementen, zoals met name de Zon en aan haar verwante groepen, in zich heeft opgeslokt. En juist dat zou door onderzoek in het archief nog eens nader onderzocht moeten worden. Het Haarlemse model van een verenigd archief met gedeponeerde archieven zou met name bij het archief van de Commissie voor Buitenlandse Nooden en de stukken betreffende het seminarie recht doen aan het feit dat het ene een gezamenlijke onderneming was van gemeenten van zeer verschillende achtergrond en het andere tot 1811 van de Amsterdamse gemeente alleen. De opleiding die na 1811 door de ADS is overgenomen, heeft zeker haar voorloper in het Lammistische seminarie van 1735 en de colleges van Galenus Abrahamsz. Echter ook de Zonse gemeente had een seminarie en veel Zonse gemeenten hadden tot aan het samengaan eigen opleidingsvormen.

Het is begrijpelijk om vanuit de huidige organisatie te inventariseren, echter waar het gaat om doopsgezinde archieven en om de doopsgezinde geschiedenis zou duidelijker de structuur van de zeventiende en achttiende eeuw zichtbaar moeten blijven, juist vanwege het onderzoek. Afbraak maakt veel weg, echte renovatie laat het oude voortbestaan in het nieuwe. En daarmee is precies het verschil aangegeven tussen de Amsterdamse en de Haarlemse stijl. De stopera heeft ook de in 1940-45 geslagen wond doen verdwijnen. De ene sjoel is een museum. De kerk waar de Zonnisten samenkwamen is van veilinghuis verworden tot een avenueachtig woonhuis, mooi genoeg om in een woonblad te figureren. Maar met dat al gaat de Zon wel onder en verdwijnt het zicht op iets waardevols uit de doperse geschiedenis.

Leiden

J. Brüsewitz

Signalementen

De redactie houdt zich ten zeerste aanbevolen in kennis te worden gesteld van nieuw verschenen of nog te verschijnen boeken, artikelen en brochures op het gebied van het Nederlandse doperdom, dan wel werken die in meer of mindere mate aspecten daarvan behandelen. Voor titelattendering c.q. toezending van signaleringsexemplaren wende u zich tot: dr. P. Visser, Doopsgezinde Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek, Singel 425, 1012 WP Amsterdam.

André Bauwens, 'Doopsgezind martelaarschap in Brugge in 1558', in: *Het beloofde land. Acht opstellen over werken, geloven en vluchten in de XVIe en XVIIe eeuw*. Dikkebus-Ieper, Westhoek-uitgeverij, 1992 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Westhoek I) 185-200.

Na een inleiding over het doperdom in Vlaanderen, concentreert het artikel zich op de doperse gemeenschap in Brugge in het midden van de zestiende eeuw, die vanuit Antwerpen gevoed werd (Lenaert Bouwens en Gillis van Aken) en vooral op de aldaar in 1558 gevangen genomen martelaren afkomstig uit de Westhoek, zoals Jan Vervest, Martin de Walle (de vermaner), Hans vanden Broucke, Jacob de Zwarte en Jan de la Beecke. Van beide laatsten zijn de verhoren in een bijlage opgenomen.

Arjan Berben, 'Portretten van Nederlandse boekverzamelaars 3. "Een stille in den lande": J.J. Nieuwenhuyzen (1816-1860)', in: *De Boekenwereld* 8 (1991-1992) 117-121.

Berben schets de rol en betekenis van de thans geheel in vergetelheid geraakte Amsterdamse zolderbaas met grote literatuur-historische belangstelling Nieuwenhuyzen, neef van de gerenommeerde predikant/ neerlandicus Pieter Leendertz Wzn. Voor de laatste kocht hij tal van boeken, terwijl Nieuwenhuyzens eigen bibliotheek niet minder indrukwekkend was. Hij stond in correspondentie met tal van geleerden.

Hoewel niet academisch geschoold, werd hij door tijdgenoten beschouwd als een groot kenner van de oude Nederlandse letteren.

B.M. van den Bosch-Vervoort, *Inventaris van het Archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem 1784-1984(1989) en van de gedeponeerde archieven: de Vlaamse en Waterlandse gemeente 1672-1784; de Vlaamse, Friese en Hoogduitse gemeente De Blok op het Klein Heiligland 1687-1784; de Vlaamse Gemeente in het zuidelijk gedeelte van de kerk op het Klein Heiligland 1670-1673; de Waterlandse Gemeente op het Klein Heiligland bij de Vest vóór 1672; de Groninger Oude Vlamingen in de Lange Margarethastraat tot 1781*. [Haarlem], B.M. van den Bosch-Vervoort 1990. 137 blz.

Op eigen kracht heeft de Haarlemse doopsgezinde gemeente haar rijke archieven van gemeenten en aanverwante instellingen door mw. Bosch-Vervoort laten indelen en beschrijven. In afwijking van het landelijk archiefwezen, wordt het archief in eigen beheer gehouden. Een korte geschiedenis van de Haarlemse gemeenten en een verantwoording van de inventarisatie gaan aan de beschrijving van een kleine 2000 items vooraf. Een index is niet aanwezig (zie de uitvoeriger bespreking elders in dit nummer).

Dedalo Carasso (red.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon*.

1850-1863. Amsterdam, Historisch Museum /Van Soeren & Co, 1991. 168 blz. ISBN 90-6881-021-9.

Deze fraai uitgevoerde catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Amsterdamse Historisch Museum, beschrijft de gehele 19e-eeuwse schilderijencollectie over de hoogtepunten der vaderlandse geschiedenis. Deze imposante reeks van 253 'schetsen in olie-verw', die lang een sluimerend bestaan leidden, vormde ooit een apart privé-museum van de kunstminnaar en -verzamelaar Jacob de Vos, een assuradeur stammend uit een vermogend Amsterdams doopsgezind geslacht (Herengracht 130).

Sjoukje Colenbrander, 'Van cocon tot zijden stof', in: *Ons Amsterdam* 43/12 (1991) 300-04.

Dit artikel behandelt de opkomst van een nieuwe industrie in Amsterdam, die der zijdefabricage, aan het eind van de zestiende eeuw en haar afloop in de negentiende eeuw. De zijdehandel zowel als de -fabricage werden decennia lang gedomineerd door (rijke) doopsgezinde families als: Bierens, De Flines, Van Lennep, Van Meekeren, De Neufville, Roeters, Rutgers en De Wolff Pietersz.

E. J. Demoed, 'Doopsgezinden in noordoostelijk Nederland', in: *De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis* 21/2 (1992) 43-52.

Heel opmerkelijk eigenlijk een artikel over de doperse historie aan te treffen in een tijdschrift, dat zich doorgaans met de geschiedenis van het hervormd en gereformeerd protestantisme bezighoudt. Demoed biedt op basis van de algemeen bekende historische overzichten, aangevuld met eigen waarnemingen ter plekke, een synopsis van de geschiedenis van de gemeenten en hun vermaningen in een gebied dat zich uitstrekt van Ameland tot Almelo.

Rob van den Dobbelsteen, *Villa Rote. De herrijzenis van een Zaanse patriciërspanid*. Westzaan, Aannemingsbedrijf Kuijt bv, [1991]. 48 blz.

Dit fraai geïllustreerde werkje bevat hoofdzakelijk een architectuurhistorische beschrijving van een patriciërshuis te Westzaan, dat in 1729 gebouwd werd voor Cornelis Gerritsz Blaauw (doopsgezind koopman) en dat tot 1918 door diens en daaraan geparenteerde familie bewoond is geweest.

J. Doets, *De geslachten Doets en Beets uit de Beemster. De Familie Haan. Het dorp Beets. Andere families Doets en Beets afkomstig uit de Zeevang en de Beets*. z.p., J. Doets, 1992. 72 blz.

Deze fraai uitgevoerde voorlopige neerslag van een omvangrijk familieonderzoek naar de voornamelijk in de Noord-Oost-Beemster woonachtige families Doets en Beets (aanvankelijk overwegend pachtboeren, later vermogende landbezitters), bevat tevens interessante lokaal- en kerkhistorische beschrijvingen, onder andere van de doopsgezinden te Beets, Middellie, Oosthuizen en in de Beemster. Een nog grotere studie van sociaal-economische aard wordt de lezer in het vooruitzicht gesteld.

Alastair Duke, 'The Netherlands', in: Andrew Pettegree, ed., *The Early Reformation in Europe* (Cambridge, University Press, 1992) 142-165.

In deze bundel opstellen over de vroege Reformatie in verschillende Europese landen, behandelt Duke de Nederlanden. Hij constateert dat het onderscheiden, separatistische karakter van de vroege Reformatie alhier, zowel bij het anabaptisme als bij het calvinisme, in belangrijke mate bepaald werd door de langdurige vervolging.

Andrew C. Fix, 'Radical Religion and the Age of Reason', in: Andrew C. Fix and Susan C.

Karant-Nunn, eds, *Germania Illustrata. Essays on Early Modern Germany Presented to Gerald Strauss*, Kirksville, Missouri, 1992 (Sixteenth Century Essays & Studies, Vol. 18) 35-55. ISBN 0 940474 19 0.

In dit artikel schetst Fix de ontwikkeling van het Collegiantisme in de 17e eeuw, van anti-confessionalisme tot geseculariseerd filosofisch rationalisme en maakt hij een vergelijking met de Engelse Puriteinen en Quakers.

J. Folkers e.a. (red.), *Overijsselse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars*. dl. I. Amsterdam/Meppel, Boom, 1990. 206 blz. ISBN 90-6009-958-3.

Dat streekgeschiedenis opgang maakt – zie elders deze rubriek –, bewijst ook dit initiatief. Onder de 48 levensbeschrijvingen treffen we er ook enkele van doopsgezinde huize aan, zoals die van B. Rademaker-Helfferich over Joost Hiddes Halbertsma (p. 85), van A.L. Hulshoff over Hendrick Berendsz. Hulshoff (p. 101) en van de in december 1991 overleden J. Kollen over Tjeerd Oeds Ma Hylke Hylkema (p. 106). Andere biografieën die ook in doperse context vermeldenswaard zijn, betreffen die van Willem Bartjens en Louis ten Cate.

S. Groenveld & G.J. Schutte, *Nederlands verleden in vogelvlucht. Delta 2. De nieuwe tijd: 1500 tot 1813*. Leiden/Antwerpen, Martinus Nijhoff, 1992. 296 blz. ISBN 90 6890 327 6.

Dit is het tweede deel van een serie bestemd voor het onderwijs aan universiteit en hogeschool, tevens geschreven voor amateurhistorici. De (kerk-)geschiedenis wordt in een breed politiek, maatschappelijk en economisch kader behandeld. De doopsgezinden worden, hoewel summier en traditioneel behandeld, niet vergeten. Dit deel bevat een waardevolle bibliografie.

Aart de Groot, 'Die Aufnahme des Sozialismus in den Niederlanden im 17. Jahrhundert', in: Wolfgang Deppert u. A. (Hrsg.), *Der Einfluss der Unitarier auf die europäisch-amerikanische Geistesgeschichte. Vorträge der ersten deutschen wissenschaftlichen Tagung zur Unitarismusforschung vom 13-14 Juni 1985 in Hamburg*. Frankfurt am Main uSW, Peter Lang, 1990, 113-28.

Hoewel zeer laat verschenen, maar geenszins mosterd na de maaltijd, biedt deze congressbijdrage over de invloed van het socinianisme in de Nederlanden een goed overzicht van de huidige stand van het onderzoek in deze materie. Op tal van gebieden doet de auteur suggesties voor nadere studie, o.a. wat betreft de relatie met de gereformeerde en doperse orthodoxie. Gepleit wordt tevens voor boek- en receptiehistorisch onderzoek. Aan het slot is een bibliografie van Nederlandse vertalingen van het werk van Socinus opgenomen.

R.C. Hage, *Inventaris van de archieven van de (Verenigde) Doopsgezinde Gemeente te Groningen en haar voorgangers (1651) 1677 – 1984 (1987)*. Groningen, Gemeentearchief, 1991. 166 blz.

Deze inventarisatie der Groningse gemeente(n) en haar instellingen (gasthuis, rusthuis), alsmede van de broeder- en zusterkring, jongerenkring, zendingsvereniging, e.d. is van een korte historische inleiding, van tal van bijlagen en een handzame index voorzien. Daarenboven is het gebrocheerde, op beperkte schaal verspreide boekwerk ook nog aantrekkelijk gelay-out.

Wes Harrison, 'The Role of Women in Anabaptist Thought and Practice; The Hutterite Experience of the Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Sixteenth Century Journal* 23/1 (1992) 49-69.

In deze studie wordt de opvatting dat de vrou-

wen van de Radikale Reformatie haar traditionele rolpatroon doorbraken, sterk gerelativeerd. Ondanks soms grotere participatie in godsdienstige uitingen, bleven de vrouwen in een ondergeschikte sociale rol. Deze mening wordt gestaafd door een onderzoek naar de plaats van de vrouw in de Hutterse beweging tot heden. 'Hutterian women remain ideologically and practically closely akin to their sisters of the sixteenth and seventeenth centuries'.

P.N. Helsoot, *Emancipatie in de Zaanstreek, Twee eeuwen Nutsdepartementen*. Zaandijk, Heijnis & Schipper bv, 1991. 126 blz. ISBN 90-6028-035-0.

In de twee eeuwen Zaanse Nut-geschiedenis hebben de doopsgezinden, zoals ook elders in den lande, een belangrijke rol gespeeld. Het boekje schetst de sociaal-culturele ontwikkeling van de Zaanse departementen van het Nut (opgericht in 1788) en zijn leden vanaf de eeuw der Verlichting tot op heden. De betrokkenheid der doopsgezinde leraren is aanvankelijk zelfs dominant geweest. Bekende namen passeren de revue: Boon, Cardinael, Cleynert, Van Gelder, Honig, Kaars Seypesteijn, Kuyper, Laan, Loosjes, Middelhoven, Prins, Rogge, Vis en De Vries.

Beno Hofman, *Het Doopsgezind Gasthuis. Van de oprichting tot de renovatie*. [Groningen], Beno Hofman, 1987. 89 blz.

Deze publicatie die eerder aan de aandacht van de redactie ontsnapt was, verdient het alszins alsnog gesignaleerd te worden. Het in eigen beheer uitgegeven werk, gedrukt en rijkelijk geïllustreerd, bevat niet een droge opsomming van feiten en namen, maar behandelt met de geschiedenis van het gasthuis ook een stuk negentiende-eeuws doperse, sociaal-economische historie.

R. Hofman, *Genealogie van de Familie Hofman die voortgekomen is uit Samuel Derx (...-1748) en Eenje Waalkes (1699-1783/93)*.

Bilthoven (uitgave in eigen beheer) 1990. 68 blz.

Deze genealogische studie van de in de provincie Groningen woonachtige Hofmans (oorspronkelijk wellicht van Zwitsers-doperse herkomst, 1711), in eigen beheer op kleine schaal uitgegeven, wordt adequaat ontsloten door een uitvoerige index, waarin nog tal van andere doperse familienamen worden aangetroffen.

Cornelis de Jong e.a., *Gebouwd in De Rijk. Een wandeling door het beschermde dorpsgezicht van De Rijk*. Wormerveer/De Rijk, Stichting Uitgeverij Noord-Holland & Stichting Rijper Museum 'In 't Houten Huis', 1991. 112 blz. ISBN 90-71123-17-0.

De Jong heeft straat- en buurtgewijs een cultuur- en vooral architectuurhistorische, rijkelijk geïllustreerde beschrijving samengesteld van alle nog bestaande panden van het markante, beschermde dorpsgezicht van De Rijk, het dorp waar in zijn bloeitijd in de eerste helft der zeventiende eeuw de Waterlandse doopsgezinden meer dan de helft van de bevolking uitmaakten.

Willemke de Jong, *Gemeente en gemeentekorporatie*. Amsterdam, 1992 (Proponentscriptie Doopsgezind Seminarium). 39 blz.

De auteur spiegelt de traditionele, doperse ecclesiologie en de bijbelse gegevens over de gemeente aan de huidige doopsgezinde open misvattingen over gemeente en ambt en houdt een pleidooi voor een nieuwe doordening van de specifieke opdracht van gemeente en voorganger.

Hans Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1992. 302 blz. ISBN 90 232 2675 5.

Deze demo-religiografische studie geeft een overzicht van de religieuze kaart van Nederland sinds de Reformatie. Er wordt ruim aandacht aan de doopsgezinden besteed, hoewel er van beschikbare studies over de getalsontwikkeling van deze groep geen gebruik is gemaakt. De betrouwbaarheid van 19e-eeuwse gegevens – wie gaf zich bij de volkstellingen op als ‘doopsgezind’? Alleen gedoopte leden? – wordt niet getoetst. Zeer informatief is het kaartenmateriaal. De kaart met het percentage onkerkelijken in 1930 per burgerlijke gemeente vertoont opvallende overeenkomsten met kaarten uit eerdere eeuwen waarop een hoog percentage doopsgezinden per gemeente wordt aangegeven.

H. Kollis, *Het Geslacht Plas. Zeevaarders en Boeren uit de Zeevang*. Bergen, H. Kollis, 1991. 644 blz. 2 vols.

Deze omvangrijke uit typoscript ge-offsette en op beperkte schaal verspreide, tweedelige genealogische studie vormt tevens een belangrijke bron voor het doopsgezinde verleden van het waterrijke Noordhollandse gebied langs de Purmer Ringvaart en de Axwijk, met Middelee als hoofdplaats. Alle getraceerde archivalia van deels doperse geslachten als Bakker, Beets, Dekker, Groot, Hartog, Plas en Pos zijn vrijwel integraal afgedrukt.

Hans Rudolf Lavater, ‘Der vereitelte Deportation emmentaler Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der “Röthenbacher Chronik”’, *Menno-nitica Helvetica. Bulletin Schweizerischen Vereins für Täufergeschichte* 14 (1991) 51-124.

Door politieke druk van kanton Bern werden Zwitserse dopers gedwongen in de 17e en 18e eeuw uit te wijken. Het Nederlandse, doopsgezinde ‘Commissariaat voor het Fonds van Buitenlandsche Nooden’ verleende steun bij de emigratie en bij de vestiging. Een afgedrukt ooggetuigenbericht (Gemeindearchiv Röthenbach im Emmental) voegt aan deze geschiedenis nieuwe bijzonderheden toe.

Josephus Martinus Maria Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage, Stichting Hollandse Historische Reeks, 1992 (deel 17; diss. Universiteit van Amsterdam). 458 blz.

In dit sociaalhistorische proefschrift worden, aansluitend bij de trend om stedelijke culturen in beeld te brengen, alle maatschappelijke, culturele en kerkelijke geleidingen van het negentiende-eeuwse Hoorn uitputtend in beeld gebracht. De van oudsher prominent aanwezige doperse gemeenschap, blijkt in deze tijd reeds in omvang en betekenis aanzienlijk te zijn teruggelopen, doch haar maatschappelijke en culturele betrokkenheid is opmerkelijk in de sub-top der sociale hiërarchie van de stad.

Anton van der Lem (samenst.), *Een zweven over de tuinen van de geest. Leven en werk van Johan Huizinga*. Leiden, Academisch Historisch Museum, 1991. 96 blz.

Naar aanleiding van de voltooiing van de driedelige teksteditie van de briefwisseling van Johan Huizinga heeft het Academisch Historisch Museum te Leiden van 18 december 1991 t/m 14 februari 1992 een rijkelijk gedocumenteerde tentoonstelling ingericht over leven en werk van deze internationaal gevierde en van huis uit doperse histo-

ricus. De samensteller van de overzichtelijke catalogus was tevens een der tekstbezorgers van Huizinga's correspondentie.

Ursula Lieseberg, *Studien zum Märtyrerlied der Täufer im 16. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, etc., Peter Lang 1991 (Europäische Hochschulschriften. Reihe I: Deutsche Sprache und Literatur, Bd. 1233; diss. Un. v. Kiel). 320 blz. ISBN 3-631-43611-4.

Dit proefschrift behandelt het martelaarslied der Duitse en Zwitserse dopers en dat der Hutteren (65 in totaal). Deze studie is tevens van belang voor deze in de Nederlanden eveneens veelvuldig beoefende liedsoort, wegens de systematische behandeling van genrespecifieke zaken als de opbouw, de inhoudskenmerken en het verhalende element der liederen, alsmede hun vorm en melodiekenmerken.

S.P. van der Meulen, *Balthasar Hubmaier's Christelijke Catechismus*. Amsterdam, 1992 (Proponentsscriptie Doopsgezind Seminarium). 20 + xxiv blz.

Dit werkstuk bevat een korte levensschets van Hubmaier en een beschouwing van de vijf belangrijkste thema's van zijn *Catechismus* (1525), waarvan in een bijlage een moderne Nederlandse vertaling is toegevoegd.

C. Nielsen, 'Doopsgezinden op Vlieland', in: *Vlieland Magazine* 9/3 (1991) 40-45.

Nielsen heeft zich verdiept in de geschiedenis van het Vlielandse doperdom, waarvan er thans geen gemeente meer te vinden is. Toch kon het Waddeneiland reeds in de 16e eeuw bogen op een gemeente van Adamieten (volgelingen van Adam Pastor). In West-Vlieland waren in de 17e eeuw twee ge-

meenten (Jan Jacobszgezinden en Waterlanders); Oost-Vlieland had er één. Enkele bekende leraren waren Marten Piersters Schaaf en Jan Jacobsz Tichelaar. De laatste gemeente werd in 1813 opgeheven.

Maart Norder, *Het leesgezelschap 'Ledige uren nuttig besteed', 1792-1992*. Zeewolde (uitgave in eigen beheer) 1991. 96 blz.

Het rijk geïllustreerde boekje vormt de neerslag van een afstudeeronderzoek naar een jubilerend leesgezelschap te Oudebildt-zijl, waarvan aanvankelijk de helft der leden doopsgezind was. Prominente doopsgezinde namen waren: Stellingwerff, Sipkes, Theunissen, De Jong. De drijvende kracht in de tweede helft van de 19e eeuw was de doopsgezinde bouwboer en Bildtse publicist Simon Klazes Sipma, de overgrootvader van de huidige hoogleraar aan het doopsgezind seminarie. In enige nuttig bestede uren krijgt men een goed inzicht in wie er lid waren (414 namen; de eerste doopsgezinde leraar die in 1957 voor het lidmaatschap bedankte was M.J. Heynes), wat ze lazen, wat ze aten en dronken en welke feestliederen ze zongen.

H. Peschar, *Inventaris van de archieven van de Doopsgezinde Gemeenten Lam, Toren, Lam en Toren en Verenigde Gemeente 1593-1955*. Amsterdam, Gemeentearchief Amsterdam, 1990. 2 vols. 200 blz.

Deze omvangrijke inventaris van bovenstaande Amsterdamse gemeenten (niet alle dus) is deels tot stand gekomen door reorganisatie van de ca. 1870/80 door J.G. de Hoop Scheffer beschreven collectie en deels door beschrijving van de sindsdien gedeponeerde aanvullingen; in totaal omvat ze 2688 items. Voor het oudste deel van het archief blijft echter wegens haar veel uitgebreider en gedetailleerder beschrijving de oude *In-*

ventaris van De Hoop Scheffer (dl. II, 1884, nrs. 1-3320) nog steeds onmisbaar. Een concordans op de De Hoop Scheffer-nummers biedt daartoe de mogelijkheid. Een index is niet aanwezig (zie de uitvoeriger bespreking elders in dit nummer).

Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism*. Oxford, Clarendon Press, 1992. 250 Pp. ISBN 0 19 822739 6.

Een rijk gedocumenteerde en belangrijke monografie over het toevluchtsoord bij uitstek voor Nederlandse protestanten in de zestiende eeuw, het Oost-Friese Emden, vooral toegespitst op de ontwikkeling van het calvinisme aldaar. De doopsgezinden fungeren voornamelijk als 'sparring partners' van de gereformeerden; hun rol en motieven blijven onderbelicht. Er wordt een uitvoerig overzicht verschaft van de boekproductie in de periode 1554-1585.

P.M. Peucker, *'s Heerendijk. Herrnhutters in IJsselstein, 1736-1770*. s.l., Walburg Pers, 1991 (Stichtse Historische Reeks 16). Geïll. 247 blz. ISBN 906011 749 2.

De Herrnhutters bouwden in 1736 een nederzetting 's Heerendijk buiten de stad IJsselstein. In dit 'posthuis des Heren' vertoefden reizende broeders en zusters, op weg van Duitsland naar de zendingsgebieden en vice versa. Na tien jaar verhuisde de Broedergemeente van hier naar Zeist. Vele (collegiantische) doopsgezinde namen komen we in deze geschiedenis tegen, zoals Van Almonde, Beuning, Van den Bosch, Van Calker, Deknatel, Graafman, Van Heyst, De Koker, Messchaert, Oudaen en Schellinger, de koper van het Zeister slot.

B. Rademaker-Helfferich & H.D. van der Staak, *Een stille plaats aan de Brink. De geschiedenis van Penninckhuis en Doopsgezinde kerk in Deventer 1588-1992*. Doopsgezinde Gemeente Deventer, 1992. 72 blz.

Valt er onder de Deventer doopsgezinden nà dit boekje publicitair nog iets te vieren? Wat de eerste auteur in haar omvangrijke geschiedenis der gemeente, *Een wit vaantje op de Brink* (1988), aan details niet meer kwijt kon, is in dit door de gemeente uitgegeven herdenkingsboekje ondergebracht. De ingebruikneming van de Penninckshoekkerk honderd jaar geleden, op 3 april 1892, vormde nu de aanleiding om de historie te beschrijven van het voormalige huis van het katholieke patricirgeslacht der Pennincks, van de bouw en restauratie tot het huidige kerkgebouw in 1891 en 1892 (door H.D. van der Staak) en van het gebruik van het pand sindsdien door de doopsgezinde en remonstrantse gemeenten.

F.M. Ringnalda sr., 'De Doopsgezinden te Joure', in: K.F. Gildemacher e.a. (red.), *Haskerland. In tal bydragen ta de skiednis*. Ljouwert, Fryske Akademy, 1990, 451-79.

Ringnalda's artikel vormt het sluitstuk van een mooi boek over de burgerlijke gemeente Haskerland. Van doopsgezinden te Joure is er sprake vanaf 1554, het jaar waarin meer dan honderd mensen vergaderd zijn om de rondreizende oudste Lenaert Bouwens te horen vermanen. Er waren Oude Vlamingen en Friese mennisten; het landelijk traditionele beeld van scheuring en hereniging heeft zich ook in Joure voltrokken. Het zijn met name de laatste paar eeuwen die goed gedocumenteerd naar voren komen.

N.C. Rümke-Bakker, *Mijn jeugd in Broek in Waterland 1890-1916. Dorpsleven, dokterspraktijk, watersnood, kinderspelen*. Bewerkt door

A.P. Bruigom. *Repro-Holland*, Alphen aan de Rijn, 1991. 116 blz. ISBN 90-6471-239-5.

De in 1976 overleden doopsgezinde doktersdochter Nelly Catharina Bakker had op late leeftijd de herinneringen aan haar jeugd in Broek in Waterland in een vijftal cahiers vastgelegd. Deze zijn thans door de Vereniging Oud Broek in Waterland uitgegeven. Ze bevatten onder meer de beschrijving van het kerkelijk leven in het toen nog zeer gesloten, protestantse dorp, waar modernisme hoogtij vierde, waardoor veel van de in Monnikendam kerkende doopsgezinden stilaan overgingen naar de Hervormde Kerk.

M.C. Schaap-Jongens, *Geschiedenis van het voorgeslacht van Elisabeth Noome. Zaandam – De Beemster, 1599-1919*. Koog aan de Zaan (uitgave in eigen beheer) 1991. 87 blz.

Met deze in typoscript en in eigen beheer verspreide genealogie van de familie Noome, maken we in een fraai gedocumenteerd werkstuk kennis met Zaanse houtkopers, molenaars, olieslagers, de meesten lidmaten, sommigen zelfs voorzangers van de doopsgezinde gemeente te Westzaandam. Ook andere menniste Zaankanter als de families Van Bentem, Kat, Laan, De Lange, Louwe en Swager zijn met de Noome's door huwelijken verbonden.

H.V.A. Snoeker-van Dunné, *De Waldenzen, voorouders der Doopsgezinden? Andries Apostool (1694-1784) en zijn 'De oorsprong der Mennoniten of Doopsgezinden verkeerdelijk genoemd wederdopers nader aangewezen'*. (Doctoraalscriptie Theol. Facult., RU Leiden, 1991).

Deze diaken bij de Amsterdamse gemeente 'De Zon' was een autodidactisch publicist en polemicus (tegen de gereformeerde Ge-

orgicus Erhard). Apostool verdedigde de rechtzinningheid en vreedzaamheid der mennisten tegen beschuldigingen van socinianisme en wederdoperse herkomst. Zijn manuscript *De oorsprong* (na 1764 opgesteld) is bewaard gebleven als aanhangsel in zijn eigen exemplaar van M. Schagens vertaling van S.F. Rues' *Tegenwoordige staat der Doopsgezinden* (1745), thans in de Mennoniticacollectie UB Amsterdam.

Apostool wil aantonen dat Rues niet duidelijk genoeg heeft gemaakt dat de mennonieten niets van doen hadden met Müntzer, Munster en David Joris. Door een historische link te construeren tussen de Waldenzen en geïmmigreerde Vlaamse doopsgezinden, probeert hij het vreedzame karakter te accentueren van de Nederlandse, doperse traditie. De argumentatie wordt vooral geput uit het werk van Hermannus Schijn; de Waldenzentheorie vindt tot in de 19e eeuw verdedigers. Daarnaast treedt Apostool op als apologeet van de confessionele, zonnistische partij. Kortom, geschiedschrijving als apologie voor een overheidsgetrouw en (bijna gereformeerd) rechtzinnig Nederlands doperdom.

H.V.A. Snoeker-van Dunné, *Antonie van Dale (1638-1708), en zijn doopsgezinde geschriften*. Amsterdam, 1992 (Proponentsscriptie Doopsgezind Seminarium). 35 blz.

In deze scriptie wordt een overzicht gegeven van leven en werken van de Haarlemse medicus Van Dale, lid van de Blokse mennisten en later van de Waterlandse gemeente aldaar. Naam heeft hij vooral gemaakt als bestrijder van bijgeloof, waarvoor zijn *Disertationes de Oraculis Ethnicorum Veterum* (1683) nogal wat stof deed opwaaien. Daarnaast ging hij op sommige onderdelen het debat aan met de collegianten.

W. van 't Spijker, ed., *Calvin, Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser zu seinem 65. Geburtstag*. Kampen, Kok, 1991. 430 blz. ISBN 90 242 3057 8.

De meeste opstellen bieden de resultaten van nieuw bronnenonderzoek op het gebied van de gereformeerde reformatie. Voor de doperse historiografie is m.n. het artikel van Gerhard Goeters (Bonn) van belang over de voorgeschiedenis van het doperse rijk te Munster. Centraal staat de figuur van Hendrik Rol die als predikant tegen de kinderdoop protesteerde en de belangrijkste trait d'union vormde tussen de melchiorieten en Munster.

James M. Stayer, *The German Peasants' War and Anabaptist Community of Goods*. Montreal & Kingston, McGill-Queen's University Press, 1991. Pp. 227. ISBN 0 7735 0842 2.

Prof. Stayer (Department of History, Queen's University, Can.) beschrijft in dit boek de historische continuïteit tussen de Boerenoorlog en het anabaptisme in Zwitserland, Zuid-Duitsland en Moravia. De praktijk der gemeenschap van goederen wordt herleid tot pogingen ter realisatie van Hand. 2 en 4 tegen de achtergrond van de godsdienstig-economische idealen van de 16e-eeuwse 'gewone man'. Hfdst. 6 is gewijd aan Munster, 1534-1535: 'The War Communism of the Notables'.

Swart, F.J., 'De emigratie van Balkse Doopsgezinden in 1853-1854', in: *Gens Nostra* 46 (1991) 57-68.

Na een korte inleiding over de strenge Balkse mennisten en het vertrek van negen gezinnen daaruit in 1883-84 naar New Paris, Indiana, in de Verenigde Staten, bepaalt de auteur zich hoofdzakelijk tot de kwartierstaten van de onderling aan elkaar geparen-

teerde families Haitzema (Haitjema), Rijstra, Smid, Symensma en Visser.

K.J. Thijink-van der Vlugt, *Tien jaar oecumene in Franeker (1980-1990). Een onderzoek naar de zichtbaarheid van de oecumene op lokaal niveau in de Franeker kerkebladen en naar de rol van de doopsgezinde gemeente in die plaatselijke oecumene*. Amsterdam, 1992 (Proponentsscriptie Doopsgezind Seminarium). 39 blz.

Een inventarisatie, op grond van kwantitatieve, publicitaire gegevens, van de interkerkelijke activiteiten in Franeker. Procentsgewijs laten de doopsgezinden aldaar zich niet onbetuigd.

Paul Valkema Blouw, 'Printers to the 'archheretic' David Joris: Prolegomena to a bibliography of his works', in: *Quaerendo* 21 (1991) 163-209.

Een en een kwart eeuw na de toen gepubliceerde en tot dusver gezaghebbende Jorisbibliografie van A. van der Linde, heeft het typografisch-analytisch onderzoek van Valkema Blouw geresulteerd in tientallen nieuwe toeschrijvingen van drukkers en drukplaatsen van tot dusver anoniem drukwerk van de 'derde David'. Een overzicht daarvan wordt gegeven aan het slot van dit belangwekkende artikel. Tevens worden daar nog achttien niet door Van der Linde getraceerde titels c.q. variante edities beschreven.

J.U. Venema, *De Doopsgezinde Gemeente te Dantumawoude van 1916 tot 1982*. Damwoude (uitgave in eigen beheer) 1991. 38 blz. idem, *De Doopsgezinde Gemeente 'Dantumawoude' in de Oorlogsjaren 1940-1945. Met ds. H.H. Gaaikema als predikant*. Damwoude (uitgave in eigen beheer) 1991. 34 blz.

In de heer Venema heeft de gemeente Dam-

woude een fervent speurder naar het gemeentelijke verleden. In deze twee keurig verzorgde boekjes wordt de jongste gemeentegeschiedenis in kaart gebracht. In het eerste vormen de ambtstermijnen van de dienstdoende leraren het indelingscriterium, wat tevens allerlei biografische bijzonderheden over de desbetreffende predikanten oplevert. Het tweede boekje is tot nu toe een van de schaarse pogingen in Nederland om de geschiedenis van doopsgezinde gemeenten gedurende de Tweede Wereldoorlog te beschrijven.

Rienk Vermij, 'Le Spinozisme en Holland: Le Cercle de Tschirnhaus', in: *Cahiers Spinoza* 6 (1991) 145-68.

Tijdens de bezoeken van de Duitser Ehrenfried Walther von Tschirnhaus aan de Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw blijkt deze spinozist tevens in nauwe betrekking te hebben gestaan met de Amsterdamse, doopsgezinde en erudiete zijdehandelaar Ameldonk Blok, die geïnteresseerd de debatten van Tschirnhaus volgde, met hem in correspondentie stond en hem vermoedelijk ook financieel ondersteunde.

G.N.M. Vis, *Jan Arentsz de mandenmaker van Alkmaar, voorman van de Hollandse reformatie*. Hilversum, Verloren, 1992. Geïllustr. 160 blz. ISNB 90 6550 350 1.

Op zondag 14 juli 1566 preekte de Alkmaarse mandenmaker Jan Arentsz op een weiland in de buurt van Hoorn. Deze, door de schout van Hoorn oogluikend toegelaten, hagepreek wordt algemeen beschouwd als 'de eerste openbare manifestatie van de gereformeerden in Holland'. Dit boek wil de reformatie in Noord-Holland, m.n. Alkmaar en Amsterdam, behandelen in de periode ca. 1550-1573. 'Alle religieuze instel-

lingen en alle gezindten...passeren hier de revue'; zonder enig bronnen- of literatuuronderzoek ook de doopsgezinden. Immers: 'Het doperdom was strikt genomen geen reformatorische beweging'. (Wel preekte de menniste hagepreker Valerius Schoolmeester reeds voor Jan Arentsz in West-Friesland.)

B. Visser, 'Wonen op het Rozenhofje. 250 jaar voor oudere vrouwen', *Ons Amsterdam* 44/6 (1992) 142-145.

Een fraai geïllustreerd artikel over het door de doopsgezinde collegiant en houthandelaar Jan de Jager nagelaten hofje aan de Rozengracht. Er wordt melding gemaakt van andere bekende, doopsgezinde namen als Anthony de Plouis, Wilhelm van Maurik en de stadshistoricus Jan Wagenaar. In 1990 is het Rozenhofje fraai gerestaureerd.

P. Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden. Vanaf de zestiende eeuw tot heden*. Kampen, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1991, 115-48.

Dat de psalmen bij doopsgezinden vaak een twijfelachtige en wisselende waardering hebben gekregen, wordt in dit artikel uiteengezet. Niet pas in 1618 hebben de (Waterlandse) mennisten zich dankzij Hans de Ries' liedboek, met daarin alle psalmen van Petrus Dathenus aan de kerkelijke psalmzang overgegeven, maar reeds veel eerder moet in de verdeelde broederschap een kleine selectie der psalmen tot het vaste repertoire hebben behoord.

Piet Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen. Doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp*. Wormerveer, Stichting

Uitgeverij Noord-Holland, 1992 (Doperse Documentaire Reeks nr. 1). 96 blz. ISBN 90-71123-23-5.

Ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Rijper Museum heeft Visser in dit rijk geïllustreerde boekje de geschiedenis beschreven van de invloedrijke Rijper doopsgezinde gemeenschap. Niet alleen economisch (in de haringvisserij en de molenindustrie) hadden zij het grootste aandeel, ook politiek zouden de Waterlandse mennisten het tot omstreeks het midden van de 17e eeuw voor het zeggen hebben, tot leedwezen van de gereformeerde minderheid. In cultureel opzicht (literatuur en boekhandel) hebben de doopsgezinden hier eveneens van zich doen spreken.

Sjouke Voolstra, 'The Path to Conversion: The Controversy between Hans de Ries and Nittert Obbes', in: Walter Klaassen (ed.) *Anabaptism Revisited* (in honor of C.J. Dyck). Scottdale/Kitchener, Herald Press, 1991, 98-114.

De in het verleden reeds veelvuldig – meestal met sympathie voor Hans de Ries' spiritualisme – besproken kwestie om het 'beschreven' en 'onbeschreven Woord' (ca. 1620-27), heeft Voolstra voortbordurend op recent onderzoek aan een revisie onderworpen. De inmenging door de remonstrantenleider Simon Episcopius is niet alleen een belangrijke vondst van de auteur, maar wetigt ook zijn historisch-nuchterder kijk op de zaak.

S. Voolstra, 'Valerius Schoolmeester (overleden omstreeks 1569). Leven en leer van een menniste hageprediker in Zeeland in de reformatietijd', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzamelings bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse*

kerkgeschiedenis. Delft, Eburon, 1991, 106-133.

Met een ruim oog voor de kerkhistorische context beschrijft Voolstra de omzwervingen en verrichtingen van de in 1563 tot het doperdom bekeerde Valerius, meester van een weversschool. Met name in Zierikzee en Goes o.a., alsmede te Brouwershaven, waar hij langdurig gevangen zat in afwachting van zijn doodstraf (ca. 1569), heeft hij onvermoedbaar zijn door het Laatste Oordeel geïnspireerde boodschap verkondigd. Uitvoerig komt zijn *Proba Fidei* (1569) aan bod. Valerius mag thans ook worden beschouwd als de auteur van de door de Zierikzeese 'stilstaanders'-gemeente uitgegeven *Christelycke Proeve*, waarvan de oudst bekende druk van 1610 dateert.

Sjouke Voolstra, 'Mennonite Faith in the Netherlands: A Mirror of Assimilation', *The Conrad Grebel Review* (Special Issue In Honor of Walter Klaassen) 9/3 (1991) 277-193.

De ontwikkeling van de doopsgezinde geloofsleer sinds het ontstaan van de doperse beweging in de Nederlanden tot na WO II wordt belicht tegen de achtergrond van het calvinisme, de Verlichting en de liberale theologie. Ten aanzien van de actuele situatie concludeert de auteur: 'Ultimately it comes down to whether or not the heirs of Menno Simons can come to know, in a mirror full of riddles, not themselves, but Christ. Surely Menno's folk have not come to fear complete assimilation with Him?'

Sjouke Voolstra, 'La Parole corporelle et visible de Dieu: la signification de la doctrine de l'incarnation de Melchior Hoffman pour l'anabaptisme dans le Nord-Ouest de l'Europe (1535-1800)' in: Neal Blough, ed., *Jésus-Christ aux marges de la Réforme* (Paris, Desclée, 1992) 121-140. ISBN 2 7189 0588 3.

Het artikel vormt een bijdrage aan het overzicht van de verschillende christologieën van de zog. Radicale Reformatie. Hoffmans opvatting dat Christus' menselijke natuur niet ontleend kon zijn aan de zondige natuur van Maria 'n'a d'autre signification que de souligner radicalement les possibilités offertes en Christ et la réalité de la nouvelle création, telle qu'elle se manifeste dans la communauté des régénérés...'

Hans de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*. Den Haag, Stichting Hollandse Historische Reeks, 1991 (nr. 15; diss. Erasmusuniversiteit Rotterdam). 351 blz. ISBN 90-72627-07-5.

Deze uitvoerige cultuur- en mentaliteits-historische bronnenstudie behandelt een onderwerp dat ook diverse mennisten in het verleden na aan het hart lag: toverij, bijgeloof en de bestrijding daarvan. In de vorige jaargang van de *Doopsgezinde Bijdragen* (1991) is de auteur ingegaan op de rol van Abraham Paling te Haarlem. Hier komen daarnaast tevens aan de orde diens plaatsgenoot, de medicus Antonius van Dale, en de reeds veel vroeger in het geweer komende Hoornse boekhandelaar/dichter Jan Jansz. Deutel.

Gary K. Waite, 'The Holy Spirit Speaks Dutch: David Joris and the Promotion of the Dutch Language, 1538-1545', in: *Church History* 61 (1992) 47-59.

Waite maakt de lezer opmerkzaam op tot dusver onbekende facetten van de spiritualistische leer van David Joris: het nationale bewustzijn en de bevordering van de landstaal. Hoewel Joris aan taal überhaupt geen enkele waarde toekent wanneer het gaat om de interactie met de Heilige Geest, denkt hij een prominente plaats toe aan het Nederlands, waar het de schriftelijke vast-

legging van de geheime leer van God betreft: boven het Hebreeuws, Grieks en Latijn.

Gary K. Waite, 'The Longevity of Spiritualistic Anabaptism: The Literary Legacy of David Joris', in: *Canadian Journal of History / Annales Canadiennes D'Histoire* 26 (1991) 177-98.

In dit artikel doet Waite een eerste poging de nawerking van David Joris' ideeën in de Nederlanden te traceren. Een voornaam uitgangspunt daarvoor vormt de drukgeschiedenis van verschillende van zijn werken aan het eind van de zestiende eeuw en in de eerste drie decennia van de zeventiende eeuw, waaronder zijn *Wonderboek* en het bundeltje met geestelijke liederen.

Gary K. Waite, 'Popular Drama and Radical Reformation: The Chambers of Rhetoric and Anabaptism in the Netherlands', in: *The Mennonite Quarterly Review* 55 (1991) 227-255.

Vooruitlopend op een omvangrijker onderzoek, presenteert Waite hier een kerk- en cultuurhistorisch interessant artikel over de betrokkenheid van de rederijkers en de verspreiding van de (radicaal) reformatorische ideeën. Hij concentreert zich op de steden Antwerpen en Amsterdam. In de laatste stad was er directe betrokkenheid van de kamer bij de machts-greep der wederdopers in de meidagen van 1535; voor Antwerpen blijken de connecties nauwelijks nader te preciseren zijn.

Gary K. Waite, 'Writing In The Heavenly Language: A Guide To The Works of David Joris', in: *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 26 (1990) 297-319.

Voor een minder gespecialiseerd publiek

heeft Gary 'David' Waite de vaak nauwelijks te doorgronden leer van en de schriftelijke neerslag daarvan door David Joris in een overzichtsartikel uiteengezet. In een bijlage is een vertaling van het visioen van Leonard van Dam (1539) opgenomen, terwijl een andere bijlage een handig overzicht biedt van de brieven die Joris tussen 1537 en 1543 geschreven heeft.

G.K. Waite, 'Popular Drama and Radical Reformation: The Chambers of Rhetoric and Anabaptism in the Netherlands', *The Mennonite Quarterly Review*, 65 (1991) 227-255.

Waite beschrijft in deze bijdrage de verhouding tussen de rederijderskamers en de Radicale Reformatie aan de hand van de kamer van Antwerpen, die conservatief en katholiek was, en die van Amsterdam, waar hervormingsgezinde en radicale geluiden te horen zijn. Ook besteedt hij aandacht aan enkele rederijders als David Joris en Lenaert Bouwens, die leidende figuren werden in de doperse beweging.

Gary K. Waite & Samme Zijlstra, 'Antiochus Revisited: An Anonymous Anabaptist Letter to the Court at The Hague', in: *The Mennonite Quarterly Review* 66 (1992) 26-46.

Waite en Zijlstra hebben een Engelse vertaling geleverd van een anonieme brief van doperse herkomst, bestemd voor een onbekende aan het Hof van Holland in Den Haag en daterend uit de Münsterse tijd. Ze moet zijn geschreven tussen ca. februari 1534 en juni 1535. De brief reflecteert de geesteshouding der Hoffmaniaanse anabaptisten en behandelt de topics uit de Münsterse tijd; tegelijkertijd doet ze ook een beroep op tolerantie. In de inleiding worden inhoud en stijl vergeleken met het werk van David Joris en de in 1534 omge-

brachte dopers Jan Jansz en Gheryt van Campen, maar desalniettemin blijft de schrijver in anonimiteit gehuld.

Gary Waite, 'The Dutch Nobility and Anabaptism, 1535-1545', *The Sixteenth Century Journal* 23/3 (1992) 458-485.

Dit artikel analyseert de motieven van de lagere adel om met de dopers te sympathiseren. In het bijzonder wordt de relatie van David Joris met de adel belicht. De auteur suggereert dat deze betrokkenheid van de adel bij de radicale reformatie een voorloper is van de veel aanzienlijker steun die het calvinisme sinds 1560 van de kant van de adel ondervond.

K.A. Weeda & R.P. Zijp, *De Librije van Enkhuizen*. Enkhuizen, Vereniging Oud Enkhuizen, 1991. 62 blz. ISBN 90-900-4531-7.

In deze tentoonstellingscatalogus van het Zuiderzee Museum wordt de geschiedenis en het bezit van de (als enige in Noord-Holland) nog steeds bestaande stadslibrije, ondergebracht in de Westerkerk, in beeld gebracht. Het catalogusgedeelte toont de (visueel) meest aantrekkelijke werken uit de van ca. 1590 daterende bibliotheek. Daartoe behoren o.m. zeldzame tractaten van David Joris, de werken van Coornhert en een Leidse editie van de befaamde kroniek van Sebastian Franck.

Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*. Wormerveer-Zaandam, Stichting Behoud Zaanse Streek-eigen & Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991. 2 vols. 857 blz. ISBN 90-71123-21-9.

Twee kloeke, inhoudelijk en typografisch zeer fraai verzorgde delen vormen het resul-

taat van 10 jaren Zaaans doorzettingsvermogen. Dit naslagwerk is onmisbaar voor de bestudering van het doperdom in de Zaanstreek, dat altijd prominent aanwezig is geweest. In een uitvoerig artikel van W. Jonker wordt de geschiedenis der diverse Zaanse gemeenten overzichtelijk samengevat. Voorts zijn er nog tientallen andere lemma's van belang voor zowel cultuur- en kerkhistorisch als sociaal-economisch onderzoek der doopsgezinden in deze streek (zie bijv. de eerder sub Helsloot gegeven opsomming van doperse geslachten).

L. van Wijk-Hoekstra, *Verwarring tussen idee en werkelijkheid. Een vergelijkend onderzoek naar de theologie en met name de ecclesiologie van J. H. Scholten en D. S. Gorter in de 19e eeuw*. Amsterdam, 1992 (Proponentsscriptie Doopsgezind Seminarium). 41 blz.

Een schets van de ontwikkeling van het denken van de doopsgezinde predikant D. S. Gorter en zijn reactie op J. H. Scholtens *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*.

Gorter blijkt in de loop van zijn leven de doperse gemeenteopvatting ingeruild te hebben voor een meer volkskerkelijke.

D. J. Wijmer, *Inventaris van het archief van de familie Van Geuns 1647-1976*. Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, 1991 (Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, 4). 166 blz. ISBN 90-73190-04-5.

Met deze inventarisatie is een belangrijk, van oorsprong doopsgezind familie-archief toegankelijk gemaakt. Van de bekendste nazaten van de uit Oost-Friesland (Neustadt-Gödens) afkomstige Steven Freriks dienen met name Steven Jansz van Geuns (Groningen) te worden genoemd, de medicus Matthias (Harderwijk/Utrecht), zijn zonen Jan (Leiden/Amsterdam) en Jacob (Groningen/Amsterdam) en Steven Jansz jr. (Utrecht). De meeste leden der familie zouden overgaan tot de Hervormde Kerk. De helder ingeleide en van genealogische tabellen voorziene inventaris wordt ontsloten door een uitgebreid register.

Mededelingen

Zorg voor doopsgezinde archieven

Het is genoegzaam bekend, dat de kerkelijke archieven een zeer belangrijke bron vormen voor de bestudering van het culturele leven in het algemeen en van het godsdienstige en kerkelijke leven in het bijzonder. Het behoud van die cultuurdragers is dan ook van groot gewicht. Maar tot mijn spijt moet ik constateren dat daaraan lang niet altijd en overal voldoende aandacht wordt besteed.

Daarom heeft in 1939 de bestuursvergadering van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit een Commissie tot de Archieven in het leven geroepen (Abr. Mulder in *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, 29.11.1958), die echter, mogelijk door de oorlogsomstandigheden, is teniet gedaan. Op 15 januari 1953 heeft de voorzitter van de A.D.S. een nieuwe commissie met dezelfde naam geïnstalleerd. Deze commissie kwam aanvankelijk eenmaal per jaar bijeen, gewoonlijk in het voorjaar, sinds 1982 tweemaal. Voor de voorjaarsvergaderinge in februari of maart is de commissie de gast van telkens een andere doopsgezinde gemeente in den lande; de tweede vergadering wordt steeds in september of oktober in de Singelkerk te Amsterdam gehouden, waartoe eventueel vertegenwoordigers van de Doopsgezinde Bibliotheek (UB Amsterdam), de Doopsgezinde Historische Kring en de Commissie Communicatie en Publiciteit worden uitgenodigd. Op voordracht van de Commissie tot de Archieven worden haar leden benoemd door de Broederschapsråd van de A.D.S. Hun aantal bedraagt thans veertien. Zij hebben voor onbepaalde tijd zitting en kiezen uit hun midden een voorzitter en een secretaris.

De taak van de Commissie tot de Archieven kan als volgt worden samengevat: bevordering van het behoud en van de toegankelijkheid van archieven van doopsgezinde kerkelijke en semikerkelijke instellingen. In feit bestaat die taak voor het overgrote deel uit het adviseren van kerkeraden of leden hiervan in zaken betreffende het archief van de gemeente. Dit kan betreffen:

1. het veilig (vocht en brandvrij) bewaren;
2. de inrichting van de administratie van secretaris, boekhouder en eventueel andere functionarissen;
3. het ordenen van de bescheiden;
4. overbrenging van de oudere archiefgedeelten naar een openbare rijks-, gemeentef- of streekarchiefbewaarplaats;
5. het (beschrijvend) inventariseren van het archief, voor zover dit niet door de inbewaringnemende archiefdienst wordt verzorgd.

Voor de uitvoering van die taak is ons land verdeeld in dertien rayons, in elk waarvan een lid van onze commissie de archiefbelangen behartigt. Het rayon Amsterdam is bemand door de heer H. Peschar, archiefambtenaar, die op de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam tevens de aldaar gedeponeerde archieven van

de landelijke doopsgezinde instellingen verzorgt. Voorts is lid van de commissie mevr. drs M.C. van Leeuwen-Canneman, die werkzaam is aan het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA), gevestigd in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, en secretaris is van de Commissie tot registratie van de Protestantse kerkelijke en semikerkelijke Archieven (C.P.A.). In deze C.P.A., tot stand gekomen in 1970, zijn de belangrijkste Nederlandse protestantse kerkgenootschappen vertegenwoordigd, vanaf het begin onze commissie door ondergetekende.

De C.P.A. is enige jaren bezig geweest met het ontwerpen van regels voor de kerkelijke archiefzorg. In overleg met de rijks-, gemeente-, en streekarchivarissen heeft zij in 1983 het 'Kerkelijk Archiefbesluit' vastgesteld, dat de zorg voor en het beheer van de archieven regelt, voor zover deze zijn overgebracht naar een archiefbewaarplaats van de overheid, d.w.z. een rijksarchief, een gemeentearchief of een streekarchief. Vervolgens ontwierp men een aantal regels en aanbevelingen voor het beheer van (nog) niet overgebrachte archieven. Uiteindelijk ontstond een werkje van 48 bladzijden waarin het Kerkelijk Archiefbesluit werd opgenomen, getiteld *Richtlijnen voor het beheer van de kerkelijke en semikerkelijke archieven*, door de C.P.A. uitgegeven en verschenen op 29 november 1986. Ondanks verschillen in structuur en geschiedenis, die nu eenmaal tussen de Nederlandse kerkgenootschappen bestaan, bleek er tussen ons gelukkig veel meer overeenstemming dan verschil te zijn. Zo is er slechts een klein hoofdstukje verschillend voor ieder kerkgenootschap, namelijk I, over kerkordelijke bepalingen en/of uitvoeringsregelingen betreffende archiefzorg, dat voor de Doopsgezinde Broederschap minder dan een bladzijde vult, zo weinig omdat wij geen bestuur kennen dat voor de gemeenten dwingende regels kan voorschrijven. Intussen is in 1990 een tweede ietwat gewijzigde druk van de *Richtlijnen* verschenen.

Na het verschijnen van (de eerste druk van) de *Richtlijnen* heeft onze commissie, rekening houdende met de specifieke doopsgezinde situatie, enkele deels aanvullende deels afwijkende stukken geproduceerd, waarvan de belangrijkste zijn:

1. een schema van ordening en inventarisatie van het archief van een doopsgezinde gemeente, zulks ter vervanging van Bijlage B (blz. 26/27, tweede druk 27/28) van de *Richtlijnen*;
2. een lijst van voor vernietiging in aanmerking komende stukken (waarvoor we vroeger de inmiddels verouderd en zeer beknopte 'Zeef' hadden), zulks ter vervanging van bijlage C (blz. 28) van de eerste druk van de *Richtlijnen* (in de tweede druk vervangen door een lijst van in ieder geval te bewaren stukken);
3. een lijst van archieftermen.

In 1988 heeft de Broederschapsraad van de A.D.S. aan alle kerkeraden een exemplaar van de *Richtlijnen* met de aanvullende stukken gezonden, waarmee zij hun voordeel kunnen doen met betrekking tot de zorg voor hun eigen archief. Nu vrees ik echter met grote vreze, dat die nuttige stukken in te vele gemeenten intussen zijn zoekgeraakt in de papierlawine, die jaarlijks over de kerkeraden wordt uit-

gestort. Maar een gewetensvolle secretaris zal ze daaruit wel hebben gered.

De secretaris van onze commissie is mevr. A. Kamerman-Wilmink, Oud Ravensteinseweg 8, 6602 Ad Wijchen, tel. 08894-15227.

Leiden

W. Downer

Herdenking van Menno Simons' 500ste geboortejaar (1492? 1496) in voorbereiding

In de Broederschapsvergadering, gehouden in Amersfoort op 7 december 1991, is de taakomschrijving goedgekeurd van de werkgroep die onder leiding van S.A. Vis de herdenking in 1996 van Menno Simons' 500ste geboortejaar zal voorbereiden. De belangrijkste geplande activiteiten zijn: een internationaal congres van vertegenwoordigers van doopsgezinde theologische opleidingen (m.n. uit de niet-westerse wereld) rond de vraag naar het doperse gehalte van de leerprogramma's; een congres over de historische en geestelijke *Umwelt* van de vroege Menno Simons (DHK en Fryske Akademy); het uitschrijven van een essay-prijsvraag over de mogelijke relevantie van de geschriften van Menno Simons voor kerk en wereld, anno 1996; de uitgave van een herdenkingspostzegel; het organiseren van diverse exposities en het uitbrengen van een of meerdere compact discs met uitvoeringen van doopsgezinde liederen.

Tot aan het begin van deze eeuw bestond er geen eenstemmigheid over de biografische gegevens van Menno Simons. Volgens een oude traditie zou hij in 1496 geboren zijn. Maar, mede op gezag van J.G. de Hoop Scheffer, werd eveneens aangenomen dat de Friese reformator in 1492 te Witmarsum geboren was en op 13 januari 1559 te Oldeslo was overleden. Aan deze onzekerheid maakte K. Vos resoluut en scherpzinnig een einde: 'Bijgevolg stel ik vast: Menno werd geboren tussen 1 en 30 Januari 1496 (misschien najaar 1495), werd op 26 Maart 1524 tot priester gewijd, toen hij 28 jaar oud was, verliet op Zondag 30 Januari 1536 de Roomsche kerk, herdacht op 30 Januari 1561 zijn uitgang voor 25 jaar en stierf den volgenden dag, zijnde 31 Januari 1561'. (*Menno Simons (1496-1561). Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbelden* (Leiden, 1914) 184.)

Op grond van de aanname dat hij in 1492 geboren was, werd in 1892 Menno's 400ste geboortejaar alom in de wereldwijde broederschap herdacht. Het weekblad *De Zondagsbode in doopsgezinde en verwante christelijke gemeenten* heeft, m.i.v. jrg 5, nr 35, 26 juni 1892, uitvoerig aandacht besteed aan dit heugelijke feit en de georganiseerde festiviteiten. In een circulaire, door het *Kuratorium der Vereinigung der Mennoniten-Gemeinden im Deutschen Reich* aan alle gemeenten verzonden (een initiatief van Hinrich van der Smissen, leraar te Hamburg-Altona en voorzitter van de *Vereinigung*), werd gevraagd of men 6 november 1892 tot een gedachtenisfeest van Menno Si-

mons wilde bestemmen. De eerste Nederlandse doopsgezinde gemeenten die positief reageerden waren Zaandam Oost-Zijde, Baard en Joure (waar het Mennofeest op een avondbijeenkomst met 400 genodigden 'gevierd is zooals zeker nergens elders'); talrijke andere zouden, blijkens de verslagen van de gehouden feestelijkheden, dit goede voorbeeld volgen.

De herdenking deed, op verzoek van de redactie, bij velen de dichtaderen vloeien. Talrijke liederen, te zingen op 'Menno-Simonsdag', werden in het weekblad gepubliceerd. Zoals bijv.: 'Heft thans aan met blijde galmen/ Menno's volgers al tezaam./ Looft hem thans met jubelsalmen/ En verheerlijkt zijnen naam.' Er werd echter ook gewaarschuwd voor 'mensenvergoding': 'Man van Witmarsum, waarom u te eeren?/ Roept men om strijd'. Verschillende populaire geschriften waarin op de importantie van Menno Simons als 'de enige Nederlandse kerkhervormer' wordt gewezen, zagen het licht, geschreven door o.a. F.A. Hingst, G.E. Frerichs (de afzonderlijk uitgegeven tekst van het 'Feestnummer' van *De Zondagsbode*, jrg 6, nr 1, 6 nov. 1892), F.C. Fleischer, H.G. Mannhardt en C.P. van Eeghen Jr. H. Braams te Norden produceerde een nieuwe koperlichtdruk van een portret van Menno, naar het voorbeeld van de 'Hamburgse achthoek'.

Het op 11 september 1879 onthulde monument van Menno Simons te Witmarsum, vermeldt, achteraf beschouwd terecht, reeds 1496 als zijn geboortjaar. Tegen de mening van prof. De Hoop Scheffer in oordeelde de oprichtingscommissie, op instigatie van P. Feenstra Jr, 'de heerschende traditie te moeten volgen'. Achterhaald is thans de bezorgde vraag die in *De Zondagsbode*, jrg. 5, nr 39, 24 juli 1892, gesteld werd: 'Indien 't door voldoende bewijzen is gestaafd, dat Menno Simons, niet in 1496 maar in 1492 geboren is, zou 't dan niet rationeel zijn, het jaartal op zijn monument te Witmarsum te veranderen? En zoo ja, wie moet dan met die verandering worden belast, de gemeente te Witmarsum, aan welke de verzorging is opgedragen, of de Fr. Sociëteit, die eene som voor het onderhoud afstaat, of al de gemeenten, die tot de oprichting hebben bijgedragen?'

MENNO SIMONS 1496-1996 ESSAY PRIJSVRAAG

Ter gelegenheid van de viering van de 500ste geboortedag van de Nederlandse, dopperse kerkhervormer Menno Simons (1496-1561), schrijft de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, gevestigd te Amsterdam, de volgende prijsvraag uit om antwoord te worden voor 1 mei 1995.

Gevraagd wordt een op recent of nieuw onderzoek gebaseerd essay te schrijven over de relevantie van de geschriften van Menno Simons voor kerk en wereld, anno 1996.

Procedure

Verwacht wordt een essay van ongeveer 5000 woorden, in de vorm van een voor publicatie gereed geschrift. Om voor beoordeling in aanmerking te komen dient het essay in tweevoud te worden ingezonden op een zodanig tijdstip, dat dit voor 1 mei 1995 in het bezit is van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Singel 454, 1017 AW Amsterdam. Essays die na die datum binnengekomen zijn, zullen niet in behandeling worden genomen.

De essays moeten getypt zijn en in het Nederlands, Frans, Duits, Engels of Spaans gesteld. Het geschrift in duplo mag niet de naam van de auteur dragen, maar dient met een spreuk ondertekend te zijn. Bij de inzending dient een verzegeld couvert te zijn ingesloten, met dezelfde spreuk als opschrift en bevattende de naam en het adres van de schrijver.

Beoordeling

De beoordeling vindt plaats door een internationaal samengestelde jury van doopsgezinde theologen en kerkhistorici en zal uiterlijk 31 december 1995 in de vorm van een voorstel aan het bestuur van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit worden meegedeeld. Dit bestuur beslist binnen een maand over al of niet bekroning. Deze beslissing is onherroepelijk. Alle deelnemers aan de prijsvraag zullen direct daarna door het bestuur der ADS op de hoogte worden gebracht.

De prijzen

De eerste prijs bedraagt NFL 6.000; de tweede prijs NFL 4.000; de derde prijs NFL 2.000.

Publicatie

Een selectie van naar het oordeel van de jury meest geslaagde essays zal gebundeld en in Nederland gepubliceerd worden. Er wordt van uitgegaan dat de auteurs met een eventuele publicatie van hun essay in deze bundel instemmen. Aanlevering van de drukklare tekst op diskette wordt in dat geval op prijs gesteld.

Namens het Bestuur der Algemene Doopsgezinde Sociëteit

S.A. Vis, voorzitter

B. Stenvers-de Boer, secretaris

Verenigingsnieuws

Verslag van de vierendertigste bijeenkomst op 20 april 1991

Aangezien het – mede vanwege de vele aanmeldingen – onmogelijk bleek om per boot de ‘menniste hemel’ aan de Utrechtse Vecht te bezoeken, werd op het laatste ogenblik in Amsterdam een alternatief ‘toeristisch’ programma georganiseerd waaraan zeer vele leden en belangstellenden deelnamen. ’s Ochtends hield Mary Sprunger in de Singelkerk een lezing over de betrokkenheid van de doopsgezinden bij het Amsterdamse zakenleven in de zeventiende eeuw (zie de bewerkte versie van haar referaat in dit nummer).

Na de lunch werd in twee rondvaartboten een tocht gemaakt door de Amsterdamse grachten. Aan de hand van een door P. Visser gereedgemaakte gids kreeg men een goede indruk van de locaties waar sinds de Gouden Eeuw welvarende doopsgezinden gewoond hebben.

S. Voolstra

Verslag van de vijfendertigste bijeenkomst op 2 november 1991

De jaarlijkse herfstbijeenkomst – dit maal in het doopsgezind broederschapshuis te Elspeet – stond in het teken van het historische interview, zoals dat door velen in onze Kring beoefend wordt om gebeurtenissen uit het jongste verleden ‘naar boven’ te krijgen. Het interview maakt deel uit van de ‘oral history’, mondelinge geschiedenis, waarbij de historicus gebruik maakt van persoonlijke herinneringen.

In de ochtendlezing ging dr J. Talsma, universitair hoofddocent van de Vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, in op de ‘Mogelijkheden en onmogelijkheden van historische interviews voor de contemporaine geschiedschrijving’. In een boeiend betoog, geïllustreerd met geluidsband, benadrukte de spreker de betekenis van deze vorm van geschiedschrijving, nu de traditionele geschreven bronnen, zoals brieven, dagboeken, aantekeningen enz., vaak ontbreken en vervangen zijn door bijv. telefoons. Terwijl bij de eerste geschiedschrijvers, zoals de Griek Herodotus, het interview als bron voor geschiedschrijving juist voorop stond, werden zijn beoefenaren in het defensief gedrongen naarmate de geschiedschrijving zich als wetenschap alleen richtte op de gemakkelijker te systematiseren schriftelijke en gedrukte bronnen. Herinneringen werden als niet betrouwbaar ervaren en bovendien was de verantwoording vaak slecht. Hierbij werd voorbijgegaan aan het feit dat dezelfde kritische vragen vaak niet werden gesteld aan het gedrukte materiaal (krantenberichten! ‘liegen, of het gedrukt staat!’)

Wil men gebruik maken van het interview, dan moet men zich vier kritische vragen stellen ten aanzien van:

- de waarneming van de geïnterviewde (goed/niet goed)
- het geheugen van de geïnterviewde (een vaak verteld verhaal is vaak 'bewerkt'; de vroegste herinnering is vaak het best)
- de aard van het te herinneren gegeven (voor feiten is het geheugen een slechte bron)
- de rol van de interviewer zelf (open vragen; niet sturen)

Overigens is het aan te bevelen eerst schriftelijke bronnen te bestuderen, alvorens aan een gesprek te beginnen.

Dr Talsma onderscheidde twee richtingen in de Europese 'oral history'. Een groep wil een levendig verhaal maken voor een breed publiek, dat wellicht wat minder waarheidsgetrouw is ('anders kom je nooit klaar'). De andere groep verdiept zich zo in de materie, dat ze meer geheugenskundige en psycholoog is geworden.

Een levendige discussie sloot de ochtendlezing af. Na de lunch sprak het D.H.K.-lid Thomas Roep over 'Ervaringen met het historische interview ten behoeve van de geschiedenis van de houding van de doopsgezinde gemeente Alkmaar in WO II'. Centraal in zijn onderzoek stond de levensweg van ds Frits Kuiper die al in 1933 in de groep 'Hans de Ries' waarschuwde voor de ware aard van het nationaal-socialisme. Het onderzoek was het gevolg van een vraag uit de VS over de houding van de doopsgezinden in WO II. De heer Roep had de notulen van de kerkeraad, literatuur enz. uit deze periode bestudeerd en twintig mensen geïnterviewd. Zijn betoog, ondersteund met dia's, was zeer verhelderend voor de problemen die men tegen kan komen, maar illustreerde vooral op motiverende wijze het pad van de contemporaine historicus-interviewer: vol valkuilen en klemmen, maar met grote voldoening aan het eind.

B. Rademaker-Helfferich

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 452, 1017 AW Amsterdam.

Contributierekening: Postgiro 4349337, Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, rekening 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
 - de bezinning op de doperse traditie
- ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks *Doopsgezinde Stemmen*: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting
- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks.

Leden/donateurs/abonnement:

De contributie voor gewone leden bedraagt fl. 35,00 per jaar.

Instanties (bijv. Doopsgezinde Gemeenten) kunnen donateur worden voor fl. 65,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek en de informatie over verenigingsactiviteiten gratis.

Een abonnement op het jaarboek (zonder lidmaatschap van de vereniging) bedraagt fl. 37,50.

Bij de Doopsgezinde Historische Kring zijn verkrijgbaar uit de serie Doperse Stemmen:

- 1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitverkocht) 50 blz. fl. 5,00.
- 2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz. fl. 7,00.
- 3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz. fl. 8,00.
- 4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980) 48 blz. fl. 6,00.
- 5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz. fl. 9,00.
- 6 *"Uyt Babel ghevloden, in Jeruzalem ghetogen". Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986) 64 blz. fl. 10,00.

Prijsreductie is mogelijk bij afname van de gehele serie.

Van de *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks zijn de jaargangen 2-17 (1976-1991) nog voorradig. Prijsreductie is mogelijk bij afname van een complete reeks. (Jrg. 1 (1976) is uitverkocht.)

Voor bestellingen, nadere informatie en boekenlijsten van andere publicaties wende men zich tot de Doopsgezinde Historische Kring, p/a H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Kopij voor de Doopsgezinde Bijdragen

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, korte verslagen van lopend onderzoek of mededelingen die betrekking hebben op eerdergenoemd terrein. De bijdragen dienen bij voorkeur op diskette (Wordperfect) of op speciaal kopijpapier in persklare vorm te worden ingeleverd.

Instructies en kopijpapier zijn verkrijgbaar bij de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, p/a S. Voolstra, 't Plankenpad 18, 1121 JL Landsmeer.

